

25^a
edició

Jornades de Cultura Popular a Castelló

“Celebracions festives a Castelló”

11 12 13

Novembre 2022
Menador Espai Cultural

 Mucc
Museu
de la Ciutat
de Castelló

Ajuntament de
Castelló
Cultura

Col·laboren

MENADOR espai cultural

UJI UNIVERSITAT
JAUME I

Coordinat per José María Rambla

Organització de les Jornades i de l'exposició: Henri Bouché, Elena Balado, Fina Irún, Miguel Angel Mulet, Imma Puig, Paquita Roca, Juanjo Trilles i Vicent Ginés

© Dels textos: els/les autors(es)

© De les imatges i fotografies: els/les autors(es)

© De la present edició: Ajuntament de Castelló de la Plana

Correcció lingüística: Negociat de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Castelló

Maquetació, disseny i producció: Llar Digital

Depòsit legal: CS 783-2023

25^a
edició

**Jornades de Cultura
Popular a Castelló**

“Celebracions festives a Castelló”

11 12 13

Novembre 2022
Menador Espai Cultural

Col·laboren

Índex

I. PROGRAMA DE LES JORNADES	7
II. PRESENTACIÓ	11
«Celebracions Festives a Castelló»	13
III. COMUNICACIONS	15
« El betlem de la Pigà: una tradició castellanenca»	17
«Imatgeria popular i festivitat del Corpus»	21
«La Dolçaina i la Festa»	43
«La fireta de santa Llúcia»	49
«Las fiestas de Julio»	55
«Les festes de sant Pere del Grau de Castelló»	59
«La muixeranga en la festa: el cas de Castelló i la Conlloga (2013-2022)»	65
IV. PONÈNCIES	79
«La transformación del ritual y la reinención de la naturaleza»	81
«Calendari litúrgic i de religiositat popular a astelló de la Plana (1601-2000)»	91
«Música en la festivitat de Castelló»	131

«Fires i festes al Castelló Medieval»	147
«Festes majors a Castelló de la Plana»	173
«Foc i festa»	191
V. TALLERS	199
«El Cant d'Estil a Castelló».....	201
«El Ball Perdut, el ball pla de Castelló».....	205
VI. EXPOSICIÓ	213

PROGRAMA DE LES JORNADES

PROGRAMA DE
LAS JORNADAS

25ª edició

Jornades de Cultura Popular a Castelló 2022

«Celebracions Festives a Castelló»

DIVENDRES 11 DE NOVEMBRE

- 17:30 h. Recepció de les persones participants. Lloc: Menador Espai Cultural / Sala de conferències
- 18:00 h. Acte d'obertura de les jornades a càrrec de Verònica Ruiz, regidora de Cultura, i d'Henri Bouché, director de les jornades.
- 18:30 h. Conferència inaugural a càrrec del professor Antonio Ariño Villarroya: «*La transformació del ritual i la reinvençió de la natural*».

DISSABTE 12 DE NOVEMBRE

- 9:30 h. Ponència a càrrec del professor Manuel Carceller: «Festes religioses a Castelló».
- 10:20 h. Comunicacions

- «El betlem de la Pigà: una tradició castellanenca» per **José Juan Sidro**
- «Imatgeria popular i festivitat del Corpus» per **Amparo Carpi**
- 11:00h. Pausa
- 11:30 h. Ponència Inma Espluges «La musica en la festa».
- 12:20 h. Comunicació. «La dolçaina i la festa» per Miguel Angel Mulet
- 12:45 h. Ponència a càrrec del professor Vicent Royo «Fires i festes al Castelló medieval».
- 13:35 h. Comunicació. «La fira de santa Llúcia» per Joan Josep Trilles
- 13:50 h Pausa
- 16:30 h. Ponència a càrrec de la professora Elena Sanchez: «Festes majors a Castelló de la Plana».
- 17:20 h. Comunicacions
  - 1.1. «*Las fiestas de Julio*» per **Fina Irún**
  - 1.2. «Les festes de sant Pere del Grau de Castell» per **Vicent Ortiz**
- 18:00 Pausa
- 18:30 h. Ponència a càrrec del professor Henri Bouché: El foc en la festa.
- 19:20 h. Comunicació. «La muixeranga en la festa: el cas de Castelló i la Conlloga (2013-2022)». per Enric Sorribes i Kassim Carceller.
- 20:00 h. Cloenda.

DIUMENGE 13 DE NOVEMBRE

- 10:30 h. TALLERS
  - 1.1. **Cant d'estil. Escola municipal de cant d'estil**
  - 1.2. **Dansa. Agrupació d'entitats del Ball Perdut.**

PRESENTACIÓ

PRESENTACIÓN

«Celebracions Festives a Castelló»

Henri Bouché, director de les Jornades

La festa és l'espill d'un poble. És com l'expressió comunitària ritual i alegre d'experiències i anhels comuns, centrats en un fet històric passat i contemporani.

Malgrat ser portadora d'alegria, la festa és una cosa molt seriosa perquè apunta a la transcendència i, quasi sempre, fa referència al món diví, a Déu o als sants.

Es tracta d'una manifestació que forma part integrant de la vida social amb les seues vessants religiosa, cultural i social i amb manifestacions serioses i lúdiques.

Canvia, fins i tot, el temps: d'un temps ordinari es passa a un temps sagrat. D'una autoritat establerta, a una autoritat festiva. D'unes accions quotidianes, a una inversió de l'ordre social.

Tot canvia, inclús l'espai es ritualitza i es transforma, així com la mateixa comunitat.

És una manera de contraposar el temps laboral diari al temps lúdic de joc i diversió.

És també una reafirmació de la identitat grupal: hom se sent més del poble i distingeix els forasters dels de la vila dins d'un clima de germandat.

La gent es vesteix de festa, els carrers adquireixen un toc nou (s'emblanquinen les cases, es guarneixen els carrers...).

Es tracta d'una alliberació de les repressions quotidianes i, alhora, és un fenomen de catarsi, de purificació. Una ruptura del ritme diari.

L'estudi de la festa és un mode científic/etnològic d'entendre la vida dels pobles i la seua salut.

COMUNICACIONES

COMUNICACIONES

«El betlem de la Pigà: una tradició castellanenca»

José Juan Sidro Tírado

Allò que popularment a Catalunya és conegut com a «pastorets» i a la resta de l'Estat com a «Belenes vivientes», aquella tradició nardalenca, aquest espectacle teatral genuí del cicle nadalenc, en què es representa l'adoració de Jesús pels pastors, a les nostres contrades, especialment a Castelló, es concretava a les darreries del segle XIX i principis del XX, amb el nom de «betlems casolans».

La representació estava caracteritzada per una dramatúrgia instintiva, en moltes ocasions improvisada, tot i que seguint un patró i model conegut i fixe, però que tot era possible, amb una barreja de pietat i amenitat en el que el resultat final havia de ser aconseguir la ingènua admiració dels espectadors.

Uns betlems que a més a més d'actors i espectadors, naturalment necessitaven un espai gran i ample perquè la gent, principalment mares i xiquets, acudiren amb els seus catrets, per fruir i, en moltes ocasions també participar, en la representació.

Així els llocs de trobada d'aquests «betlems casolans» van ser per excel·lència les fusteries, els hostals o la cambra d'algun taller de carruatges, tot i que el lloc ideal, adient, per allò de no haver de patir fred, eren les bocanes dels forns de pa, on a més a més de l'amplitud de l'espai la bona temperatura estava assegurada.

Generalment, la persona que s'encarregava any rere any de la preparació, del senzill muntatge, del «comboi», era una dona, soltera,

sense massa feina, apegada a l'església i a totes les seues tradicions, allò que tots coneixem com a beata, esperonada en moltes ocasions pel capellà i amb la complicitat del propietari del lloc on es feia la representació, ja que al llarg d'aquesta diferents personatges anaven oferint al nadó els seus presents consistent en: mel, carabassa, moniatos, cardets, madalenetes, rotllets de tota classe, pastissos, xocolata... ofrenes que, acabada la funció, eren recollides i repartides entre l'organitzadora, el capella i el propietari de l'improvisat teatre.

Josep Pasqual Tirado va recollir dins del seu llibre «De la meua garbera», publicat l'any 1935, la contalla «lo darrer belem», un esplèndid testimoni d'aquesta tradició betlemera a Castelló, textos que afegits als records d'infantesa van despertar en alguns «grans maneguetes» del nostre poble, allà pels anys 70 del segle passat, l'empenta per recuperar el costum i la tradició perduda.

La compositora castellanenca Matilde Salvador va ser qui va proposar al seu amic, l'escriptor Manolo Segarra que escriguera un text per ser representat, però malauradament el senyor Segarra va morir abans de fer realitat el projecte, i fou aleshores quan Matilde va dirigir-se al nebot de l'anterior, el poeta Miquel Peris i Segarra perquè fera possible el projecte. Miquel, que s'estimava Castelló i les tradicions va crear un text genuïnament popular donant-li a més a més una qualitat poètica. «El betlem de la Pigà» text publicat per primera vegada l'any 1978.

A l'estreta col·laboració entre Miquel i Matilde van unir-se altres castellanencs per llançar la idea que allò havia de ser representat. Matilde va ficar música a les cançons de bres i nades del betlem de Miquel i, tot i que l'empresa no resultava d'entrada gens fàcil, amb la valentia primer del jove Xavier Porcar i després del seu germà Antoni, tots dos vinculats al teatre amateur, juntament amb diferents amics, col·lectius, coral i grups de dansa, amb poca experiència i molta por, el 23 de desembre de 1980, al Teatre Principal de la nostra ciutat, a les 11 de la nit, va estrenar-se l'obra, constituint l'estrena un èxit total, tal que no va haver-hi més remei que, davant la pressió popular, efectuar una segona representació set dies després, el 30 de desembre, i de bell nou, el públic, amb la seua assistència, va correspondre al treball del director i cadascun dels actors, actrius, dansants i figurants.

Han transcorregut més de quaranta anys des d'aquell moment i el «Betlem de la Pigà» s'ha convertit en tot un clàssic nadalenc a Castelló, tant que a hores d'ara, «dir Nadal a Castelló és dir Betlem de la Pigà», i podem afirmar quasi sense por a equivocar-nos que, són pocs els castellanencs que no coneixen aquella obra que començant amb el Romanç Nadalenc recitat pel poeta i els xiquets, acaba amb aquella apoteosi, en el que la comboianta, Quiqueta la Pigà, acomiada a la gent fins a l'any pròxim, indicant-los que a l'eixida la sinyo Tomasa els donarà carabassa, i on el públic, que al llarg de l'obra i en diferents moments ha tingut complicitat amb els actors, contesta. «Carabassa ben torrà, al Betlem de la Pigà» i tots, actors i públic a l'uníson, i com a símbol d'unitat, llancen al cel de Castelló el «Vito!!!»

Una contalla on la Pigà, organitzadora del Betlem, se'ns presenta a ella mateixa com a «comboianta i rondallera que serveix a un capellà» per a continuació convidar l'espectador a presenciar-lo; l'anunci del proper naixement «d'aquell que sense fer foc ni fum s'engronsa en un bres de palla», efectuat per l'àngel Perot, dóna pas a Josep i Maria que, a boqueta nit, des de Borriol baixen cap a la Plana cercant hostatge.

També els pastors reben l'anunci del naixement, i després d'unes escenes de dansa es recrea l'escena de l'incendi del Bartolo, que no serà apagat sinó amb una forta nevada, simbolització del moment just del Naixement de Jesús.

Unes escenes divertides i tendres ens presenten als carrers de Castelló els personatges populars, el cacauer, el cec, el cor de beates, coll de pato el primer municipal... i l'esperada presència del Jesuset nat al forn del raval, bressolat pels pares, adorat pel poble que li ofereix els productes més típics.

I una segona part que comença amb una escena plena d'ironia, humor i disbarat amb un diàleg entre els Reis i el rei Herodes qui, aconsellat pels seus mana acapolar els infants, en un intent que, tot just, impedirà La Pigà.

Diferents cavalcades, 'la dels Reis, de personatges anacrònics, del Rei Barbut i la seua conlloga, s'acosten a l'escenari per fer les seues ofrenes, i així entre poesia, música, dansa, humor, tendresa o fins i

tot sornegueria, en una simbiosi conjuntada de text, cant i ball, es re-crea una de les antigues representacions nadalenques de Castelló.

Una representació que ha passat en aquests anys transcorreguts des de la seua estrena per moments àlgids, al costat d'altres foscos, que ha estat possible gràcies a homes, dones, xiquets i xiquetes de bona voluntat, que ha marcat la trobada i participació conjunta de molts col·lectius culturals del nostre poble, que ha tingut diferents directors i poetes, que ha hagut de dir adéu per sempre a Miquel i Matilde i a altres molt bones i entusiastes persones, ànima i motor de les representacions, però que en aquests moments, amb una segona i tercera generació entusiasmada i involucrada al màxim, té el futur assegurat.

Un betlem que sempre està en marxa, que en arribar Nadal tornarà a acudir puntualment a la seua cita i novament esdevindrà una manifestació inseparable de la celebració de Nadal a la nostra ciutat. Per molts anys que puguem continuar gaudint tots del Betlem de tot Castelló!

«Imatgeria popular i festivitats del Corpus»

Amparo Carpi Ballester

La imatgeria popular i la festivitats del Corpus, són dos realitats que participen, sense mesclar-se, en un acte litúrgic que a l'època, en que comença a celebrar-se pels carrers, les circumstàncies sociopolítiques requerien que el poble participaria en les festivitats civils i en els actes i festes de caràcter religiós. En aquest article tracte de reflectir, mitjançant els documents consultats, la importància que per al poble i pel poder civil, la participació popular i com aquesta no sempre ha sigut ben acollida per part de les autoritats eclesiàstiques.

Per començar, cal fer referència al perquè i al quan comença a celebrar-se la festivitats del Corpus. Al segle XIII, amb motiu de la visió reiterada de la beata Juliana de Cornillon, d'una lluna dividida per una banda negra i de la revelació posterior sobre el significat de que la lluna representava totes les festes de l'any litúrgic sent la banda negra indicativa de la falta de la festivitats del Santíssim Sagrament necessària per completar el cicle festiu. Anys més tard, sent superiora en Monte Cornillon, va començar la missió d'introduir la festivitats, contactant amb diferents religiosos i canonges, bisbes, teòlegs i altres savis. Mentre uns no veien problemes en l' institució de la festa, altres desconfiaven acusant a la beata Juliana d'impostora i de malversar fondos per promoure la festivitats. En 1242 la diòcesi de Lieja va acceptar la festivitats, que a la mort del bisbe va ser novament suspesa reiniciant-se la persecució de la beata.

Va ser el Papa Urbà IV, que quan era canonge ja va recolzar a Juliana, qui promulgant una butlla titulada *Transiturus de hoc mundo* (1264) va instituir la solemnitat del Corpus Christi com festa de precepte per l'església universal el dijous següent a Pentecostes. Posteriorment, al 1312, el Papa Clement V va confirmar la butlla d'Urbà IV. En els primers moments la celebració va estar circumscrita a algunes regions de França, Alemanya, Hongria i al nord d'Itàlia. Però com a festivitat de precepte per tot Occident va ser amb el papat de Joan XXII (1317).

CELEBRACIÓ DE LA FESTIVITAT AL CARRER

Les primeres processons eucarístiques es celebraven a l'interior dels monestirs i dels temples, com és el cas de Sant Gereon de Colonia entre 1264 i 1279. Posteriorment a les ciutats que tingueren seu catedralícia que les presidia el bisbe titular. Més tard s'incorporaren en les parròquies o convents que la realitzaven en l'octava del Corpus, i no el mateix dia del Corpus, finalment ja passen a celebrar-se en les localitats on ja participaven les parròquies, les confraries,..., sent organitzada pel poder civil i l'eclesiàstic (Fuente, C. i Cortina, C., 2015). Des d'aleshores, el poder civil es converteix en patrocinador, subvencionant i organitzant aquesta processó.

Amb la finalitat d'augmentar el culte a la Eucaristia, a finals del segle XIV, la festivitat passa a celebrar-se pels carrers de les ciutats fent partícip a tot el poble i, d'aquesta manera, arribar a tota la població per mostrar la grandesa del Senyor. Segons fonts consultades es destaquen, amb alguna variació, les primeres ciutats on es va celebrar la festivitat pels carrers, indiquen València, Lleida i Barcelona com les ciutats de la península on va tindre lloc les primeres celebracions, sent les ciutats de Toledo, Madrid, Sevilla, Málaga, Jaén i Granada, entre altres, les que, des del segle XV, van anar incorporant-la al carrer una vegada conquistades als musulmans les darreres ciutats que habitaven a la península (Montijano, J., 2021; Sánchez, V., 2008). La celebració pels carrers no va ser simultània en totes les ciutats, paulatinament va anar estenent-se per totes les poblacions. Cal tenir en compte que, a més dels cristians, habitaven musulmans (tant esclaus com conversos i no conversos) i jueus, per la qual cosa, la

celebració del Corpus per les ciutats era mostrar la grandesa del cos i la sang de Crist i allisonar a tots, especialment a aquells que no tenien la fe cristiana.

El cost que suposava organitzar la festa al carrer per ornamentar amb flors, cobertors, netejar els carrers, pagar als trobadors, crear i restaurar roques i elements populars, lloguers de cases per guardar tot el que s'utilitzava per la festa, jocs i menjars, entre altres, per tal de fer aquest acte festiu amb esplendor, corria a càrrec del consell de la ciutat que, d'acord a les despeses restants relacionades amb el cobrament de tributs per part de la monarquia, coronacions, naixements de prínceps, entre d'altres, contribuïen a que les despeses foren més o menys abundants amb les conseqüents restriccions segons anys, aspecte que explica una de les causes en que tots els anys no participaren les mateixes o totes les danses .

Ornamentació carrers, Corpus 2011.
El Perelló.

Pluja de flors.

A tot arreu, l'ordre de la processó era organitzada d'acord a l'estructura social piramidal de l'època. En primer lloc anava el poble (amb balls, figures, i escenificacions teatrals), els gremis, el poder civil i per últim l'església i la Custodia. El poble, amb les danses i figures aportaven colorit i festa. Si bé contribuïen a una major participació i atracció, els retractors d'aquestes expressions no eren pocs ja que consideraven que tot el divertiment distreia el fervor, per les irreverències que, segons aquests, es produïen. Aquestes posicions confrontades portaven a negociacions per no eliminar-les i seguir mantenint-les. Un dels primers acords va ser que hi haguera una

separació entre el que era popular, ubicats davant la creu, i lo religiós, al darrere de la creu.

Làmines de lo popular, lo religiós de la processó del Corpus a València segons dibuixos del frare Tarín Juaneda (1875-1925).

La part festiva popular, integrada per figures, danses i jocs, entre d'altres, ja formaven part d'anteriors expressions festives del poble que, l'església, en lloc d'eliminar-les les va integrar en la festa religiosa. Això sí, revisant la simbologia de cadascun dels elements i dotar-los, si fora precís, d'altre significat més adequat a la finalitat d'aquesta festivitat (Sánchez, 2008). Al respecte cal tenir en compte les diverses ocasions que, al llarg del temps i geografia hispana, es va intentar, i com no, negociar les prohibicions i l'adaptació al lloc i moment de participació d'aquesta part popular o profana.

Sobre el bestiar i figures antropomorfes de caràcter popular, han sigut investigades i difoses de manera desigual en les distintes poblacions de la península. La mancança de documentació al respecte, o bé referències molt minses, és una característica general. Aquesta falta de documentació potser deguda a l'escassa valoració d'allò que és popular o bé a la destrucció de documentació per distints conflictes sociopolítics entre altres qüestions. No obstant, cada vegada més, estant apareixen publicacions que donen llum de la seva presència en les festes tant de l'era cristiana com precristiana. Així mateix, cal tenir en compte que la documentació trobada no apareix amb detallada informació i aquesta es té que anar estructurant d'acord a les dades que uns i altres documents aporten. En aquest sentit, la informació sobre les figures presents a la processó en la vila de Castelló ha sigut obtinguda en les actes del Consell de

la vila i en altra bibliografia consultada en la que es descriu breument alguna de les figures objecte d'aquest article. Estudis arreu de l'estat són cada vegada més freqüents així com la recuperació d'elements populars i la festa al seu entorn.

Segons les actes del Consell, la celebració del Corpus a Castelló, data de principis del segle XV (1403 i 1409). En algunes apareix la referència explícita de la processó del Corpus, en altres apareix aquesta festivitat juntament a la festa de la Maredeu d'agost, aleshores festa major de la ciutat; sent les dos festivitats, les més destacades de la ciutat i en les que el Consell estava més interessat en que foren festes de gran o especial lluïment. Amb les dues s'indiquen els pagaments als joglars, als cors, als esmorzars de les persones participants així com moltes altres despeses que cada festa requeria tot en funció de l'estat de les arqueles del Consell. Aquests mateixos preparatius també es feien puntualment a les visites reials, casaments, naixements de prínceps, ...

FIGURES POPULARS: BESTIARI

• Drac

El drac, o serps, ha estat present en diferents cultures i ha format part en festes laiques, religioses i històries mitològiques. La seva simbologia, també diversa, ha fet referència a la força, al valor, la por, la crueltat,.... Per al cristianisme significa el mal, la destrucció, que cal combatre, per exemple Sant Jordi que derrota al drac.

Aquest element forma part de les processons del Corpus en moltes ciutats, tant en la península (Barcelona, Toledo, Madrid, Granada, ...) com en molts altres indrets d'Europa i la seva denominació i representació es diversa, com la Tarasca, com serp (sierpe) amb diversos caps, drac,.... Tant en Madrid com en Granada (ciutat més tardana en la celebració de la festivitat del Corpus a partir de l'any 1492) la Tarasca, si bé atenia a les llegendes dels dracs vençuts per sants, el poble va anar modificant el significat i desfilava amb una dona o maniquí al damunt: la Tarasquilla, vestida segons la moda que aquell any imperaria. D'aquesta manera era de gran expectació per

Cartell anunciador 2017.

Drac convidat a la processó de 2016 a Castelló.

a la població tant per a bé i com per a mal, ja que si no agradava rebia insults (Montijano 2021).

En València, la dada més antiga de la presència d'un drac és de l'any 1373 en un acte civil en honor a la infanta Marta d'Armanyac. Tot indica que de les festes civils passa a la festivitat del Corpus (entremesos de Sant Jordi i Santa Margarida) i posteriorment com figura festiva autònoma (Sánchez Moltó, 2008).

A Castelló també hi ha dades de la seva confecció en diverses actes del Consell «... e n'Antho-ni Ferriolls per a obs de fer lo drach per la representació del Corpus» (1410)¹. Posteriorment, es torna a fer referència del pagament per portar el drac d'en Ferriols des de l'Ajuntament a la casa d'aquest (acta 1416); i de l'adquisició d'un nou drac (actes de 1591). Per tant, encara que no hem trobat més informació de la presència d'aquesta bèstia en la processó, és de suposar que almenys durant els segles XV i XVI, estava present en la festa. Aquest element ha estat present tant a les ciutats de l'antiga Corona d'Aragó com de Castella, Navarra, País Basc, Astúries, Andalusia..., sent les referències

1 Sánchez Almela, Elena (2013). En *Festes i celebracions públiques a Castelló de la Plana als segles XIV i XV*.(p. 182). Edit.: Ajuntament de Castelló

documentals al llarg dels segles XVI² al XVIII, els anys de major esplendor (Sánchez, 2008)

D'acord a l'acollida que presentava i l'extensió de la presència geogràfica dels Dracs (Tarasques, Sierpes,..), molt probablement siguen figures que ja estaven temps enrere presents en les festivitats civils. Per altra banda, el Drac com representació del mal, i la simbologia religiosa atorgada, era adequada per incorporar-la a la processó.

• **Balena**

En les actes del Consell de 1416 sols es troba una referència del pagament, amb vi, al portador de la Balena, si bé no s'indica tamany ni cap altra dada sobre aquesta figura. Per la qual cosa, es de suposar o bé que en la processó deguera participar, encara que fora una sola vegada, aquesta bèstia, si més no quan les diferents figures no participaven tots els anys, de forma contínua, ja siga perquè havien estat malmeses, perquè es prestaven a altres ciutats o tan sols per qüestions de l'estat de les arques del municipals. Siga com siga, a Castelló almenys una vegada va participar una balena a la festa.

En el bestiar de la ciutat de Barcelona es fa referència a un Dofí que simbolitza la joventut i arriba a la ciutat per la mediterrània. És una figura d'animació que va llençant aigua i també es presenta com figura de foc. Aquesta bestia pot ser portada per una sola persona o amb rodes, en aquest cas per varies persones. Són les úniques referències d'aquesta figura com animals d'aigua. És una figura procedent del barroc europeu i molt probablement representa un personatge bíblic. També apareix a la ciutat de València.

• **Tortuga, també anomenada Tartuga**

Amb motiu de les festes celebrades a Castelló en honor de la proclamació del rei Carlos IV al juliol de 1789 un dels actes referenciats pel cronista de Castelló Joseph Rocafort³ és la cavalcada on, entre altres, menciona una Tortuga portada pel gremi dels manobres. És breument descrita amb el coll llarg *que assustava a la gent*. L'advocat i capellà de la parròquia de Sant Andrés de València, fent esment

2 Al llarg del 1500 en distintes actes del Consell s'acorda *fer tots els entremesos que es puga per solemnitzar les festes del Corpus i les de la Maredeu d'agost*

3 En el text de Rocafort veiem escrit *tartuga*. En les terres del sud del País Valencià també es anomenada d'aquesta manera

Tortuga. Ontinyent.

al mateix acte, ens indica que la seva mesura era de 14 pams d'alçada (3 metres) i era transportada per diversos homes baix de la closca i al damunt portava un xiquet «*vestido delicadamente*» i repartint poemes. A falta d'altres referències, és d'entendre que anteriorment ja estiguera present a les festes. Com es veu en aquestes dues referències, la descripció és molt minsa amb criteris d'informació diferent. Cal

tenir en compte, que la dada trobada és de finals del segle XVIII on ja hi havia manifestes de voler eliminar moltes de les figures de cultura popular per considerar-les, entre altres, d'un temps passat que ja no tenia sentit, front a aquells que encara volien la seva presència.

Així tenim que la tortuga presentava grans dimensions en quant l'alçada i de coll llarg. Aquesta bestia la trobem referida i recuperada en altres ciutats com Barcelona, Ontinyent i València. En Ontinyent, actualment se li atorga la tasca de recollir els xumets dels infants més menuts.

FIGURES POPULARS: ANTROPOMORFES

• Gegants

Els gegants formen part de la cultura popular al llarg de la història i a totes les cultures, tan les nòrdiques com les greco - romanes, de les que tenim una gran herència. Solen ser interpretats com elements amenaçadors al temps que protectors, formant part de moltes llegendes populars. A l'igual que el Drac, els Gegants no són exclusius del Corpus, formant part en altres festivitats tant religioses com civils, Així és el cas de les visites reials, coronacions, naixements ... Cal tenir en compte que al llarg de la història hi han hagut diversitat de gegants i que la relació e influència de les diverses cultures han contribuït a que s'estengueren i formaren part de la cultura popular a tot arreu.

Entre les primeres figures gegantines a les processons del Corpus que formen part dels entremesos estan les figures de David i Goliat, així com la de Sant Cristòfol amb clara finalitat didàctica i religiosa. Sant Cristòfol se'l representava com un gegant, de menor altura que els actuals, i que portava un xiquet al muscle: el nen Jesús per ajudar-lo a passar un riu. Per aquest motiu se'l reconeix com patró dels viatgers. La seva llegenda és coneguda en occident. Encara que no té un origen precís, pareix ser un personatge de la mitologia grega. Està present en les processons del Corpus als països catalans; també hi han referències, a la ciutat de Ath, Bèlgica (Grau, 2002), a les processons del segle XV, i des de 1976 participa en la festivitat de la Ducase d'aquesta ciutat que es celebra en la darrera setmana del mes d'agost. A l'igual que les figures de David i Goliat eren portats per homes dalt de xanques; a aquesta ciutat belga es segueix portant-lo actualment de la mateixa manera.

Les informacions d'aquest sant a les processons de Castelló daten al 1415 sobre els pagaments per la roba del sant i també al 1558 que s'acorda celebrar la festivitat de Sant Cristòfol sent declarat patró de la ciutat al 1703. Aquest sant va ser descatalogat com tal, junt a altres de dubtosa existència, al 1969 pel Papa Pablo VI en el Concili Vaticà II. Lluny de fer-lo desaparèixer, l'església segueix tolerant la devoció dels feligresos, no implicant-se destacadament. A Castelló, encara que se continua beneint els vehicles i fent una missa, no es realitza cap altre acte notori per celebrar el dia del «patró» de la ciutat.

Els gegants de caràcter més religiós no han sigut els únics presents en la processó del Corpus. Als segles XVI i XVII, moment àlgid de la celebració de la festa amb participació popular, són figures característiques de diferents cultures representant les classes socials, com passava amb el drac o tarasca, en molts llocs, vestien a la moda. En els llibres del Consell de 1627 s'indica la presència de gegants, a mes del Corpus, també en la processó de les festes de la Maredeu d'Agost, festes majors de la ciutat que tenien un gran relleu. Posteriorment, al 1699, es torna a fer palesa, en les actes del Consell, el pagament de despeses per alinyar als gegants; i més tard en 1729 i 1764 i durant segle XIX (al 1853 i 1877) l'Ajuntament aprova partides per als gegants i nanos, així com, que per a major lluïment de la festa, aquests figures, més cavallets i xiquets de la beneficència (arets)

junt a confraries, gremis i Corporació encapçalaren la processó. Les cites del Consell indiquen la supervivència dels gegants en les festes importants de la ciutat així com la cura que sobre aquests elements es tenia (Carpi, A. i Roca, P., 2017; Gimeno, V. 1926).

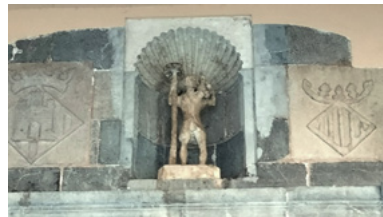
Els gegants, a tot arreu i a Castelló, han participat en altres festivitats i esdeveniments socials, com en la coronació del rei Carlos IV al 1789, les festes de la Maredeu d'Agost, rogatives, bodes reials, etc. En aquest sentit, a l'estar presents en diferents esdeveniments socials, no són exclusius de la festa del Corpus, «són bàsicament gegants de la vila, de festa major i la seva incorporació es va fer dins la màxima celebració de la ciutat per donar-li esplendor.» (pàg. 59, Roca, P., 2017). Aquesta màxima celebració fa referència a la festivitat de la Maredeu d'Agost, que segons la documentació, al 1656, indica que se'ls han fet noves mans i robes i se'ls anomena com gegants de la vila o gegants de la ciutat.

No es té cap dada gràfica de com eren aquests gegants, però s'indica en distints documents que estaven constituïts per parelles (figura de gegant i geganta). Amb motiu dels actes celebrats al 1789

per la coronació del rei Carlos IV, Espiau (1789) descriu la presència en el desfilada de quatre parelles vistoses d'africans, d'europèus, d'americans i d'asiàtics vestits amb robes de diferents colorits i «*texiando mudanzas al compàs de la música*». Molt probablement atribueix als gegants la representació de distintes races. Segons Gimeno, V.

Sant Cristòfol de Flobecq.

Sant Cristòfol en dintell de l'Ajuntament de Castelló.

(1926), durant el segle XVIII en les reunions de l'Ajuntament s'acorda participar en la processó del Corpus (1729) i que per donar major lluïment es disparen masclets i que els gegants ballen una dansa, amén d'altres participacions. Igualment, al 1764, s'acorda una partida per les despeses del gegants i nanos. Posteriorment (1853), segons Gimeno, l'Ajuntament acorda que davant la processó i per solemnitzar la festivitat, vagen les danses dels gegants, nanos, cavallets i xiquets de la beneficència (arets) així com invitar a altres Corporacions, confraries, Gremis, ... Segons indica també, el 1877 va ser el darrer any de la celebració de la festivitat amb «esplendor». Les distintes confrontacions i prohibicions iniciades en els segles anteriors van anar gradualment afectant a totes les poblacions que, amb diferents esforços, van anar aguantant.

En quant al nombre de gegants, actualment, tenim 3 parelles i tant sols una fa referència als africans que serien els actuals Mussa i Azu-faifa. A més, tenim a Tàfol i Lledó que representen el sector benestant de la ciutat i van vestits amb l'actual indumentària decretada de «castelloner» i «castellonera», a més que amb el seu nom, fan referència als dos patrons de la ciutat; Sentet i Senteta, representen els llauradors vestits amb el vestit típic.

Gegants moros antics sense vestir 1990.

La construcció d'aquestes figures també ha anat variant en el temps. Abans eren figures de cartró dalt d'una estructura de fusta, i que els portadors podrien anar dalt de xanques, i a l'actualitat l'estructura és un cava-

Gegants de Castelló, actual restaurats amb fibra de vidre 2009.

llet de fusta i el cos és de fibra de vidre. Són portats per homes que es fiquen baix de l'estructura ocults per la roba i soles tenen un tros de tela transparent per vore per on van. A l'igual que passava amb la Tarasquilla que vestia segons la moda del moment, en moltes ciutats la vestimenta dels gegants i gegantes servia també d'avançament del que es portaria en la temporada vinent.

- Nanos

Tradicionalment van sempre acompanyant als gegants. D'acord a la variada documentació consultada, en totes les ciutats els nanos van apartant a la gent dels gegants, obrint pas i organitzant el seguici popular, o bé armant gresca. Per la qual cosa, porten pals, granes, castanyots, ... espantant la gent i acomplir la seva funció. En el cas de Castelló porten uns grans castanyots que els repiquen fent soroll i marcant el ritme de la dansa, de vegades també els utilitzen per pegar al cap dels infants, això sí suaument. Segons creences o llegendes, si un nano et pega al cap ja no creixeràs.

També anomenats cabuts i carracaxocs, que si bé en cada població predomina una d'aquestes denominacions, a Castelló s'utilitza indistintament. I concretament, la denominació de carracaxocs ve de la lletra de la música popular de la seva dansa documentada al 1853:

♪ Carracaxoc/ bresquillera i albercoc,/ Carracaxoc,
barriguera i corretjot,/ Carrocotxera, / tira'm una pera,
tira'm una pera,/ i un albercoc ♪

La dansa dels nanos de la ciutat és senzilla i està interpretada per dolçaina i tabal; els castanyots que porten es fan sonar de forma compassada durant la dansa. Conclouen el ball fent dues voltes sobre si mateix i una abraçada final amb la parella.

Les cites trobades daten de 1764, encara que probablement ja existiren al 1627 juntament als gegants.

Castanyot.

Els nanos dissenyats per Vicent Castells inici del segle XX.

Nanos actuals ballant davant Institut Francesc Ribalta 2017.

Encara que el document gràfic al que hem pogut accedir (Diputació de Castelló) apareixen tres parelles de nanos dels inicis del segle XX, en l'actualitat aquesta comparsa està integrada per 4 parelles: el cap de dansa i el catinenc, vestits a la manera tradicional; el senyoret i la senyoreta (nobles), el valencià i la valenciana (llauradors rics), el uelo o Tristó i la uela (llauradors del poble).

Des d'inicis del segle XX (Gimeno, V., 1920) i degut als canvis «imposats» (escusats pels escàndols i falta de religiositat) per diferenciar i mantenir la presència popular en la processó, a Castelló el seguici cívic es feia la vespra de la festivitat⁴ i es solia passar pels domicilis de les autoritats municipals a ballar-los els nanos com un acte de reconeixement, motiu que podria atribuir-se a un senyal d'afermament de l'autoritat civil front l'eclésiàstica en els nombrosos moments que presentaven conflicte de protocol. En l'actualitat se'ls continua ballant els nanos, la dansa dels cavallets, arets i la dels gegants a les autoritats una vegada han sigut convocats a la plaça Major. En aquest acte, té lloc l'homenatge a una persona o entitat que ha destacat en alguna acció realitzada en benefici de la ciutat. En aquest cas soles es ballaran els nanos. Ballar els nanos és un acte reconeixement, de rendir homenatge i popularment hi ha una frase, que replega aquest sentit, i se li diu a una persona quant aquesta es creu important: «mira aquest, encara voldrà que se li ballen els nanos».

- Cavallets

4 Actualment i per necessitat de l'església, la festivitat del Corpus ja no es celebra en dijous passant a celebrar-se al diumenge següent i, en el cas de Castelló, en dissabte. Motiu pel qual els Dansants fem la vespra el mateix dissabte dues hores abans de la processó.

Els cavallets són figures formades per un genet humà dins un cavallet de cartró (segons l'època) que formen part del seguici i van executant una dansa gerrera entre dos bàndols. Segons estudis de Massip, F. i Sanchis, R., (2017), es diu que és una dansa de procedència islàmica, si bé es troben en diverses cultures llunyanes (Índia) formant part de rituals religiosos i exemplificant la lluita entre el bé i el mal, commemoració de la guerra amb els turcs en les representacions teatrals de l'Edat Mitjana. En la festivitat del Corpus representen les lluites entre moros i cristians. En les segles XIII i XIV comencen a figurar en entrades reials i en la processó del Corpus. A l'igual que altres danses i elements els podem trobar al llarg dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó i en moltes de les comarques de Castelló (Peníscola, Sorita, a la Serra d'En Galzeran).

A Castelló aquesta dansa està documentada a mitjans del segle XIX, al 1853. La diferència entre els dos bàndols, en l'actualitat, radica en el barret, sent per als moros d'un teixit fosc de tipus de vellut de colorins i espillets i per als cristians un casc groc metallitzat, i per les faldilles dels cavallets sent pels cristians a tires de bandes grogues i roges i per als moros roges i verdes. La dansa que executen consta de 3 moviments separats per una cavalcada seguint un ritme musical viu. A la batalla fan xocar les espases fent crits al més àcid de la lluita. La dansa acaba en un giravolta dels dansants proclamant la victòria sobre l'adversari.

Cavallets a Castelló, moros amb faldilles grogues i verdes i cristians faldilles grogues i roges.

El material amb que s'han construït els cavallets ha anat variant al llarg del temps, han estat fabricats de cartró, posteriorment de vímet i en l'actualitat de fibra de vidre.

DANSES

Són diverses les danses populars que participen en la festivitat del Corpus. A la nostra ciutat es té referència de les danses de les gitane-

tes, ball dels arquets i ball dels arets. Exceptuant la dansa dels arets, la resta de les danses indicades, encara que perviuen en moltes comarques castellonenques, a Castelló han desaparegut o estan en procés de recuperació. En este article únicament destacaré la Dansa de la Moma per les seves característiques i donat l'objectiu de figures d'imatgeria popular en la processó del Corpus.

- Dansa dels Momos (en els inicis) i dels Momos i Moma, posteriorment

Igual que altres elements de cultura popular, aquesta dansa no està vinculada des dels seus orígens a la festivitat del Corpus ja que està documentada la seva participació en el 1459 a la celebració de l'entrada a València, per jurar els Furs, de Joan II d'Aragó i Navarra i la seva muller.

En un principi no existia la figura de la Moma, sent un ball únicament de Momos, que pareix ser que d'origen francès, no és fins meitat del segle XV que té presència en la península. La participació de la dansa dels Momos era únicament en actes civils fins al 1544 que ja es té constància de la seva participació en el Corpus de València. el personatge de la Moma no s'incorpora documentalment fins el segle XVIII.

Els «momos» són personatges que van amb la cara tapada, tenen un caràcter burlesc i de mofa. La seva participació a la processó pareix que anava inclosa a les roques d'infern, roca diablera, pel que serien similars a altres figures de dimonis, com els botargues, existents en diferents terres de la península. La dansa dels Momos anava acompanyada de pantomimes i burles de caràcter maligne. Al ser inclosos en la processó se'ls va donar el significat religiós dels set pecats capitals i quan més tard s'introduí la figura de la Moma, aquesta va reforçar la simbologia cristiana al representar la virtut, una nova forma de la lluita del bé contra el mal.

Els Momos simbolitzen els 7 pecats capitals, porten màscares i la vestimenta és de gran colorit. La Moma que representa la virtut, va ornada amb un vestit de dona d'estil valencià tot de color blanc a l'igual que les calces i els guants, el cap està cobert per una mantellina blanca de mitja lluna i sobre aquesta una corona coberta amb flors, la cara està tapada per un antifaç amb falda també de color

blanc, i a la mà dreta, porta un mocador blanc i un ceptre daurat. La dansa representa, de forma viva, les temptacions dels 7 pecats o diables i la lluita del bé o la virtut. La batalla acaba amb el triomf d'aquesta.

Tradicionalment la dansa, inclosa la Moma, era ballada per homes. En l'actualitat ha hi hagut d'incorporar alguna dona, tant com Momo com per la Moma, per mantenir aquesta dansa.

A la nostra ciutat va ser incorporada, a la dècada dels anys 80 del segle XX durant 2 o 3 anys a la processó del Corpus, però després de la falta d'acceptació va ser retirada. En l'actualitat, ja amb dades de ser una dansa present a Castelló des del segle XVI està novament present, sent una dansa invitada al seguici cívica a Castelló.

Momos i Moma. Dansa recuperada i invitada des de 2016 pels Dansants de Castelló.

LIMITACIONS I PROHIBICIONS

Tot no era festa. Si la instauració de la festivitat ja va presentar postures i opinions contraposades i lluita entre els diferents sectors religiosos, la processó no es va quedar lliure de conflictes. Per una banda, calia organitzar l'ordre en que haurien de parti-

cipar les distintes confraries, tant les locals (actes Consell de 1415) com en altre ciutats, per evitar els escàndols i rebombori per ocupar un lloc preminent. Per altra, al fer les processons pels carrers, amb finalitat adoctrinadora per part de l'església, i sufragar les despeses les arques públiques, el poder civil va voler que el poble aportara vistositat, alegria i lluïment, que si per alguns podia ser positiu, altres veïen un risc d'allunyar el fervor per l'Eucaristia i que fora, lo profà, el que adquiriria protagonisme impeding la finalitat d'allò religiós.

Cal tenir en compte el moment històric en que va ser instaurada la celebració i com aquesta va passar de celebrar-se dintre de les esglésies, primer, a ocupar els carrers, després, per poder cristianitzar als diferents sectors socials, com als musulmans, que con-

vivien junt als cristians com nou conversos, esclaus,..., i als jueus. Tots no havien abraçat plenament la religió catòlica i, mentre no ho manifestaren públicament, se'ls tolerava. A més, cal comptar amb conflictes de marginació social, impostos, carestia, entre altres, i l'ús de la violència per resoldre els problemes entre els membres d'un mateix estament i, el més freqüent, de les classes benestants front als més dèbils.

Durant el segle XVI, època renaixentista, la participació popular amb tots els seus elements (entremesos, danses, bestiar), i la implicació del poder civil en fer més esplendorosa la festivitat, les despeses van anar en augment. A més de la participació dels elements populars en la processó, també hi havien despeses per diferents actes festius: corregudes de bous, jocs, tornejos, ... Aquest període, recent l'entrega musulmana de la ciutat de Granada als Reis Catòlics, últim reducte musulmà a la península, va contribuir a aquest augment de festa, a més de conflicte. El poder civil volia que es reflectira en la processó aquesta victòria. A més, el poble tenia ganes de festa que també s'aprofitava per criticar abusos de poder mitjançant les representacions teatrals, mascaretes, mofes,... La lluita entre els gremis per ocupar un lloc preeminent en els actes festius (actes Consell de 1415-1416) i altres conflictes, contribuïen a lluites i escàndols que era necessari abordar. Tot el rebombori que es formava en la festa no va ser ben vist per les autoritats, sobretot les eclesiàstiques, que veien gran irreverència i exaltament del que era profà front la devoció i glorificació de l'Eucaristia. En moltes ciutats són els prelats, com el jesuïta Juan de Mariana ((Sánchez, V. 2008) que van prohibint determinades manifestacions festives com les danses, tan dins de l'església com en la processó, ja que pertorbaven la reflexió i comunió amb la sang i cos de Crist.

Entre el 1545 i el 1563 va tindre lloc el **Concili de Trento** en el que, entre altres, proposaren eliminar els excessos que es produïen en la processó que suposaven grans irreverències i exhibició de supersticions que allunyaven de la finalitat d'exaltar el poder de Deu i adoc-trinar a tots aquells que practicaven altres religions o creences. Per la manca d'unanimitat de les autoritats eclesiàstiques es va negociar que la participació dels elements festius, no s'eliminarà, en moltes ciutats, però s'acordà que passaren moltes de les repre-

sentacions profanes a la vespra, el dia abans de la processó o al mateix matí a mode d'anunci. Com és el cas de València (processó del convit), Granada (la pública), a Castelló (processó cívica), entre altres ciutats. Un altra de les conseqüències i acords per seguir fent esta part popular va ser el marcar diferència entre la part festiva popular i la religiosa amb la creu. D'aquesta manera, davant la creu van tots els elements d'imatgeria popular (Drac, Gegants, Nanos, diables, danses, alguns entremesos) i després de la creu s'ubicaran els gremis, les autoritats, les parròquies, l'església i l'Eucaristia.

Posteriorment, i degut al continu malestar per part dels estaments religiosos, i del poder civil, ja en època dels Borbons, en el segle XVIII és va promulgar una altra desautorització: la **Reial Cèdula de Carlos III** (1780), en la que es prohibia tan dins de les Catedrals, Parroquials o Regulars, i a les processons, tot tipus de danses, gegantons i altres funcions per ser poc convenients e indecoroses. Açò va suposar una gran pèrdua de totes aquestes activitats. Si més no, algunes que es mantingueren, però van resultar molt retallades en la seva manifestació pública.

Hi va haver més decrets, com el de l'arquebisbe de Sevilla (1685), o el de la diòcesi de Girona (1684), entre altres, dictant la prohibició de les danses i de la participació de la dona en moltes d'elles perquè les consideraven provocadores i que invitaven a la lu-

Real Cèdula del Rei Carles III de 1780.

La creu separa lo religiós de lo popular. Il·lustració parcial de la processó de la Mare de Déu d'Algemesí.

xúria, així també com els gegants i els nanos perquè provocaven altercats i no desfilaven de forma respectuosa (Sánchez, V. 2008). A més d'aquestes decisions així com els problemes en les arques públiques, que no permetien el manteniment de les figures i danses, va contribuir a que en moltes localitats anaren desapareguent. A pesar de tot, ens han arribat legats de figures i danses que s'han guardat i han permès la seva recuperació posterior.

Guerres internes i externes també van afectar al manteniment d'aquesta cultura popular. El període de la guerra civil (1936-1939) i els anys immediats de la postguerra no va hi haver processons ni celebracions populars festives. No és fins al 1945 on se reinicià les processons i alguns elements, com els gegants, nanos, cavallets i arets van participar de nou. Així, en les noves festes de la Magdalena⁵, les festes del Grau, de la Maredeu del Lledó, i el Corpus. La desfilada d'aquests elements no era igual que en les anteriors dades de celebració, molt més alegres, i poc a poc van anar deslluïnt-se quedant, en major o menor mesura, descuidat el manteniment o restauració.

Als anys 60 del segle passat, el **Concili Vaticà II** (1962-1965) va intro-

duir noves limitacions a la festa, dictaminant, entre altres, defugir de l'ostentació i de signes externs. D'aquesta manera, la processó del Corpus deixarà de fer-se pels carrers, en moltes

5 Les festes d'agost deixen de celebrar-se.

Finals dels anys 1940. Nanos en una gaiata.

Festes de la Magdalena arets, cavallets i cabuts.1970.

de les poblacions, i tornarà a celebrar-se, principalment, a l'interior de les parròquies i Catedrals.

Com va passar en els inicis de les celebracions als carrers, que no van ser en totes les ciutats al mateix temps, en el retornament als interiors de les esglésies tampoc va ser exactament en el mateix moment. No obstant, en la dècada dels anys 70 del segle passat, les processons van anar desapareixent pels carrers o si ho feien se'ls eliminava de qualsevol signe d'ostentació.

RECUPERACIÓ

Va ser als inicis dels anys 80 que el grup de danses Millars va iniciar la recuperació de les danses. A l'any 1991 es va constituir l' Associació de Dansants del Corpus (des de novembre del 2022 el nom és **Dansants de Castelló**) integrada per gent de diverses entitats populars que van continuar en la divulgació i manteniment de les danses i els elements festius de cultura popular. Amb aquests objectius s'han organitzat trobades, exposicions, i agermanaments amb altres localitats agrupant-nos en la Federació Valenciana de Nanos i Gegants (FVNG) per compartir aquest treball de recuperació, de la festa i de manteniment de figures i danses de cultura popular al llarg i ample del País Valencià⁶.

Actualment, a més dels fets anomenats anteriorment que han afectat a aquesta celebració, els darrers anys (dècada de 1970) a la major part de les ciutats, i a Castelló, el Corpus deixa de celebrar-se en dijous passant a celebrar-se en diumenge immediat següent. Aquest canvi va suposar que el seguici cívic

Segona Trobada de País FVNG en 2016 en Castelló.

de la vespra es fera en dissabte. Els motius han estat diversos, trobant un dels principals en la major secularització de la població, contribuint a que la festivitat del Corpus ja no tinga eixe caràcter festiu.

⁶ Per vore activitats i documents dels Dansants de Castelló: facebook **dansants de Castelló**.

A la nostra ciutat, a l'any 2003 un nou canvi motivat per l'escassa gent que assistia a la processó en diumenge i que el Bisbe havia d'estar presidint la de Sogorb en diumenge, es modificà novament el dia de la processó, passant ara a dissabte. Per la qual cosa, els Dansants han de fer el seguici cívic dos hores abans de la processó per fer els actes d'homenatge i encapçalar la processó abans de la creu.

Nous temps i noves adaptacions, nous moviments.

Recollir informació sobre la imatgeria popular i festiva no s'acaba. Cal seguir en la recerca de documents que confirmen i amplien la informació necessària per conèixer els arrels de la cultura popular. Tasca que cal anar fent atenent fons documentals diverses que donen més llum a les dades fins ara consultades.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Carpi, A. Roca, P., (2027). «*El seguici cívic a la processó del Corpus a Castelló*». Edit. Associació de Dansants del Corpus de Castelló.

Espiau, C., (1789): «*Relación de las funciones celebradas en la villa de Castellón de La Plana con motivo de la proclamación de nuestro agosto soberano el señor D. Carlos IV*». ⁷

Gimeno Michavila, V. (1926): «*Del Castellón viejo*» Edit. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.

Grau, J. (2022). «*La Ducasse d'Ath (Belgica)*». En GEGANTS, Revista trimestral d'Imatgeria, Folklore i Patrimoni festiu, número 139.

Massip F. i Sanchis Francés, R. (2017). «Traces islàmiques en el teatre medieval europeu. La joglaria sarraïna a la Corona d'Aragó». En «*La dansa dels altres. Identitat i alteritat en la festa popular*». Raül Sanchis Francés i Francesc Massip (eds), (pàg.25-46) Editorial Afers

Montijano, J. J. (2021). «*El Corpus de Granada*» Edit. Almuzara

Roca, P. (2017). «Referències documentals a l'entorn de la festivitat del Corpus a Castelló». En «*El seguici cívic a la processó del Corpus a Castelló*». (pàg.59). Edit. Associació de Dansants del Corpus de Castelló.

Rocafort, J., Fr (s.XVIII). «*Libro de cosas notables de la villa de Castellón de La Plana*» . Edición y notas Codina, E. (1945), 2ª Edición facsímil: Excmo Ayuntamiento de Castellón de La Plana.

Sánchez Almela, E. (2013). «*Festes i celebracions públiques a Castelló de la Plana als segles XIV i XV.*» *Documents per al seu estudi*. Edita: Ajuntament de Castelló.

Sánchez Moltó, V. (2008). «*Los Gigantes y el Bestiario festivo del Corpus, patrimonio inmaterial de la humanidad*». Revista de la CECEL, 8, pp. 115-163 Institución de Estudios Complutenses

---

⁷ Dr. D. Carmelo Espiau, advocat i capellan parroquial de Sant Andrés de Valencia escriu la crònica dels actes celebrats a Castelló en commemoració de la coronació del rei Carlos IV per ordre del Marqués de Valera.

«La Dolçaina i la Festa»

Miguel Angel Mulet i Taló,

Membre de l'Institut d'Etnografia i Cultura Popular

Les nostres Jornades de Cultura Popular, varen naixer com una de les activitats de divulgació de l'INSTITUT D'ETNOGRAFIA I CULTURA POPULAR DE CASTELLÓ, ara fa un quart de segle.

Vull agrair l'extraordinari treball de recerca del bon amic Juanjo Trilles i la Federació Valenciana de Dolçaina i Tabal, base fonamental de la meua comunicació.

Això de la història d'un instrument popular com la dolçaina és complex, maxím quan com sabem, no s'ha regularitzat en les seves dimensions i tésitures musicals fins a finals del segle XX.

Començarem per donar unes referències històriques.

Encara que de vegades semblen contradictòries, també podrien ser complementàries.

Per autors com l'anglès Anthony Baines, "El shawn o Chirimia podia haver-se desenvolupat a Bagdad en temps del Califa Harum-al Rashid (763-809). I es va estendre per Europa Central fins a arribar a Espanya, per passar al segle XVI a les Amèriques per mitjà dels xirimistes i tabalers"

Per altres como Josep Criville:

"Els instruments precursors de la dolçaina van ser originaris de Mesopotàmia cap a l'any 3000 a. C., on hi havia una àmplia diversitat

d'instruments molt semblants. Tots tenen elements comuns, com a secció cònica i llengüeta; i van ser extensament coneguts a totes les civilitzacions antigues de la Mediterrània",

Ratificada inclus per una altra tesi, que la vincula amb la dominació musulmana de la península (711-1492), que ens diu que l'orige de la dolçaina es l'oboe mesopotamic, sent incorporada per la cultura de Al- Andalus.

A Espanya, la trobem documentada per primera vegada a les pintures de les càntigues del Rei Alfons al segle XIII.

Parlem ara dels dolçainers a les nostres terres

A València com ens conta el mestre dolçainer **Ernest Llorca**, trobem a partir de 1442, que els Jurats de València costegen un dolçainer amb sou anual per tal que actue als actes que siguem necessaris, arribant-nos fins a nosaltres noms com els dels dolçainers **Gaspar Savall** (1565) i **Jeroni Ortís** (1586). La figura del dolçainer es constitueix en una mena d'ofici que es continuat per tradició de pares a fills aplegant a constituir-se veritables dinasties de dolçainers, com els **Cardona** d'Oliva.

Al Arxíu Municipal de Castelló, datat el 3 d'agost de 1696 hi ha una acta sobre un examen fet per donar en benefici, una plaça de corneta en la vila de Castelló de la Plana.

Es fan proves de diferents instruments de vent, però també de xirimia, aleshores trobem a la xirimia dins dels funcionaris municipals com un ofici, amb una plaça de músic, tot i que toque altres instruments.

Tambe a Castelló, el 16 de juny 1727, ens apareix la primera referència al dolçainer **Agustin Valls**

"... y en dicha conformidad hacordaron como también el que le conduzca Agustin Valls dolçainero en todas las festividades de la villa para seis años, a diez y seis libras por cada año (si se corren toros, si no 14 libras)..."

En febrer de 1739 trobem al Arxíu municipal, que es presenta al dolçainer **Jayme Fabregat**, que després de la mort d'Agustin Valls s'oferia per substituir-lo amb les mateixes condicions econòmiques

per fer música a les festivitats de la vila, cosa que va ser aprovada per l'Ajuntament.

Al llarg de la història de les nostres terres, trobem multitud de dolçainers, però ens centrarem en un cas que ens dóna clara referència de la vinculació d'aquest instrument, que sempre va acompanyat del tabalet, amb les festes, que és la qüestió que aquí ens porta.

El tabalet o tabal, podria estar d'orige musulma donat el seu nom i utilització. D'uns 20/30 cm d'alçada i 30 de diàmetre, pot estar substituït per la caixa o el timbal. El que si esta clar es qu'es fonamental i basic, per acompanyar la Dolçaina.

I tornant a la Dolçaina, en el segle XIX apareix un nom que encara avui en dia perdura en el ideari popular de la dolçaina i la festa. I no es el de una persona, sino el de una dinastia: "El dolçainer de Tales".

Diverses generacions emparentades, que durant mes de un segle van representar l'ofici del dolçainer arreu de totes les terres valencianes.

Als anys 50 els entranyables José Maria Illescas i Xamberga passen a ser El Dolçainer i el Tabalet de Castelló.

Qui no recorda aquests personatges del Grau, als pregons de festes, a l'antic Castàlia. En qualsevol esdeveniment o festa, allà estaven tots dos tocant.

Els van mantenir el testimoniatge però el revulsiu per a la recuperació total va arribar tres dècades després.

A Castello a finals dels 70 i principis dels 80 trobem il·lustrats personatges com Fernando del Rosario, Javier Vicente Queralt i Miquel Mulet i Ortiz, que amb la voluntat de mantenir les nostres tradicions i en unes circumstàncies que avocaven a l'oblit, van recollir el testimoniatge per a recuperar el nostre instrument tradicional.

A ells es van afegir empresaris com Adsuara, comerciants com Alfredo Forner i més... Sigfrido Salas, Pep Oria, Paco Rius, Rafa Valls, Mauro Fabregat, Quique Perez, Pepe Yunta i altres.

Es crea amb aquests vímets la Colla de Dolçainers i Tabaleters de Castelló l'any 1981, que ha estat referent per a moltes altres associacions de dolçainers i tabaleters sorgides a Castelló.

El Grup de dolçaina i tabal “Els Mestrets” (1986), Agrupació dolçaina i tabal “D. I T.” (1986), Colla “El Soroll”, Grup de dolçaina i tabal “el Gínjol” (1989), “Dolçainers del Grau” (1989) etc.

Vull significar dues fites fonamentals per la consolidació; en les que també el incombustible Juanjo Trilles va estar factor fonamental: la creació de l'Escola Municipal de Dolçaina i Tabal de Castelló al 1994 i l'incorporació de la Dolçaina al Conservatori Professional de Música al 2014.

En aquest moment la dolçaina no només ha recuperat la seva esplendor i ús, sinó que ho ha multiplicat, sent una infinitat de persones i col·lectius anomenats colles els que l'utilitzen per bé de la recuperació de les nostres tradicions, així com per al desenvolupament de les nostres festes.

Si ens asseiem a valorar la seva activitat normal o la implicació amb les festes, en un primer apartat situaríem l'acompanyament tant al Cant d'estil com als Balls tradicionals i les Albaes, en un segon incorporaríem les activitats pròpies de les Festes Populares, quines són:

Crides i “despertaes”, pasacarrers, marxes mores i cristianes, processons i balls, i dins d'aquests últims trobem les dansaes, els balls del corpus i les danses populars.

I per parlar exclusivament de Castelló, com m'explicaven els bons amics Josep y Amelia, als seus balls acompanyats amb dolçaina i tabalet, trobem:

El Ball Perut qu'es problament la dansa o compendi de danses, més antic de la ciutat a banda de les del Corpus i que tal i com trobem més documentació al respecte, apareixen més danses, com ara les Arenilles.

Les Danses del Corpus: Nanos, Gegants, Arets i Caballets tots en versió pròpia de Castelló. Enriquides fa poques dècades per la Degolla i l'Entrada de Processó.

I altres danses, como ara la Vara del Rei Barbut, ball dels cabuts de la colla desl barbutos o Les Cinc Dansetes del Carrer Sant Blai, compostades als anys 80 del darrer segle exclusivament per a les festes del carrer Sant Blai.

Només ens queda agrair públicament la seva aportació a aquells dolçainers de segles passats que van mantenir i enriquir aquest popular instrument, la dolçaina, però també a tots aquells que a finals del segle XX, en un moment d'autèntica decadència de l'instrument i la seva interpretació, la van recollir, estudiar i posar en pràctica, dignificant-la, popularitzant-la i permetent la seva total recuperació.

«La Fireta de Santa Llúcia»

Joan Josep Trilles Font

Santa Llúcia, Llúcia de Siracusa, jove màrtir cristiana venerada, patrona de la vista, i també, dels cecs; dels pobres, dels xiquets malalts, i d'oficis on la vista és important com electricistes, xofers, afiladors, modistes, dissenyadors gràfics, escriptors... a tots, que Santa Llúcia els con-

Santa Llúcia de Siracusa.

serve la vista. El 13 de desembre, quan el dia comença a allargar, celebrem la festa, "Per Santa Llúcia s'escurça la nit i s'allarga el dia", i aquesta data és l'inici del cicle festiu nadalenc: a Alcalà de Xivert, romeria a l'ermita de Santa Llúcia i Sant Benet al so de la dolçaina i el tabal; a Borriol, diada amb foguera a la plaça del Pou; a Olocau del Rei, tot un seguit de festejos; els dolçainers i tabaleters celebren la festa de la seua patrona, Santa Llúcia, a València...

A Castelló, no som de conservar, hem diguere un amic... L'Associació de Veïns del Raval de la Trinitat, a principis de segle, concretament, l'any 2002, va aconseguir que Santa Llúcia fos brançal de Nadal a Castelló. Convertiren la placeta de Mallorca en bressol castellanenc de la Fireta de Santa Llúcia, la placeta feia goig, a vessar de para-detes, meravellosament saturada de persones. Olors, sabors, sons,

Santa Llúcia Alcossebre 16-12-12

Festa de Santa Llúcia a València 12-12-19.

converses... flaires nadalenques on no faltaven les primeres nades a la nostra ciutat, en aquest mercat de gran acceptació popular.

Aquesta fireta, aquest projecte és molt important per al barri de la Trinitat, perquè representa la participació social, la dinamització dels seus carrers, així com la recuperació de les tradicions, embarcant el projecte en el pla de desenvolupament sostenible i comunitari de l'associació veïnal.

Fireta de Santa Llúcia 2015

No puc oblidar els records personals: amb la família de la Colla Bufanúvols, amb Carmen Alcalá i Juanito García, esmorzar amb dolçainers i tabaleters; balladors del Forcat; conta contes; llibres; deliciosa topada amb Paquita i Toni "El figuero" menjant una bona figa albardà; artesanía castellonenca i escoltes dels Grups Scouts "El Millars" i "Antares" amb detalls nadalencs; arreplega de torrons i panfígols; figuretes i molsa per millorar el pessebre de casa; una espelma gran pel dinar de Nadal... El dissabte de Santa Llúcia del 2015 esdevindria especial, malauradament. Vaig fer un mosset i una bona barreja amb l'amic Pepe Prades al cau de Juanito; ell no va menjar gaire, va dir que tenia un dinar familiar, però vam xerrar pels

Fireta de Sana Llúcia 2021

Fireta de Santa Llúcia 2015

descosits, com de costum. A l'endemà, diumenge 13 de desembre, Pepe ens va deixar sense fer soroll. Des d'aleshores, ens queda la seua memòria i el seu vast llegat, sempre embastat i mai acabat, com a ell li agradava tenir-lo.

S'han fet homenatges i ha estat aparador per a que entitats implicades en la societat civil pugueren com: la Creu Roja; El Rinconet Granja Hogar; Aspropace; Asociacion Fibromialgia Almassora; Asociacion de Familiars pels drets del malalt mental... Un lloc de trobada per a tothom.

Fireta de Santa Llúcia 2015

Però no tot foren benairances, davant la manca de suport la Fireta va morir, l'any 2017 fou la darrera celebració. En albirar Nadal necessitem la Fireta de la placeta de Mallorca, amb artesanía de casa nostra, figues i bunyols, torrons i panfígols, olors, sons, sabors, converses... flaires nadalenesques de Santa Llúcia. Tot i això no va poder ser, foren molts els entrebancs que va patir l'Associació de Veïns Raval de la Trinitat que consternats van treure aquest comunicat:

“Amb tristesa, la junta directiva de l’Associació de Veïns del Raval de la Trinitat, es veu en l’obligació de comunicar als seus socis, veïns del barri i al conjunt de la ciutadania de Castelló, que enguany no serà possible celebrar la Fireta de Santa Llúcia, que des de feia 14 anys se celebrava en la plaça Mallorca, amb gran acceptació popular.

Davant la falta de suports, hem decidit no fer-la, perquè per un sol dia de fira, resulta del tot inviable repercutir en els participants el cost total de la celebració del mercat.

Ha sigut una decisió molt difícil perquè estem parlant d’un esdeveniment pioner, dinamitzador del barri i del centre de la ciutat, anunciador de l’arribada del Nadal a Castelló.

Ocorre que mentre en molts pobles de la província, per mercats ambulants similars, l’import a què ha de fer front l’organització és assequible, a Castelló la xifra es dispara fins al punt que no estem en disposició de fer la fira. Tal com han anat les coses, solament ens quedaven dues possibilitats: ofegar als participants o que l’associació assumira tot el cost.

Cap de les dues mesures és viable. Cal tenir en compte que en l’Associació de Veïns del Raval de la Trinitat enguany no hem cobrat les matrícules de les activitats que diàriament es realitzen en la nostra seu, davant la persistència de la crisi, que segueixen patint amb cruessa moltes famílies del nostre entorn. Si hem de triar, nosaltres optem per les persones, per molt que ens dolga renunciar a la fira, que d’altra banda, sempre ha sigut punt de trobada generacional i solidari, en el qual les ONGs tenien el seu espai per a intentar aconseguir recursos.

Demanam disculpes als veïns del nostre barri i del conjunt de la Castelló, per no poder acudir a la nostra cita, i anunciem la nostra intenció de posar-nos a treballar ja per a intentar que la fireta torne en el prelude del Nadal del 2017.”

Fireta de Santa Llúcia 2017

Afortunadament, la bastim de vell nou. El dissabte 16 de desembre de 2017, col·lectius i entitats culturals i socials tornen a implicar-se; Ajuntament de Castelló, fem confiança, un cop més, a la societat civil i donen el suport necessari per acomboiar la Fireta.

Cartells

El que faltava, una pandèmia per davant i per fi l'any 2021 la Fireta de Santa Llúcia va ser possible el dissabte 11 de desembre a la placeta de Mallorca, entre tots ho fem i l'esperem amb ganes aquest 2022, per donar el tret de partida del Nadal a Castelló.

Aquesta a ser la nota de premsa:

“La plaça Mallorca va acollir el dissabte 11 de desembre de 2021 la tradicional Fireta de Santa Llúcia, que celebra la seua XV edició amb 21 parades de venda de productes nadalencs, en els quals es poden comprar pesebres, aliments propis del Nadal, cistelles de na-

Fireta de Santa Llúcia 2021

Fireta de Santa Llúcia 2021

Cartell Fira de Santa Llúcia 2022

dalenques, decoració, joguets, així com articles i publicacions de diferents entitats, oenegés i alumnat del curs de dibuix de l'associació. Diversos membres de l'equip de govern de l'Ajuntament de Castelló han estat presents en la inauguració de la fira, que compta amb l'impuls de l'Associació de Veïns Raval de la Trinitat”.

Gràcies amics del Raval de la Trinitat, amb a feina ben feta per l'invitació per a compartir amb nosaltres està iniciativa popular, punt de trobada per donar inici al rebombori nadalenc a tots els castellonencs.

«Las fiestas de Julio»

Fina Irún

Las fiestas de Julio, en el Castellón de mitad del siglo XIX y hasta el año 1936 son lo que podíamos llamar las fiestas locales por excelencia y con ellas se conmemoraba el triunfo de la ciudad de Castellón frente a la batalla ganada durante los días 7,8 y 9 de julio de 1837 a las tropas carlistas bajo el mando del general Ramón Cabrera.

Los castellonenses lucharon de manera heroica apoyando la llamada del ayuntamiento para la defensa de Castellón. Gracias al coraje de la ciudad, Castellón se proclamó como ciudad liberal, consecuencia de esa batalla el día 10 de octubre de ese mismo año, 1837, las

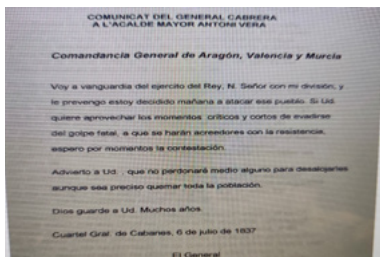
Cortes le otorgaron a Castellón el título oficial de leal y fiel.

A los dos años el ayuntamiento hizo una propuesta para que se organizaran unas fiestas en aras a conmemorar dicha heroica defensa de la ciudad y premiar así, a sus habitantes.

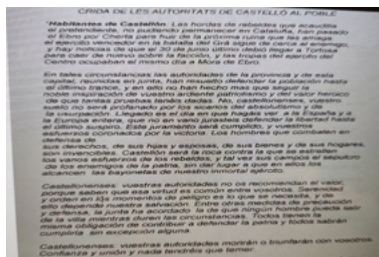
Se aprobó la propuesta y estas fiestas se hicieron realidad, los días 7, 8 y 9 de julio. Como signo y recuerdo de esos días pasados. El ayuntamiento aprobó

Retrat del General Cabrera.

Comunicat del General Cabrera a l'Alcalde Major Antoni Vera.

Crida de les Autoritats de Castelló al Poble.

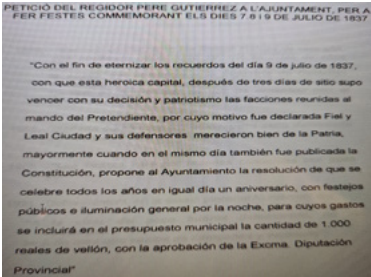
además plantar el Obelisco en el Parque Ribalta que posteriormente fue destruido en 1939.

El programa del as fiestas de julio era el siguiente:

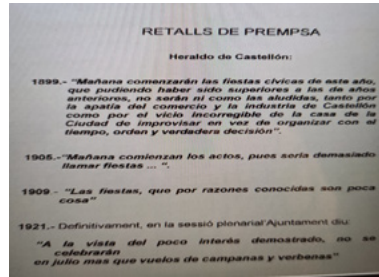
- Día 4: Fiesta del Bando (se hacía una cabalgada y se tiraban heraldos, estaba compuesta de comparsas y carrozas que anunciaban el principio de la Fiesta.
- Día 5: Fiesta de las Rondallas: participaban bailarines y tocadores de los diferentes distritos de la provincia.
- Día 6: Corrida de toros
- Día 7: Novillada
- Día 8: Festival de música (bandas de música, se pueden comparar con los bailes y actuaciones en las calles de dolçainers i tabaleters.)
- Día 9: manifestación cívica y ofrenda de flores en Lidón).
- Día 10: Batalla de flores
- Día 12: Traca final.

Las fiesta de julio fueron poco a poco desapareciendo ya que los ciudadanos preferían desplazarse durante esas fechas a la Playa del Serrallo en vez de pasar calor en Castellón y al no haber gente tampoco colaboraba en ellas el comercio.

El Periódico El Heraldo en 1905 dice ya que “Mañana comienzan los actos pues no se le pueden llamar fiestas...” y en 1921 “este año solo habrá volteo de campanas y verbenas”.

Petició del Regidor Pérez Cutiérrez a l'Ajuntament per a fer festes commemorant els dies 7, 8 i 9 de juliol de 1837.

Retal de premsa

Y así es como acabaron “ Les Festes de Juliol”, y después de la guerra civil, se decidió juntar la fiesta lúdica con la religiosa , “la Romería”.

Y tras esta historia, y esto es mi opinión personal, creo que tiene mucho sentido, pienso que no sería tan raro pasar a tener una fecha fija para las Fiesta de la Magdalena, por ejemplo, en mayo o Junio y rememorar así las fiestas de Julio. Eso sí, alguien que la romería siga siendo el 4 domingo de Cuaresma, nadie niega que eso, evidentemente sea tradición.

«Les festes de Sant Pere del Grau de Castelló»

Vicent Ortiz Ramos

Com és ben sabut, el Grau té unes característiques i una idiosincràsia molt particular. La gent del Grau tenim un sentiment de poble que transmetem en qualsevol manifestació cultural i festiva que desenvolupem. Això dona unes peculiaritats molt graueres al nostre calendari festiu que pràcticament s'estén al llarg de tot l'any. Al mes de gener, Sant Antoni; al febrer, Carnestoltes; al març, les festes de la Magdalena amb la Gaiata 12; al mes d'abril, Setmana Santa i Pasqua; al juny, Sant Joan i Sant Pere; al juliol, la Mare de Déu del Carme; i a l'agost, les festes del Serrallo, que foren recuperades fa pocs anys.

Les de Sant Pere són les festes principals del Grau. Se celebren al voltant del dia del patró, 29 de juny i tenen com a eix fonamental les exhibicions taurines, celebrades al carrer, en una vila tancada, envoltada de cadafals, des d'on les penyes i colles, que patrocinen la majoria dels bous, poden veure les proves i embolades dels animals. Aquestes penyes aporten color i imaginació a la festa en les entrades diàries que protagonitzen juntament amb la Comissió de Fes-

tes, desfilant amb el bou encaxonat que serà embolat a la nit. L'anunci de la festa, una setmana abans d'aquesta, té lloc amb la Cavalcada de la Mar, desfilada etnogràfica que intenta mostrar els diversos oficis relacionats amb la mar, la història i la tra-

Presentació 1957

Ofrena flors 1988.

dició del Grau, amb la recreació d'escenes costumistes del Grau del segle XX. Tanca el seguici el pregoner, anunciant l'arribada de la festa.

La vespra del dia de Sant Pere té lloc l'ofrena de flors al patró i l'endemà, dia gran de la festa, se celebra la missa major, al matí, i a boqueta nit, la processó marítima per la dàrsena portuària, durant la qual es dispara un magnífic castell de foc.

La "Torrà" de la sardina, és un altre dels actes tradicionals de les festes, on es reparteixen i degusten centenars de quilos de sardina.

El sopar de pa-i-porta o el dia de les paelles, són actes multitudinaris que serveixen per a aglutinar al món de la festa, als grauers i als visitants. Els concerts i les actuacions de les associacions del Grau, correfocs, revetlles, orquestres i les competicions esportives, completen el programa, que conclourà amb el "Visca Sant Pere", acte de comiat de les Reines i Comissió, que mitjançant la música, el teatre i la pirotècnia, fa un recorregut per les festes i anuncia les de l'any següent.

Aquesta és una breu descripció del que són les actuals festes, que pràcticament coneixem tots. Però cal recordar que les festes de Sant Pere compten amb 145 anys d'història que comença pràcticament des del moment en què el Grau es converteix en nucli urbà, cap a mitjans del segle XIX. Les famílies de mariners que vivien a la vila i amb unes costes ja segures, a poc a poc comencen a construir-se cases i barraques, i s'estableixen al Grau seguint la línia de costa.

L'any 1852 es posa la primera pedra de l'església de Sant Pere quan al Grau a penes vivien uns quants centenars de grauers. En aquells anys, la gent de Castelló tenia per costum, arribat el dia de Sant Pere, baixar fins al Grau, caminant o amb carro, en el que s'anomenava la "Romeria de San Pedro", per a passar el dia al Pinar o a les alqueries, prendre el primer bany de l'any i, una vegada edificada

l'església, celebrar la festa de Sant Pere. Podem establir, per tant, l'any 1878 com el primer en què, construïda ja l'església, se celebren les festes en honor a Sant Pere. Inicialment, aquestes estaven compostes per un "Porrat" popular, una missa i una processó pels carrers del Grau, afegint-se cucanyes, alguns dies d'exhibicions taurines, soltes de vaques i jonegades que organitzaven els joves del Grau. Un esquema que anirà mantenint-se amb mínimes variacions al llarg dels anys. Amb l'arribada de La Panderola l'any 1888, les festes tindran una major participació.

A partir del començament del segle XX, la població del Grau creix a mesura que es va construint el port. Famílies que venen de Torreblanca, Peníscola, Vinaròs, València, etc. s'estableixen al Grau. L'any 1920 tindrà lloc la primera processó marítima per la dàrsena del port recentment construïda. L'any 1936 el Grau encara celebraria les festes, però l'esclat de la guerra ho impedirà els dos anys següents. Durant la guerra és profanada i enderrocada l'església del Grau. L'any 1939 i amb el fi d'aquesta, comença a construir-se la nova església, que serà benedida i inaugurada l'any 1948, ara fa 75 anys. Aquells anys es potenciaran les festes de la Mare de Déu del Carme, que a vegades, i a petició dels propis mariners, celebraran els actes lúdics de les festes de Sant Pere. L'any 1943, naixerà al Grau la seua primera banda de música, "*la del Pòsit*", de la mà de José María Illescas, que desfilarà en totes les festes graueres fins a la seua desaparició l'any 1946. L'any 1945, i amb la reestructuració de les festes de la Magdalena, El Grau, participarà com a Gaiata 12, al que s'anomenarà "*Sector de los poblados marítimos*".

Cavalcada de la mar 1958.

Cavalcada de la mar 2017

Un any clau per a les festes de Sant Pere és 1957, quan el metge del Grau José de la Huerta, junt amb un grup de grauers, forma una Comissió que reestructuraria totalment les festes. Es crea la figura de la Reina, càrrec que anirien alternant filles d'armadors i filles de mariners. S'inventen actes com la Cavalcada de la Mar i la "Torrà" de la Sardina, allargant-se les festes a tota una setmana. Aquests anys serviran també per a unir a dos personatges sense els quals seria molt difícil entendre la festa: els dolçainers del Grau, José María Illescas i Vicente Bacas "*Xamberga*".

L'any 1961, comencen a organitzar-se els actes de Presentació de la Reina i la seua Cort al Jardinet del Port, on es mantindran fins a l'any 1980, sent recordades les precioses escenografies de l'artista grauer Sanz Barreda. Ordres governatives prohibiran els bous al carrer durant els anys 1961 i el període 1964 a 1970, instal·lant-se places de bous portàtils per a la celebració dels actes taurins. L'any 1975, es crea la figura de la Reina i la cort Infantil que suposa la participació de les xiquetes i els xiquets en la festa.

Entrada vaques 1936.

Bous plaça portatil 1966.

L'any 1977 es funda la primera penya, El Rall, a la que seguiran moltes més entre el període 1978 i 1980. Els anys huitanta són claus gràcies a aquestes, que donaran una altra dimensió a les festes. Es creen nous actes, s'incrementa la programació taurina i naix una sana rivalitat entre penyes que anirà en benefici de la festa. L'any 1980 es canvia la vila taurina a l'actual, l'avinguda de Sebastian Elcano, que permet una major visibilitat i amb una amplària suficient per a la instal·lació dels nombrosos cadafals de les penyes. A més a més, s'iniciarà el temps de les llargues presidències, perquè si fins

a 1980 aquestes tenien una durada de dos o tres anys, cal dir que en 40 anys únicament hi ha hagut quatre presidents.

De la dècada dels anys noranta cal destacar l'organització de la festa del Carnestoltes i la fundació dels Botafocs l'any 1990, la fundació de la Unió Musical del Grau l'any 1994 i la creació dels Premis de la mar de Poesia també l'any 1994, tres fets íntimament relacionats amb les festes graueres. Després d'uns anys de crisi a la primera dècada del segle XXI, provocada per la divisió i desaparició de les penyes més nombroses que donaren pas a la creació de colles que sorgides al marge de la festa, els últims anys el Grau ha recuperat una bona part de penyes i colles amb ganes i il·lusió per la festa, que inclús hi han aconseguit unir-se en una federació que anirà en benefici de la mateixa festa.

Embolada bou 2013.

Són 145 anys d'història, 65 Reines de festes, 47 infantils, centenars de dames i acompanyants, 16 presidents de festes amb les seues respectives comissions, infinitat de penyes, colles i associacions, i milers de grauers i graueres que al llarg de la història han lluitat per fer més grans les festes de Sant Pere i el Grau.

«La muixeranga en la festa: el cas de Castelló i la Conlloga (2013–2022)»

Kassim Carceller i Enric Sorribes

DELS BALLS I MUIXERANGUES TRADICIONALS A LA FEDERACIÓ COORDINADORA DE MUIXERANGUES

Una figura o torre humana és una construcció coreogràfica o acrobàtica consistent en un grup de persones que se'n pugen les unes damunt de les altres, dretes o de genolls, recolzant els peus o bé els genolls sobre l'esquena, els muscles, les espatlles, les mans o les cuixes d'una altra persona per crear així diferents estructures. Aquestes poden ser molt diverses, segons la forma i les alçàries que adopten. Existeix una gran varietat de tradicions folklòriques, d'exercicis gimnàstics i d'espectacles de circ que es poden classificar com a torres humanes a diversos països arreu del món (Japó, Corea, Taiwan, l'Índia, les Filipines, Geòrgia, el Marroc, l'Àfrica subsahariana, Montenegro, Calàbria, Sicília, diverses poblacions de la península Ibèrica i Amèrica, de Califòrnia al Perú¹).

El ball de valencians² és la denominació que es va donar a les danses i construccions humanes on primava l'element gimnàstic, execu-

¹ Vegeu ALCARAZ I SANTONJA, Albert (2004): *Un món de muixerangues*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí, p. 75-144.

² MIRALLES, Eloi (1997): «Moixigangues i muixerangues, valencians i castellers», en *La Muixeranga d'Algemesí*, Algemesí, Amics de la Muixeranga, p. 51-55; BOFARULL SOLÉ, Joan (2007): *L'origen dels castells. Anàlisi tècnica i històrica*, Valls, Cossetània, p. 51-72. BERTRAN LUENGO, Jordi (2017): "Els antecedents dels castells: el ball de valencians

tades, primer, per colles originàries de l'antic Regne de València, i després en altres territoris a imitació d'aquestes, des de finals del segle XVII, i que amb la seua evolució va donar lloc a altres manifestacions de la cultura popular que contempen la formació de torres, castells o altres figures humanes. En vista a les evidències documentals aparegudes en els últims anys, ara sabem que colles de valencians es van moure pel territori peninsular per fer aquest tipus de dansa. Amb el temps es va convertir en un element del seguici popular que podem trobar en diferents localitats de Catalunya, en especial al Camp de Tarragona, des del segle XVII fins a principis del segle XX, moment en què deixa de fer-se, tot i que en l'actualitat s'està recuperant en moltes localitats. A banda de Catalunya, les colles de ball de valencians es mogueren per tota la geografia peninsular durant bona part del segle XVII i segle XVIII, i actuaren en les principals festivitats i celebracions, com ara en el Corpus de Madrid (entre 1658 i 1748) de Sevilla, Granada o València, També a Bilbao, Portugalete, tot Navarra, la vall de l'Ebre, etc³. Moltes colles muixerangues se senten hereves del ball de valencians, i entre les seues finalitats està la recuperació, foment i difusió d'aquesta dansa, per exemple la Conlloga Muixeranga de Castelló, que així ho recull als seus estatuts.

La muixeranga és un element festiu que s'ha conservat en diferents pobles valencians, amb variants locals, a partir de l'evolució d'una antiga dansa que, amb diferents denominacions, es ballava en gran part de l'antiga Corona d'Aragó. Aquesta dansa estava, bàsicament, estructurada en tres parts: el ball, el soterrament i l'apoteosi final o torre humana. Amb el temps ha anat debilitant-se i perdent la seua representativitat fins quedar pràcticament desapareguda de la majoria del territori valencià, de manera que només es va conservar a Algemesí, l'Alcúdia, Titaigües, el Forcall i Peníscola. S'anomena també Muixeranga la figura o torre pròpiament dita, així com el grup o colla que la representa. Tanmateix, també anomenarem

---

o muixeranga", en *Enciclopèdia castellerà*, vol. I, Valls. Cossetània; ALCARAZ, Albert (2004), op. cit., p. 63-71.

3 Fins i tot es coneixen els noms d'alguns dels mestres que dirigiren els balls, com Matías Font de Sagunt en 1674, Vicente Regal en 1685, Mauricio Navarro de la Vall d'Uixó en 1689, Gaspar i Tomàs Solé de Bétera el 1691, José González el 1700 i Juan Herrera el 1702 i 1703.

Alta de Sis la Muixeranga d'Algemesí en la III Trobada de Castelló 2018

Assaig al Cau Muixeranguer de Castelló.

«Muixeranga d'Algemesí» a la melodia que, amb tabal i dolçaina, acompanya la construcció de les diferents figures. Aquesta és la definició recollida en el Preàmbul dels Estatuts de la Federació Coordinadora de Muixerangues⁴.

A més dels llocs on ens ha arribat fins a nosaltres avui en dia, com Algemesí, l'Alcúdia, Titaigües, Peníscola i el Forcall, la muixeranga, encara que amb una altra denominació, pareix que va existir, en un moment donat, amb major o menor persistència, en localitats com Gandia, Sueca, València, Domeño, Alcoi, Alzira, Bellreguard, Carcaixent, Lliria, Requena, Sagunt o Torrent, entre d'altres. En les comarques del nord, a més de les sabudes Peníscola i Forcall, pareix que van existir, en algun moment, balls amb una torre final relacionada en localitats com Castelló de la Plana, Sogorb, Nules i la Vall d'Uixó⁵.

Abans de la declaració de Bé d'Interés Cultural (BIC) de la festa de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí en 2002, hi havia set colles muixerangueres o «manifestacions culturals relacionades amb la tradició valenciana de torres humanes»: la Muixeranga d'Algemesí, els Negrets de l'Alcúdia, la Mojiganga de Titaigües, els Dansants de Peníscola, el Ball de Varettes del Forcall, el Ball dels Locos de l'Olleria

4 FEDERACIÓ COORDINADORA DE MUIXERANGUES (2018a): *Estatuts de la Federació Coordinadora de Muixerangues*, aprovats a Algemesí el 20 de gener de 2018.

5 FRECHINA, Josep Vicent (2003): "Les moixigangues del País Valencià", en *Caramella*, núm. 9, Prats de Lluçanès, p. 19-20; OLIVARES, Enric, i TRESCOLÍ, Oreto (2018): «Pels solcs de l'arxiu de la Casa Insa: muixerangues, moixigangues, negrets, morets i locos al País Valencià», en *Temps de Muixeranga*, en línia: <https://tempdemuixeranga.com/2018/03/16/pels-solcs-de-larxiu-casa-insa-muixerangues-moixigangues-negrets-morets-i-locos-al-pais-valencia/>

(fundada en 1996) i la Nova Muixeranga d'Algemesí (fundada en 1997). En aquest primer període tenim, per una banda, la pervivència de la tradició representada en les primeres cinc colles, i per una altra la creació de dues colles que serviran de model per a les que es crearan després, amb la incorporació definitiva de la dona amb normalitat, la pretensió de difusió de la tradició muixeranguera i certs canvis en la tècnica individual a l'hora de bastir les figures.

A partir de l'any 2002, el de la declaració del BIC, assistim a una primera «etapa d'eclosió muixeranguera», amb la creació de la Muixeranga de la Safor (2002), la Muixeranga de Sueca (2005), la Muixeranga de València (2006), la Muixeranga de l'Horta Sud a Silla (2006)⁶, la Muixeranga de Carcaixent (2007-2008)⁷ i la Muixeranga de Pego (2008)⁸. Caldria esperar a l'any 2011, el de la Declaració de Patrimoni Immaterial de la Humanitat per a la festa de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí, que inclou entre els seus balls la Muixeranga i les dues colles muixerangueres de la ciutat, que va representar un impuls per a «un veritable esclat»⁹ de noves colles muixerangueres, entre les quals trobem la Conlloga Muixeranga de Castelló, constituïda a finals del 2013. Per a Pau Pertegaz les dades són indiscutibles: des de la declaració de Patrimoni Immaterial les muixerangues s'han triplicat. I adverteix:

Ara bé, cal examinar la situació amb objectivitat i allunyar-se de triomfalismes innecessaris. L'experiència demostra que és relativament senzill crear una muixeranga a partir d'un col·lectiu de persones entusiastes, però una cosa ben diferent és fer-la créixer i mantenir-la de manera sostenible en el temps. Si repassem el llistat, són ja algunes colles les que s'han quedat en el camí, o sense activitat aparent o amb molt poca.

En general les colles presenten entre elles una gran diversitat, respecte al model de colla, nombre de persones integrants, el repertori

6 En l'actualitat està inactiva.

7 En l'actualitat, malauradament, sense activitat.

8 Reconvertida en Muixeranga de la Marina Alta en 2017.

9 PERTEGAZ, Pau (2017): «El boom del moviment muixeranguer: una aproximació», en Temps de Muixeranga, recurs electrònic: <https://tempsdemuixeranga.com/2017/04/04/el-boom-del-moviment-muixeranguer-una-aproximacio/>

de les figures assolides i l'alçària d'aquestes, la forma en què es construeixen i el reconeixement que tenen en el seu entorn immediat. Així, «amb voluntat d'organitzar i coordinar les diferents agrupacions» i de vetllar per la seua seguretat, difondre el fet muixeranguer i actuar com una única veu, es va crear la Federació Coordinadora de Muixerangues¹⁰, després d'un llarg procés de negociacions. L'acte protocol·lari de la firma de l'acta de constitució es va fer a Algemesí el 20 de gener de 2018, en presència del conseller d'Educació i Cultura Vicent Marzà. Aquell dia, a més, es va escollir com a president de la Federació l'aleshores president de la Conlloga Muixeranga de Castelló.

Per a Pau Pertegaz el moviment muixeranguer, que creix amb moltes colles noves en els darrers anys, però també amb algunes molt consolidades i en franca progressió, és un moviment en evolució constant, que sembla estar en renovació permanent, si es mira amb perspectiva, per la qual cosa necessita suports institucionals i l'atenció dels mitjans de comunicació, i l'Impuls de la Federació és «fonamental per ajudar a créixer i millorar les colles actuals, i crear-ne de noves»¹¹. De fet, amb només un any de vida la Federació Coordinadora de Muixerangues ja ha deixat sentir la seua influència en les colles que la integren, ja que moltes de les diferències que existien entre les colles han anat desapareixent, sobretot pel que fa al model de colla i a la manera de fer muixerangues, o fins i tot en el respecte al repertori tradicional de figures, amb origen a l'Alcúdia i Algemesí principalment.

LA CONLLOGA MUIXERANGA DE CASTELLÓ

A Castelló i el seu entorn pot semblar que no existeix la tradició de bastir o alçar torres humanes, però si ens detenim un poc veurem que aquestes han estat lligades a determinades celebracions. Des de temps immemorials, com se sol dir, s'han conservat vestigis de torres i construccions humanes en localitats com Peníscola o Forcall, però en referències documentals i literàries hi ha constància de

¹⁰ FEDERACIÓ COORDINADORA DE MUIXERANGUES (2018a): op. cit., «Preàmbul».

¹¹ PERTEGAZ, Pau (2017): op. cit.

reminiscències de l'antic ball de valencians, amb diverses denominacions, en diferents localitats de les nostres comarques.

A la ciutat de Castelló també hi ha referències a la participació de moixigangues que realitzaven algun tipus de figura o construcció humana. L'arxiver, bibliotecari i cronista de Castelló Juan A. Balbás ens descriu les festes que es van celebrar a Castelló amb motiu de la proclamació del rei Carles IV al juliol de 1789. Sense dubte es degué basar en el text de Carmelo Espiau *Relación de las funciones celebradas en la villa de Castellón de la Plana, con motivo de la proclamación de nuestro augusto soberano el señor D. Carlos IV que Dios Guarde, escrita por orden del Marqués de Valera*, escrit cap al 1789, però sobretot en la crònica feta pel pare agustí Josep Rocafort¹².

Seguint aquest text, les festes de celebració per l'ascens al tron del nou rei tingueren lloc del 14 al 16 de juliol de 1789. El dia 15 de vesprada «dejáronse ver por la villa, para diversión de las gentes, danzas de muchachos, practicando diferentes pruebas y haciendo algunas *mojigangas*»¹³. Però si observem el que diu Carmelo Espiau, citat per Josep Vicent Frechina, veiem que:

Precedíale el estandarte de una Cuadrilla de Malteses, uniforme y propiamente vestidos, que haciendo algunos altos en la Carrera vaylaban una Contradanza y luego hacían una Mogiganga de varios cuerpos y figuras [...] ¹⁴.

I el dia 16, amb una gran expectació, es va fer una processó amb la participació de les autoritats i els diferents gremis de Castelló. Un dels gremis que més es va lluir va ser el de sabaters, que:

aunque pocos, respecto de otros oficios, se lucieron más que todos; pues además del carro triunfal, pendón y andas de San Crispín, ocupaban su centro una danza de malteses y otra de *moriscos* que practicaban sus

12 BALBÁS Y CRUZ, Juan Antonio (1987): *El libro de la provincia de Castellón*, Castelló, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, p. 275. Aquesta obra va ser publicada originalment en 1892.

13 BALBÁS Y CRUZ, Juan Antonio (1987): *op. cit.*, p. 277. El subratllat és nostre.

14 FRECHINA, Josep Vicent (2003): *op. cit.*, p. 20.

escaramuzas y hacían *mojigangas*, y sobre todo una danza de peregrinas que era el embeleso de todas las gentes¹⁵.

Josep Vicent Frechina recull el que va dir Ruiz de Lihory a principis del segle XX sobre la moixiganga plenament integrada en el Ball de Torrent: «mogiganga, una danza que agrupándose unos hombres encima de otros se forman mil figuras»¹⁶. Respecte a la torre humana, Felip Pedrell, en 1897, en referir-se al Ball de Torrent diu:

suele concluir con una gran pirámide o castillo de hombres, de dos, tres o cuatro cuerpos, terminando la cúspide un muchacho que agita en el aire una hacha de viento o tea. En Valencia se celebra generalmente de noche. El final de este baile es lo que en Cataluña se llama las torres o *castells*, en cuya ejecución demuestran verdaderas condiciones de atletas y de antiguos Alcides los famosos *chiquets de Valls [sic]*, que han adquirido celebridad popular¹⁷.

A les comarques de Castelló sabem que es va celebrar a la capital en 1820 i en 1866, a Sogorb, on des del 1826 fins al 1871 es fan diverses escenificacions, Vilafamés en 1885¹⁸, Nules en 1898 i 1912, i Morella¹⁹. A Castelló de la Plana trobem l'organització del Ball de Torrent més antiga de les nostres comarques, al maig de 1820, i es va repetir en 1866, amb motiu del V Centenari de la Trobada de la Mare de Déu del Lledó.

A l'octubre de 2013 es va llançar per les xarxes socials un missatge en què es convocava totes les persones interessades en la creació d'una colla muixeranguera a Castelló, i es fixà la data del 8 de novembre, en el Casal Jaume I, la seu a Castelló d'Acció Cultural del

15 BALBÁS Y CRUZ, Juan Antonio (1987): *op. cit.*, p. 281. El subratllat és nostre.

16 FRECHINA, Josep Vicent (2003): *op. cit.*, p. 20.

17 SANCHIS-FRANCÉS, Raül, i ESTEVE-FAUBEL, José María (2013): "Historiografía del Ball de Torrent. De la moixiganga barroca al quadre de balls populars valencians (1692-1929)", en *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, València, Universitat de València, p. 246.

18 SANCHIS-FRANCÉS, Raül, i ESTEVE-FAUBEL, José María (2013): *op. cit.*, p. 253-254.

19 FELIP SEMPERE, Vicent (1985): «El Ball de Torrent a la vila de Nules», en *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, núm. 1 (gener-març), Castelló, Centre d'Estudis de la Plana, p. 25.

La Conlloga a Algemesí, juny de 2017.

País Valencià. A aquella primera reunió acudiren una dotzena de persones, sense cap coneixement muixeranguer previ, però molt implicades en determinats aspectes de la cultura popular valenciana. Es va acordar contactar amb altres muixerangues i iniciar els assajos en el gimnàs del CEIP Tombatossals.

El primer assaig es va fer el 29 de novembre, amb la presència de membres de la Nova Muixeranga d'Algemesí i de la Muixeranga del Camp de Morvedre. De muixerangers de Castelló no en devien ser més de deu. Es va donar a conèixer en societat al desembre de 2013 en la Fira d'Entitats amb motiu de l'aniversari de les Normes de 1932. L'acta de constitució de la Conlloga Muixeranga de Castelló es va signar el 3 de desembre de 2013, després d'una reunió en la taverna L'Ovella Negra, lloc que ha esdevingut un punt de trobada per als muixerangers i muixerangueres juntament amb el Cau.

La Conlloga té com a principal objectiu «promoure el Ball de la Muixeranga, el Ball dels Valencians, i les torres humanes en general», així com d'altres com «mantenir, protegir i fomentar aquest ball», «investigar nous balls a incloure», «difondre la cultura valenciana» i la lluita «per la igualtat d'homes i dones»²⁰. Així doncs, la recupera-

Morera en la commemoració del Nou d'Octubre del 2022.

20 CONLLOGA MUIXERANGA DE CASTELLÓ (2015): *Estatuts de la Conlloga Muixeranga de Castelló*, aprovats en assemblea general el 30 de juliol de 2015.

ció del *Pilotó*²¹, una torre humana que es va fer per última vegada en Nules en 1912, s'emmarca en un dels objectius de la Muixeranga de Castelló. Aquest fet es realitzà el 9 d'octubre de 2016 a Moncofa. Això es va fer després d'una investigació a partir dels textos de Vicent Felip.

La Conlloga Muixeranga de Castelló sempre ha difós el patrimoni muixeranguer, tant a la seua ciutat com a tots els llocs on ha actuat. Sol fer-ho al 9 d'Octubre a Castelló i al Correllengua, a la Fira Valenciana de la Música Trovam, a la Fira d'Entitats de Castelló per la Llengua, en alguna ocasió en la representació de l'obra costumista del *Betlem de la Pigà* de Miquel Peris i Matilde Salvador (en la qual participen més de quaranta membres de la Conlloga), en les diferents localitats en què s'ha celebrat la Festa per la Llengua, a participació en l'Aplec dels Ports i de Penyagolosa, en la Trobada de Muixerangues de Castelló el segon dissabte de la Magdalena²², la fita més exigent de la Conlloga, o en el mateix Algemesí, el quilòmetre zero muixeranguer en 2017²³.

Una de les grans fites de la Conlloga, com a entitat, ha estat la inauguració del «Cau Muixeranguer de Castelló», que és al mateix temps la seu de la Conlloga, el local d'assaig i un punt de trobada dels muixerangers i muixerangueres de la ciutat.

LA CONLLOGA EN XIFRES

Aquesta és una entitat amb una massa social de 215 persones (anualment paguen quota els majors de 16 anys) que es manté estable, però amb una lleugera tendència a l'alça. L'associació té una gran vitalitat. Cal esmentar que Castelló de la plana és el municipi amb més muixerangers, només després d'Algemesí. Setmanalment es

---

21 SORRIBES, Enric, i CARCELLER, Kassim (2016): «La Conlloga recupera el Pilotó», en *Temps de Muixeranga*. En línia: <https://tempsdemuixeranga.com/2016/10/26/conlloga-recupera-piloto/> (consulta el 12 de desembre de 2018).

22 En la Magdalena de 2014 es va presentar en societat la Muixeranga de Castelló, en la plaça Major, amb figures encara molt senzilles; l'any següent ja van fer una Diada en la plaça de la Pescateria, i en 2016 van organitzar la I Trobada de Muixerangues de Castelló, quan va alçar la seua primera muixeranga de 5 pisos.

23 La revista *Temps de Muixeranga* va dir que "La Conlloga marca, d'aquesta manera, el camí a seguir pel nou moviment muixeranguer".

reuneix per assajar (amb excepció de les Festes de Nadal, Pasqua i el mes d'agost que fa parada) comptant amb una mitjana d'assistència de 93 persones a l'assaig. Realitza entre 15 i 20 actuacions l'any amb una mitjana de 103 persones. Excepcionalment, supera les 200 persones en l'actuació en motiu de la Trobada que organitza la colla el segon dissabte de les festes de la Magdalena.

La Federació Coordinadora de Muixerangues (FCM), després de realitzar un estudi preliminar per comprovar l'afluència a les trobades muixerangueres d'arreu del país, va determinar que la de Castelló era, conjuntament amb la d'Algemesí, la ciutat amb que gaudia de més públic. Més de 1000 persones acudeix regularment a la Trobada de les Festes de la Magdalena. També és rellevant l'actuació amb què la Conlloga clou temporada: l'Aplec dels Ports. En aquest desplaçament hi suma al voltant de 150 persones.

LA CONLLOGA EN LA PREMSA

En 2011, les Festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí van ser declarades Patrimoni de la Humanitat per la Unesco i, en conseqüència, la muixeranga d'Algemesí. Sens dubte, aquesta distinció aporta un gran prestigi social, la qual ha motivat l'augment del ressò mediàtic per part dels mitjans de comunicació. Amb la darrera eclosió de les muixerangues (des de 2011 a 2019 es van triplicar el nombre de colles) i la millora tècnica (amb figures de major complexitat i espectacularitat) de les muixerangues de nova creació també s'ha fet palés com la premsa es fa ressò, cada vegada més, de l'agenda de les colles. Tot plegat va propiciar l'aparició del portal especialitzat en muixerangues www.tempsdemuixeranga.com i seccions dedicades a muixerangues en el diari La Veu (La Veu de les muixerangues) i Levante (Terra de muixerangues) i aparicions regulars en les revistes el Temps i Saó.

Per descomptat, la Conlloga Muixeranga de Castelló ha estat objecte de notícies publicades però també ha jugat un paper fonamental en els equips de redacció en els mitjans esmentats i, per què no dir-ho, en l'aparició d'aquests espais de difusió.

La Televisió pública valenciana: À punt va obrir i tancar el primer informatiu de la cadena amb una figura de la Conlloga realitzada al cim del Penyagolosa. Des de llavors, tant la televisió com diferents programes de ràdio i el portal apuntmedia.es s'ha fet ressò de la colla en nombroses ocasions.

A més a més, el Mediterraneo (diari d'àmbit provincià), acostuma a publicar notes de premsa i notícies de les actuacions de la Conlloga, especialment pel 9 d'Octubre, les Normes de Castelló i Magdalena. També difon l'agenda dels groc terrós el diari Castelló al dia (El Mundo), tot i que en menor mesura del que ho fa el Mediterraneo. Molts portals web de notícies, com ara, Vilaweb, elperiodic.com, castellonplaza també informen de l'actualitat de la colla en moments puntuals, especialment de les grans cites.

XARXES SOCIALS

La Muixeranga de Castelló és un col·lectiu relativament recent a la ciutat i rodalia i tal vegada no és encara prou conegut. La presència esporàdica de les muixerangues —i, en particular, la Conlloga— als mass media, a diferència del que passa al fet casteller, no possibilita un accés suficient al gran públic. En conseqüència, el soci ha descobert la Conlloga majoritàriament a través de l'entorn personal, fent ús del boca orella o la missatgeria instantània. La presència a places, carrers i, de vegades, patis de l'escola permet traspasar o superar les xarxes internes (les familiars o d'amistats). També el Facebook, Instagram i Twitter (per aquest ordre) són una xarxa alternativa que arriba allà on no ho fa ni la presència al carrer ni el contacte del soci amb el seu entorn proper.

Pel que fa a accions o línies d'actuació recomanables dirigides a difondre el fet muixeranguer, en general, i la Conlloga, en particular, a la ciutat de Castelló i voltants, es podrien destacar: Augmentar en seguidors a les xarxes. A hores d'ara som, amb 3633 seguidors, la quarta colla al Facebook amb més seguidors (a 1300 de la primera); la setena a Twitter amb 1132 *followers* (a 1200 de la primera muixeranga); i la sisena colla a Instagram amb 1712 (a 300 seguidors de la primera). Més enllà de rànquings muixeranguers, cal destacar que

són unes bones dades per tractar-se d'una entitat cultural. Així ho demostra la taula d'associacions i entitats culturals de la ciutat de Castelló amb més seguidors a Facebook. Tanmateix, tot apunta que aquest 15 % dels socis que ens han conegut a través de les xarxes podria ser superior si millorarem el nostre posicionament.

VINCLES AMB EMPRESES, ENTITATS I ASSOCIACIONS

Des del naixement del la Conlloga en 2013 fins a dia d'avui, un grapat d'empreses s'han interessat per aquesta entitat. Algunes ho han fet a través de patrocinis en la Trobada de Magdalena i altres com a empreses subministradores d'indumentària, sistemes de seguretat passiu (cascs, terra atenuant) o d'altres necessaris per al bon funcionament del Cau muixeranguer.

Pel que fa als vincles amb entitats i associacions, la Muixeranga de Castelló ha procurat des del seu inici teixir complicitats i projectes amb l'associacionisme local i comarcal de caire variat. En l'àmbit institucional manté lligams amb l'Ajuntament de Castelló, La Diputació de Castelló i la Fundació Huguet. També ha col·laborat amb la Universitat Jaume I (Jornades de benvinguda de la UJI, Servei de conferències, màster del professorat o el Centre d'aprenentatge de llengües...), Institut d'Estudis Catalans i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. A més, a més, un grapat de centres educatius amb els que conserva relació han estat espai d'assaig o tallers: IES Penyagolosa i molts CEIPs com ara: Isabel Ferrer, Herrero, Jaume I o Tombatossals entre d'altres.

En la vessant més social i assistencial ha estat punt de donació de sang, en col·laboració amb el centre de transfusions de sang de Castelló, ha estat punt de recollida de productes per a Ucraïna o banc d'aliments i ha col·laborat amb l'associació de familiars amb Alzheimer de Castelló o el Centre de menors RAGNNA.

En el camp esportiu i sociocultural ha participat amb el CD. Castelló en una campanya d'ascens o amb el club de Pilota de Castelló en repetides ocasions. També amb el Betlem de la pigà, el Corpus cívic de Castelló, ACPV, SEPC, Escola valenciana o Castelló per la Llengua.

Morera en la commemoració del Nou d'Octubre del 2022.

Pilotó en la VII Trobada de Muixerangues 2022.

QUÈ APORTA LA CONLLOGA?

La gent ve a la muixeranga engrescada per diversos motius, interessos i expectatives. Alguns d'aquests motius són inherents a l'activitat que desenvolupem (valencianitat, espectacularitat de les construccions, emocions a flor de pell, intergeneracionalitat...) i altres a l'equip humà que en forma part (bon ambient, bon tracte, respecte...). D'enquestes internes podem extreure allò que aporta l'entitat:

- Els i les sòcies manifesten el seu interès i ganes d'implicar-se o participar de la cultura popular. Hi ha qui manifesta el sentiment de lligam a la terra i a la cultura que li permet la muixeranga, d'altres parlen d'activisme cultural arrelat a les tradicions valencianes i uns altres expressen l'interès cultural, històric i patrimonial per aquesta tradició com a motiu que els va fer vindre a la muixeranga.
- Atrets per les torres humanes tant pels castells com per les muixerangues. Aquests són alguns dels exemples entre les que assenyalen aquest un argument capital per formar part de la Conlloga: «Sempre havia volgut fer muixerangues o castells», «M'agraden els castells i és el més semblant que tenim al País Valencià» i «Sempre m'havien motivat els castells quan podia vore'ls per TV3» «la muixeranga siempre me ha llamado la atención».

- Algunes persones enquestades addueixen als valors que aporta o promou la Conlloga, tant com considerar-los un motiu per fer el pas. «Activitat educadora per la transmissió de valors que comporta».
- La potent posada en escena de la muixeranga desperta interès, curiositat i fins i tot en alguns membres atracció forta i admiració «Me va impactar vore-la realització de figures».
- La bona imatge i el bon ambient que transmet el mencionen molts dels enquestats. Hi ha qui explica com de bé els havien parlat de la Conlloga, d'altres allò que van captar quan ens van veure en una actuació «Volia ser copartícip de les emocions transmeses a plaça», «Em va agradar molt el bon ambient intergeneracional», «trobar gent atenta, divertida i comboidora».
- Per a una part important de la massa social, han trobat en la muixeranga una activitat d'oci familiar: «ens va agradar molt l'experiència familiar en poder compartir l'activitat», «estar en un lloc on tots els membres de la família pogueren estar bé al mateix temps».
- Les ganes de conèixer gent nova i fer amistats és un dels altres arguments al·legats: gent amb afinitats semblants, gent sana, fer amistats noves, per refer el cercle d'amistats, crear teixit associatiu, ganes de formar part d'un nou col·lectiu, integració a la ciutat o formar part d'un equip humà amb inquietuds socials, polítiques i culturals.

Entre l'argumentari del soci d'allò que aporta la Conlloga Muixeranga de Castelló trobem que els de tipus socials (d'amistat, familiars, bon ambient a conseqüència de les relacions socials) són els majoritaris i representatius. També ho són, però en menor grau els de tipus cultural (torres humanes o cultura popular en general). No més d'un 5% mencionen arguments ideològics, ètics o morals (valors, afinitats ideològiques).

En conseqüència, els principals motius que han fet vindre a la conlloga són de caràcter social i cultural. Curiosament apleguem a la mateixa conclusió que la de l'Enquesta de la Coordinadora de les Colles Castelleres de Catalunya (CCCC) de 2007, en què els enquestats valoraren com a principals atractius dels castells les relacions socials que comporten, el bon ambient i el vessant cultural.

IV

PONÈNCIES

PONENCIAS

«La transformación del ritual y la reinención de la naturaleza»

Antonio Ariño Villarroya, Universitat de València

Mi exposición consta de dos partes. En la primera, evocaré una forma de relación entre sociedad y naturaleza que ha dominado desde el neolítico hasta la actualidad. Me serviré de la fiesta de san Antonio abad para acercarnos a la relación entre la sociedad agraria y su sistema simbólico, mostrando su sentido y las transformaciones que ha experimentado recientemente tanto la sociedad como dicho sistema. Es decir, hablaremos de su transformación en la era del capitalismo enriquecido.

En la segunda, se constatarán los cambios en la relación entre sociedad e identidad personal. Se hace referencia a las nuevas fiestas generadas por movimientos como el feminismo y las reivindicaciones LGTBIQ+. Estos movimientos se hallan inmersos en el fenómeno que se denomina “guerra cultural” y que hoy que atraviesa todo el planeta. Los rituales festivos que se ha incorporado –día del 8 de marzo, día del Orgullo Gay- al tiempo gozan de un gran apoyo y éxito social y son utilizados por sectores sociales reactivos como elemento de confrontación entre visiones opuestas del mundo.

En la tercera parte, la necesidad de reinventar conjuntamente la humanidad y la naturaleza, la humanidad como naturaleza o la naturaleza como humanidad, emerge como un fenómeno nuevo del siglo XXI y obliga a plantear las manifestaciones rituales en este ámbito.

PARTE I. UNIVERSO SIMBÓLICO Y SOCIEDADES AGRARIAS

En las fiestas y rituales de las sociedades agrarias y, en concreto, en la Comunitat Valenciana, elementos como plantas, flores, arbustos, materiales arbóreos y árboles así como animales (conejos, gallinas, cabras, toros, caballos, animales domésticos) no sólo se hallan muy presentes, sino que desempeñan una cierta variedad de funciones: en unos casos, estas son meramente ornamentales (como las enramadas), en otros pueden desempeñar roles expresivos (mostrar la elección de una pareja o el rechazo a una persona); pueden estar asociadas al mismo tiempo a representaciones simbólicas y desempeñar funciones protectoras (los ramos bendecidos, las cruces de mayo). En ocasiones, se insertan en un sistema de organización del calendario anual (bendición de animales y fiestas de la cosecha) o de las trayectorias vitales (primeras comuniones, bodas o entierros) y también forman parte de momentos lúdicos.

No me detendré en una descripción y clasificación de cada uno de estos elementos en que la naturaleza se halla al servicio de la cultura. Existe mucha bibliografía y seguro que son bien conocidos.

Me parece suficiente señalar su omnipresencia, la “espontaneidad” ingénua con la que se integran en fiestas y rituales así como su adaptación a distintos contextos ecológicos.

Me ocuparé, de forma sintética, de la fiesta de san Antonio Abad porque creo que reúne todos los elementos y funciones comentados.

Por otro lado, se trata de una de las fiestas más difundidas actualmente en la sociedad española y valenciana y en varios países europeos, tras experimentar algunos procesos de reforma y transformación. Pese a estar muy adaptada a una economía y sociedad agropecuarias, ha superado la modernización rural y la urbanización, siendo recuperada, en muchos casos, tras un periodo de crisis y desaparición, y sustituyendo la tradicional bendición de caballerías mayores por la romería y bendición de los prolíficos animales de compañía o mascotas.

Según la *Vita Antonii*, escrita por san Atanasio, que fue obispo de Alejandría en el siglo IV y contemporáneo y amigo de san Antonio, éste nació en el año 251 en una aldea llamada Coma (actualmente

Kimán-el´ Arus) en Egipto. Hijo de padres adinerados, fue educado en la fe cristiana y a una edad precoz manifestó una acusada inclinación hacia la vida en solitario. Al quedarse huérfano a los dieciocho años, vendió todos sus bienes, legó el dinero a los pobres y se consagró a la vida ascética, retirándose al desierto. Allí fue tentado reiteradamente por el demonio, que le tendió múltiples emboscadas. En ocasiones, se le presentaba en forma de mujer impúdica o de niño negro simbolizando la fornicación; en otras, tomaba la apariencia de distintos animales salvajes. “El diablo, enemigo del bien, no soportaba ver tanta decisión en un joven hombre” y, por ello, despertó en su mente “una tempestad de pensamientos” para disuadirle de su propósito. Con la oración, el trabajo, las disciplinas corporales (austeridad) y las técnicas del alma, logró sobreponerse a todas las asechanzas y, tras largos años de formación ascética, “con la ayuda de Dios - afirma Atanasio-, brotaron los carismas que le dieron acceso a poderes privilegiados”. ¿Qué poderes?

- la dirección espiritual, en su comunidad de monjes y en quienes acudían a consultarle;
- poderes taumatúrgicos: expulsión de demonios y sanación de enfermedades;
- poder de mediación política, en los conflictos de la época;
- dominio sobre la naturaleza y sobre los animales (como si fuese un domesticador). Dice Atanasio: “Como un nuevo Adán, se hacía obedecer de las bestias salvajes y, cual nuevo Moisés, dominaba los elementos”.

Su fama se expandió por las sociedades cristianas mediterráneas, creándose numerosos conventos y ermitas, órdenes religiosas, gremios y cofradías que se aclamaban a su patrocinio. Pero hay dos transformaciones más recientes que son especialmente interesantes: una típica de las sociedades rurales y agrarias, la otra de las modernas sociedades urbanas, industriales y terciarias.

- Primero se convierte en protector de los campesinos, sus ganados y sus caballerías,
- y en, la actualidad, en patrono de los animales de compañía, cuya tenencia se ha expandido hasta el punto de calcular que pueden superar los 25 millones en la sociedad española.

No sólo existe evidencia antigua de su representación acompañado de un cerdo, sino que en los siglos XVII y XVIII, ya había cristalizado la función de protector de los campesinos y sus caballerías y ganados. El testimonio de Goethe en su viaje a la ciudad de Roma es muy esclarecedor. San Antonio se había convertido en patrón de las “criaturas de cuatro patas”.

Dice de ella que era divertida, que parecía una saturnal de las bestias destinadas habitualmente a portar carga, así como de sus vigilantes y conductores y que san Antonio era considerado como “patrón de las criaturas de cuatro patas”. Toma nota de la prohibición de obligar a trabajar a las caballerías en dicho día, que también se encuentra por tierras valencianas, y describe brevemente el acto de bendición en la explanada de una capilla: un sacerdote con un gran hisopo, teniendo ante sí una hilera de pozales y tinas de agua, bendice con exagerados gestos a las caballerías reunidas, primorosamente ornamentadas para la ocasión. Los cocheros llevan cirios y los señores hacen donativos para que sus animales sean preservados de todo mal. También participan en el acto asnos y ganado astado.

- Caballerías mayores, cerdos sueltos, gallos como trofeo por las carreras, dar de comer pan bendecido o algarrobas a los animales, son elementos que ha recogido la etnografía festiva española;
- Así como la construcción de hogueras en forma de cuevas para representar las tentaciones, colocación de naranjas, etc. o de simples hogueras con consumo de trastos viejos.

Podría pensarse que, con la transición a las sociedades industriales, terciarias y urbanas, con la mecanización del trabajo agrícola, esta fiesta de san Antonio desaparecería por carecer función y de sentido. El proceso de transformación tecnológica y una mentalidad más científica vacía la función del ritual y por tanto su sentido. Pero, sorprendentemente, se ha producido una recuperación de su celebración mediante su transformación y su transignificación:

- erradicación de los actos que suponían maltrato a algunos animales: cortar la cabeza del gallo, por ejemplo.
- bendición de los animales de compañía y de recreo;

- mayor énfasis en los rituales de convivialidad y comensalidad comunal en torno a la hoguera.

Desde hace varias décadas, una creciente presión social, basada en una nueva sensibilidad hacia los animales, ha producido una transformación “civilizatoria” de aquellos elementos que suponían maltrato animal. A su vez, la sustitución de la bendición de los animales de carga por los animales domésticos supone una refuncionalización predominantemente lúdica para las sociedades de la modernidad avanzada donde la creencia en la eficacia de los rituales de bendición es más estética que religiosa, más lúdica que sustancial.

De acuerdo con la teoría del Boltanski y Esquembre sobre la transformación en mercancía del patrimonio y el pasado, de los espacios rurales, etc. puede decirse que la función que desempeñan estos rituales enriquecidos con evocaciones del pasado, se halla al servicio del desarrollo local y del turismo cultural. En definitiva, transformaciones orientadas a la producción de la singularidad cultural local como mercancía de la postmodernidad que articula en un nuevo marco mental diferentes campos de acción, entre los cuales la gastronomía y el consumo turístico de experiencias “primigenias” (saltar las hogueras, etc.), están al servicio de la producción de nuevas experiencias.

Ahora bien, trátase del ritual de la bendición de animales de carga o de la bendición de animales de compañía, el ritual no deja de responder a una misma visión histórica “desarrollista” e instrumental. Con independencia de las motivaciones de cada una de las personas que intervienen en estos festejos, su sentido implícito en la cadena de acciones se halla enclavado en la función que les atribuye el relato bíblico del Génesis: “Hagamos al hombre a nuestra imagen y semejanza; que ellos dominen los peces del mar, las aves del cielo, los animales domésticos y todos los reptiles. Y les dijo Dios. “Creced y multiplicaos, llenad la tierra y sometedla; dominad los peces del mar, las aves del cielo y todos los vivientes que reptan sobre la tierra. Mirad, os entrego todas las hierbas que engendran semilla sobre la faz de la tierra y todos los árboles frutales que engendran frutos os servirán de alimento”.

La mentalidad immanente en esta festividad y sus rituales se halla muy lejos de una conciencia ecológica. Si puede hablarse de la existencia latente en ellos de una función social está es claramente instrumental: al servicio del dominio humano. Ciertamente, nuestra especie ha llenado la tierra en el último siglo y medio y la ha sometido a un nivel de explotación inédito en la historia de la humanidad. Este imperativo genésico ha logrado su meta, porque ya no existe ningún lugar del planeta donde no se hallen presentes las huellas, -metales pesados, gases de efecto invernadero, microplásticos- de nuestro modelo de sociedad.

Aunque Humboldt puede ser considerado como el creador de una nueva visión de la naturaleza y por tanto en él habría una reivindicación de una relación nueva entre humanos y el resto del universo, realmente los seres humanos han seguido operando con una visión teológica subrepticia según la cual son seres especiales y superiores en el universo; se sigue pensando y actuando como si entre natura y cultura hubiese una ruptura radical, siendo la cultura superior a la natura.

Es posible que la reciente pandemia haya contribuido algo a cambiar esta visión, pero todavía no hemos insertado de forma amplia en nuestro universo académico y menos aún en la escena pública lo que todas las ciencias nos enseñan en la actualidad: los seres humanos son natura, no son hijos de las estrellas ni su destino son los cielos, proceden de los mismos organismos unicelulares que han dado origen a todas las formas de vida; no somos seres maduros, sino seguramente los más inmaduros de toda la cadena evolutiva; nuestro modo de vivir, de explotar el entorno, la crisis climática, ponen en peligro, no el planeta, no seamos tan pretenciosos una vez más, sino la vida de la especie humana.

La frivolidad con la que estos días se habla en Rusia de la posibilidad de destrucción del enemigo mediante la utilización del armamento nuclear es una prueba de esta soberbia "bárbara y primitiva".

Alexander von Humboldt (1769-1859) fue un gran naturalista y explorador, que a mediados del siglo XIX había transformado la visión de la naturaleza que tenía la sociedad, puede considerarse como pionero del pensamiento ecológico y de la sensibilización sobre el cambio climático. El libro de Andrea Wulf, *la invención de la natu-*

raleza, nos ha ayudado a comprender el cambio de visión latente en su extensa obra. De ella puede inferirse la necesidad de una nueva forma de relación entre las sociedades humanas y el resto del universo, pero este mensaje está lejos de haber calado en las sociedades humanas.

Por tanto, en la sociedad industrial y en la modernidad avanzada, se ha seguido centrandó la economía en el sometimiento y la transformación de la naturaleza como “materia prima”. Duramente, estamos adquiriendo conciencia de que la cultura humana no es meramente adaptativa. Es generativa y transformadora y al haber tratado nuestros nichos ecológicos como una especie de reservas infinitas de recursos, sin consideración de los límites, hemos producido a) agotamiento de recursos, b) efectos indeseables como la contaminación; y c) efectos imprevistos como el cambio climático. Hemos sobrepasado los límites. Este es el fenómeno que numerosos informes denominan translimitación.

PARTE II. NUEVOS RITUALES PARA LA HUMANIDAD

¿Han creado las sociedades humanas rituales para significar las nuevas realidades y evidencias del siglo XIX y XX o seguimos viviendo con modelos festivos arcaicos y desarrollistas?

Las innovaciones más relevantes en términos de rituales y fiestas han tenido lugar en relación con la transformación de las identidades subjetivas en ámbitos como el trabajo (movimiento obrero), en los estatutos, tanto públicos como privados, de las mujeres y hombres en la sociedad, y en el reconocimiento de la diversidad cultural como resultado del incremento de los flujos migratorios.

En los rituales que vienen celebrando estas transformaciones de la identidad puede verse un cambio sustantivo en el sentido de humanidad e incluso una reinención de la humanidad.

Uno de los libros más influyentes en los últimos años lleva por título *la reinención de la humanidad* de Charles King. En él se muestra como el antropólogo, de origen alemán, Franz Boas, -por cierto, influenciado por Humboldt-, que desarrolló gran parte de sus ac-

tividades investigadoras y docentes en EEUU, y que puede ser considerado como el fundador de la antropología cultural norteamericana, y sus numerosos discípulos, muy en especial sus discípulas -Margareth Mead, Ruth Benedict, Zora Hurston y Ellia Cara Deloria, cambiaron radicalmente nuestras visiones sobre la sexualidad, la vida, la familia, el género, la raza, mediante la demolición no sólo de los mitos precedentes y del razismo sino del universalismo uniformizador de la Ilustración. El sujeto humanidad de la Ilustración surge de la investigación de este grupo de autores/autoras como una realidad encarnada en relaciones de género, de etnia, de clase, de nación, que son históricas y cambiantes. Todo universalismo, si es que todavía tiene sentido, ha de ser un universalismo concreto.

En la estela de esta transformación o reinención de la humanidad surgen movimientos sociales con prácticas públicas, basadas en la crítica social y la reflexividad, en la impugnación de las relaciones de poder patriarcal, y en la invención de nuevos rituales: el 8 de marzo y el Día del Orgullo Gay, son especialmente relevantes. Y están suscitando ahora la reacción furibunda de los fundamentalistas de diverso signo ante lo que califican como ideología de género. En estos rituales y festividades, de forma práctica, se reinventa y se celebra un nuevo sentido de la humanidad, una humanidad concreta, incluyente, abierta a las demandas de nuevas subjetividades. Estas prácticas son a un tiempo reivindicativas y celebrativas, manifestaciones de protesta y actos festivos que exaltan una identidad en clave positiva.

PARTE III: LA REINVENCIÓN DE LA NATURALEZA

Al asumir los descubrimientos que han producido ciencias como la biología y la neurociencia de un lado y de otro las ciencias sociales como la antropología y la sociología, y sobre todo al vivir las experiencias de la pandemia, de la guerra y de la creciente crisis climática, se imponen conclusiones como que “la fiesta/abundancia se ha acabado” (Macron) y “algo tendremos que hacer”. Los malestares que están emergiendo en nuestras sociedades como consecuencia de eventos catastróficos están impulsando nuevos movimientos de protesta, en especial entre generaciones de adolescentes que ven

cegado su futuro. Ahora bien, para situar estos malestares en una perspectiva histórica dilatada, como la que estamos siguiendo en este texto, lo que emerge es la necesidad de reinventar la relación entre naturaleza, sociedad y culturas humanas, porque quienes trabajamos en los campos de las ciencias de la cultura sabemos bien que el término y el concepto de cultura surgió y se afirmó progresivamente en contraposición a la natura; que se trata de una visión errónea y que produce efectos indeseables.

Al mismo tiempo disciplinas muy especializadas como la primatología, la paleoecología, la paleontológica y la neurociencia, están cambiando nuestra visión de los seres vivos, mostrando la emergencia evolutiva de los sentimientos y de la cognición y resituando la singularidad humana en una larguísima cadena temporal. Ciertamente, esta nueva visión emergente está lejos de penetrar en capas amplias de la sociedad como una visión positiva, pues lo hace más bien en forma de creación de desasosiego, incertidumbre, malestar y hasta negatividad.

¿Tenemos rituales para celebrar esta nueva visión? NO. Nuestra reflexividad y nuestro sentido de la vulnerabilidad y fragilidad no están a la altura de esta reinención de la naturaleza que se nos impondrá por la fuerza de los hechos, sino sabemos anticiparla. Y sin embargo somos conscientes al contemplar la historia del ritual y la celebración en las sociedades humanas que necesitamos de ellos para expresar de forma reflexiva, a veces reivindicativa y otras de forma proactiva, una visión de la humanidad inserta en la naturaleza, integrada en ella, ligando a ella su futuro y expectativas.

En gran medida, todo el movimiento postmoderno de recuperación del denominado patrimonio cultural y natural pertenece a la era de la mercancía, del sometimiento de la naturaleza y de los bienes culturales a intereses de desarrollo económico.

Los rituales que se precisan son de signo diferente: son aquellos que ayuden a configurar un sentido de comunidad con todas las formas de vida, un sentido de humildad frente a la superioridad androcéntrica, y una celebración de los nuevos valores que contribuirán a producir la sociedad del futuro.

La reinvencción de la naturaleza, unida a la de la humanidad, pueden alumbrar rituales y celebraciones que contribuyan a reorientar la vida humana en un planeta limitado, a acabar con el sobrepasamiento y la translimitación.

«Calendari Litúrgic i de religiositat popular a Castelló de la Plana (1601–2000)»

Manuel Carceller

En l'any 2002, cap al final del pontificat del papa Joan Pau II, la Congregació del Vaticà per al culte diví i la disciplina dels sagraments va aprovar el *Directori sobre la pietat popular i la litúrgia. Principis i orientacions* que, després d'un repàs històric, «presenta moltes indicacions, propostes i orientacions, per ajudar i educar, en harmonia amb la litúrgia, la variada realitat de la pietat i religiositat popular» (*Directori* 2002, 288). Tot parlant del concepte de *religiositat popular*, el mateix *Directori* en proposa una caracterització: «catolicisme popular», en el qual coexisteixen, més o menys harmònicament, elements provinents del sentit religiós de la vida, de la cultura pròpia d'un poble i de la revelació cristiana» (*Directori* 2002, 10)

A la ciutat de Castelló de la Plana, com a àmbit històric de sociabilitat cristiana, podem estudiar les manifestacions del «catolicisme popular» o religiositat popular –noms que farem servir com a sinònims– que constitueix la manera tradicional i concreta, segons el costum, de viure la religió per part de la majoria del poble. L'experiència de la religiositat popular manifesta la distància entre les pràctiques de devoció (bes o tocament d'imatges, relíquies i objectes, benediccions, medalles i insígnies, ofrenes, pelegrinacions, processons) respecte a l'oferta que naix des de la teologia o dels grans texts canònics. Tal com explica el professor Joaquín Campos, «esta distancia se ha agudizado a medida que en estas grandes religiones se ha acentuado el proceso de "oficialización", que sanciona un modelo institucional» (Campos 1983). En una direcció semblant,

el professor Henri Bouché, parlant de la religiositat a Castelló de la Plana, s'ha referit a «una essència religioso-profana» de la festa del carrer Sant Blai (Bouché 1983).

DE L'ADVENT I EL CICLE DE NADAL

Presentem un repàs cronològic del calendari de les celebracions catòliques a Castelló, des del segle XVII fins a la fi del segle XX, on distingirem entre les festivitats litúrgiques i les festes organitzades pel poble, que de vegades se separen significativament del que podríem anomenar com a calendari oficial.

A partir del segle XVI, les confraries professionals i festives foren associacions reconegudes per l'Església catòlica. Es dedicaven, fonamentalment, a organitzar la celebració del seu patró, tant en l'aspecte del culte religiós com en el profà o lúdic (Monferrer 2008: 59). El món associatiu castellanenc, organitzat en confraries o en gremis, era el que feia realitat les mostres de la religiositat popular per tota la vila i ravals al llarg de l'any. El poble, i així doncs el món seglar, era l'impulsor del calendari de la religiositat popular.

I al costat del poble existia l'església oficial, el món eclesiàstic secular, és a dir el de la parròquia de Santa Maria, i el sector regular, és a dir el dels ordes religiosos. L'any 1700 a Castelló i a la rodalia, a banda dels capellans, existien els set convents següents: caputxines, clarisses, agustins, caputxins, dominicans (convent de la Mare de Déu del Roser), franciscans i els carmelites del Desert de les Palmes. I tots eixos religiosos estaven al servei d'un miler de veïns i veïnes. L'expressió «Castelló de la Plana,/ què es el que tens?/ –Hermosura, diners/ i enteniment,/ i entre frares i monges/ un regiment» apareix a la *Geografia popular* (1935), de Joan Amades. El llibre, que forma part de la *Biblioteca de tradicions populars*, recull un gran nombre de dites de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià. L'expressió popular recollida per Amades pot ser entesa com un elogi de la categoria assolida per la vila com a capital de província des del 1833, de manera les institucions eclesiàstiques i el batalló militar eren motiu d'orgull col·lectiu.

Podem saber els novenaris o cicles de nou cerimònies litúrgiques que se celebraven a Castelló al llarg de l'any, durant el segle XIX. La font informativa és la memòria que Mn. Sebastià Fraile i Esparducer, rector arxiprest de la ciutat de Castelló, va presentar en 1862 al bisbe de Tortosa, Benet Vilamitjana, per a la seua primera Visita Pastoral per les parròquies, que acabava amb unes notes sobre les festivitats religioses anuals a la capital de la Plana: «Durante el año se celebran en esta ciudad con solemnidad y brillantez los ejercicios del mes de María y los Novenarios de la Purísima Concepción, Nuestra Señora de los Desamparados, Sacratísimo Corazón de Jesús, Nuestra Señora de Lidón, Benditas Almas de Purgatorio, San Antonio, San Vicente, San José y San Nicolás».

L'any litúrgic cristià comença al desembre, que obre el que podríem denominar com a cicle d'Advent, seguit pel cicle de Nadal. Fins a l'any 1969 l'antiga festa del 2 de febrer, una celebració d'origen jueu, rebia en el cristianisme el títol de Purificació de la Mare de Déu i tancava, quaranta dies després del 25 de desembre, l'anomenat cicle de Nadal.

Quadre 1: Festes litúrgiques i castellonenques d'advent i nadal

Sant o advocació	Data de celebració
Santa Bàrbara	4 de desembre
Festa de santa Bàrbara (s. XVIII)	4 de desembre
Sant Nicolau de Bari. Novenari	6 de desembre
Festa de sant Nicolau de Bari (s. XVIII)	6 de desembre
Immaculada Concepció. Novenari	8 de desembre
Festa de del portal de la Puríssima (s. XVIII)	8 de desembre
Santa Llúcia	13 de desembre
Mare de Déu de l'Esperança (Maria de la O)	18 de desembre
Divendres de Tèmpores. (Abstinència)	+/- 19 de desembre
Dissabte de Tèmpores. (Dejuni i abstinència)	+/- 20 de desembre
4t i darrer diumenge d'Advent (variable)	+/- 21 de desembre
Festa de sant Roc del Canyaret (s. XVIII) (carrers Cavallers, Ensenyança, Gràcia, Mealla i Isabel Ferrer)	3r diumenge
Nadal	25 de desembre
Sant Esteve	26 de desembre

Sants Innocents	28 de desembre
Festa de sant Roc del pany de Sant Domingo (segle XVIII)	Diumenge següent a Nadal
Festa de sant Roc de Vora Séquia (s. XVIII-1936) (1941-1979) Després 2n diumenge de gener (1980- 2020)	1 de gener 2n diumenge de gener
Festa de Reis	6 de gener
Festa de sant Antoni (s. XVIII) plaça del Rei i rogalia (carrer de Sant Vicent)	Al voltant 17 de gener
Sant Antoni. Novenari	17 de gener
Festa de la Purificació de Maria	2 de febrer

Elaboració pròpia. En negre festes del calendari litúrgic, en **salmó** celebracions populars de Castelló. L'al·lusió entre parèntesis als segles (s.) n'indica l'origen o primera data de celebració coneguda.

Quadre 2: Cicle de Nadal (25 desembre-2 febrer): 40 dies

25	26	27	28	29	30	31
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31	1	2		

Dies de celebració litúrgica tradicional en **roig**: 17 dies. Dies de missa de precepte, en **roig fort**.

Nadal i sant Esteve: 25 i 26 de desembre. Novenari de sant Antoni: del 13 al 21 de gener. La Candelera: 2 de febrer

Al desembre, des del segle XVIII, se celebraven a Castelló les festes populars dedicades a sant Nicolau, a la Puríssima o Immaculada Concepció, les de sant Roc del Canyaret (tercer diumenge de mes) i les de sant Roc del pany de Sant Domingo (diumenge següent de Nadal). Durant el segle XIX i principis del XX, la festa que obria les del mes era la del carrer Santa Bàrbara, celebrada el 4 de desembre, i tot seguit venia la de sant Nicolau, el 6 de desembre, celebrat al denominat antigament com a carrer Nou, en origen una prologació cap al nord del carrer d'Amunt o de Sant Joaquim.

La festa del Portal de la Puríssima era organitzada, des del segle XVIII, pels veïns del sector nord del carrer Enmig, des dels Quatre Cantons fins al Descarregador, l'actual plaça de Clavé. Cal dir que aquesta festivitat ja formava part del calendari festiu castellonenc al segle XVII; encara que no com a festa de carrer o de barri, sinó com a celebració religiosa de tota la vila (Rosas Artola, 1997). Aquesta festa ha perviscut fins avui. D'altra banda, les festes de la Immaculada celebrades al grup de Sant Agustí i Sant Marc daten de la dècada dels anys seixanta del segle XX.

El cicle de les celebracions prèvies al Nadal començava a Castelló amb la festivitat de la Mare de Déu de l'Esperança o «Maria de la O» (el 18 de desembre), quan a l'església de Santa Maria el clero portava safates plenes de monedes de plata, que repartia com a estrenes a campaners, escolans, sagristans i la resta del personal auxiliar de la parròquia. Era el dia de les estrenes de la parròquia (Calduch, 1945). En la vespra de Nadal (24 de desembre) hi havia també càntics de grups infantils als carrers i places, amb carraques, flautes, platerets, simbombes, tambors i xiulets, reaprofitant aros de ferro, planxes i caixes de llanda i rajoles. Aquell dia es voltejava la campana Cristina per anunciar la cerimònia de Maitines, que tenia lloc a les 10 de la nit, seguida pels Laudes, el Te Deum, i a les 12 de la nit la missa del Naixement o del Gall (amb les cançons pastorals, les nadales) (Calduch, 1945)

L'1 de gener, encara dins del cicle nadalenc, era el torn de la festa de sant Roc de Vora Séquia, documentada al segle XVIII, represa el 1941, després de la guerra civil, i celebrada en eixa data fins al 1979, quan es va passar el festeig al segon diumenge de gener.

Al segle XIX i en les primeres dècades del segle XX, el dia de Reis, els cecs, guiats per gossos amb cascavells, reclamaven les seues estrenes, demanant almoïna de porta en porta per tota la vila. El dia de Reis era un dia de la celebració de la caritat, i a l'asil dels vells desemparats de família i fortuna se celebrava bon dinar, balls i cants de cobles, amb guitarra i acordió, i un sopar extraordinari (Calduch, 1945). Aquesta celebració, molt lluny del tarannà alhora il·lusionant i consumista actual, responia abans més que no ara a la proposta litúrgica cristiana.

Encara dins el cicle de Nadal, al voltant de sant Antoni (17 de gener) se celebrava un novenari de misses. Des del segle XVIII el veïnat de la plaça del Rei i de la rodalia, com per exemple l'actual carrer de Sant Vicent, feia festes en honor de sant Antoni Abad. El 1905 sabem que al matí es va portar en processó una imatge del sant a l'església major, es va celebrar una missa, per a tornar després la imatge a casa de clavari, i a les vuit de la nit va tenir lloc la processó de la tornà cap al domicili del clavari entrant (*Heraldo de Castellón* 1905a). Al segle XX la celebració d'aquell barri va passar a ser dedicada a sant Vicent Ferrer, però no podem concretar en quin any se'n va produir el canvi.

El 2 de febrer, la festa de la Purificació de la Mare de Déu rebia el nom popular de la Candelera. Durant el segle XIX i primeres dècades del XX l'Ajuntament de Castelló participava oficialment en la litúrgia de la festa, de manera que la corporació regalava als regidors «la candela en forma de libro y blandón» (acta Ajuntament, 26-1-1898).

DE SANT BLAI AL CARNESTOLTES

La festa del carrer de Sant Blai se celebra a Castelló el 3 de febrer (data de la festa litúrgica) o el diumenge següent. Aquesta festa està datada des del segle XVIII, i de fet el 1717 sant Blai va ser proclamat com un dels patrons de la ciutat de Castelló. La litúrgia va tenir lloc als segles XVIII i XIX a l'església de l'antic convent de Santa Clara, que des del 1835 va esdevenir un temple no conventual, i així va ser fins al 1904. A partir d'aleshores, en el segle XX, l'Eucaristia de la celebració tindria lloc a l'església de la Santíssima Trinitat. Després de la guerra civil la festa es va recuperar el 1946.

Podríem dir que cap altra celebració de carrer castellonenca ha tingut el nivell de teatralitat de la del carrer Sant Blai. La cavalcada, amb rondalla de ball del carrer i amb gent disfressada, desfilava sobre carrosses construïdes pels veïns i se celebrava durant la vesprada del diumenge. Aquesta cavalcada vespertina de sant Blai, sota la direcció de Fèlix Artero, va ser creada el 1947 i tenia un pregoner des del 1950. L'última carrossa construïda per Artero, un cigne de cotó blanc, va desfil·lar en la darrera edició, la del 1974. La cavalcada de sant Blai es formava davant la plaça de bous, vora el parc Ribalta, i

recorria un tram de l'avinguda Pérez Galdós i de la ronda Millars, per a passar després per l'Hort dels Corders i per un tram de l'avinguda del rei En Jaume, fins a arribar al carrer Sant Blai.

Aquell seguici en honor de sant Blai tenia un evident caràcter de paròdia, representant oficis com el d'aiguadora vora un pou, o bé uns altres personatges populars, i fins i tot algun concurs de la incipient Televisió Espanyola, com ara *Reina por un día*. La presència de disfresses, on també alguna dona es transvestia d'home, ens fa pensar en la proximitat del Carnestoltes.

Un altre element literari i teatral de la festa era el recitat per una xiqueta, des d'un balcó d'una casa, de la *Loa a san Blas*, uns versos en castellà escrits, durant la dècada dels anys cinquanta i seixanta del segle XX, pel veí Manuel Sánchez Martínez. En la dècada dels cinquanta, la *Loa* era recitada al matí de la festa, abans de l'eixida de la imatge cap a l'església, mentre que del 1973 al 1975 la recitació es va realitzar en el retorn de la imatge a casa del clavari.

Tot parlant de teatralitat, el punt àlgid en el calendari festiu és el Carnestoltes. Ens referim al període anual que comença el Dijous Llarder o Gras i que conclou el Dimarts de Carnestoltes. Al sendemà, Dimecres de Cendra, ja començava la quarantena penitencial. No tenim suficients proves per a demostrar que l'exaltació dels sentits d'abans de la Quaresma aconseguís caràcter de festa popular a Castelló de la Plana. Només tenim el testimoni de l'existència de la Murga d'Andreu el Barber i de la Murga Chevalier, durant les primeres dècades del segle XX, i dels balls de gala que s'organitzaven al Teatre Principal o al Casino.

En el món de la litúrgia catòlica, l'arxiconfraria del Santíssim Sagrament o de la Minerva organitzava anualment a Castelló el tridu de Carnestoltes, a l'església major de Santa Maria (*Heraldo de Castellón* 1905b), amb misses i sermons encomanats a un eclesiàstic eloqüent, el diumenge, dilluns i dimarts de la celebració. Aquest tridu estava organitzat com una mena de desgreuge davant els considerats com a excessos de Carnestoltes. L'arxiconfraria del Sagrament o de la Minerva, que es va originar a Roma el 1539, es va fundar a la ciutat de Castelló el 1858 (Carceller 2012, 84). Segons explica el professor Àlvar Monferrer, fou la confraria més important en el món cristià. «La raó era la seua implicació en el major misteri teològic cristià, la

presència real de Crist entre nosaltres com a pa i vi consagrat, pe-nyora immarcessible de la Redempció» (Monferrer 2005).

EL CICLE DE QUARESMA I SETMANA SANTA

Tal com es diu a l'apartat 25 del *Directorí sobre la pietat popular i la litúrgia* que hem esmentat, «l'inici dels quaranta dies de penitència, en el ritual romà, es caracteritza per l'auster símbol de les cendres, que distingeix la litúrgia del Dimecres de Cendra». El cicle acaba amb la Setmana Santa i la gran celebració de la Pasqua de Resurrecció.

Quadre 3: Cicle de Quaresma (dimecres de Cendra-diumenge de Rams, 40 dies) i Setmana Santa

		1 Dimecres de Cendra	2	3 (Dejuni i abstinència)	4 (Dejuni)	5
6	7	8 Dimecres Témpores (Dejuni)	9	10 (Dejuni i abstinència)	11 (Dejuni)	12
13	14	15 (Dejuni)	16	17 (Dejuni i abstinència)	18 (Dejuni)	19 Magdalena (Mitja Quaresma)
20	21	22 (Dejuni)	23	24 (Dejuni i abstinència)	25 (Dejuni)	26
27	28	29 (Dejuni)	30	31 (Dejuni i abstinència)	32 (Dejuni)	33 Diumenge de Passió
34	35	36 (Dejuni)	37	38 Divendres de Dolors (Dejuni i abstinència)	39 (Dejuni)	40 Diumenge de Rams
Dilluns Sant	Dimarts Sant	Dimecres Sant (Dejuni)	Tridu Pasqual Dijous Sant	Tridu Pasqual Divendres Sant	Tridu Pasqual Dissabte Sant (Dejuni)	Pasqua

Dies de celebració litúrgica tradicional en **roig**: 17 dies.

Diumenges i dies festius, en **roig fort**.

En la segona meitat del segle XX, l'eclosió de la Magdalena com a festa major de la ciutat de Castelló s'ha vist afavorida per la progressiva secularització de la societat castellonenca. La celebració de la Magdalena representava un període festiu de relaxació dels costums devocionals de la mortificació de les penitències, pròpies del període litúrgic iniciat el Dimecres de Cendra. Les llibertats de l'expressió festívola i la permissivitat de pràctiques com els balls, les músiques i els focs artificials, envoltant la romeria a l'ermita de la Magdalena, havien de tenir algun sentit en una societat tradicional. No podem menystenir que, en el període quaresmal, l'Església prohibia menges i activitats lúdiques com –per exemple– cantar. Des de la perspectiva de la religiositat popular, la justificació de la celebració castellonenca de la Magdalena rau en el fet de «permetre la explosió del desahogo festivo en mitad de ella, como la fiesta de mitjan Quaresma» (Monferrer 2004, 68).

Les festes de mitja Quaresma són pròpies de l'àrea dels Països Catalans i tenen diverses manifestacions del nord al sud del territori, on podem trobar la creació de figures, de romeries i de cançons. Podem esmentar-ne com a exemples la festa dels Ninots de Mitjan Quaresma de Cocentaina (figures de fusta, palla i roba vella, penjades de balcons i finestres, que representaven una forma de crítica) celebrada el tercer diumenge de Quaresma. Aquesta festa té diverses variants al mateix País Valencià, com el Dia de la Vella, d'Agost, a l'Alacantí (quart dimecres de Quaresma), o els Ninots de Mitja Quaresma o "el Vell i la Vella" de Picassent, a l'Horta.

I a Catalunya se celebra el Mercat Figueter de Capellades, a la comarca de l'Anoia, cada segon diumenge de Quaresma (fira d'intercanvi i venda de bestiar, i compra de bacallà i fruits secs); també a la comarca de l'Anoia, les Caramelles de Mitja Quaresma de Castellolí (cançons que canten grups d'infants els dimecres de mitjan Quaresma, fent recapte de fruits secs, fruita o dolços); la Fira de la Quaresma a Tortellà, a la Garrotxa; l'Aplec dels Perdons a Lloret de Mar, a la comarca de la Selva (romeria a l'ermita de Santa Cristina, el segon diumenge de Quaresma, amb ballada de sardanes i olla d'arròs per als assistents). Les festes de Serralavella, a Ullastrell (el Vallés), el dimecres de mitja Quaresma, rememoren el simbolisme de la destrucció de la figura de la Vella Quaresma. Aquestes cele-

bracions també són encara vigents en zones d'Itàlia, amb la qual compartim la tradició del catolicisme.

Podem considerar les festes de mitja Quaresma com a manifestacions de costums creats pel poble, en contrast amb les obligacions del temps litúrgic catòlic. Responen a la necessitat d'allunyar els signes de la mort –el temps fosc, el fred, la tristor– propis de l'hivern, per a donar pas a la resurrecció de la vida amb l'arribada de la primavera. El temps litúrgic de la Quaresma, preparació per a la commemoració del sacrifici i la mort de Crist, arriba en un moment de celebrar la renovació de la natura. Eixe profund contrast entre costum religiós i costum del poble ha estat l'origen d'una contradicció que es manifesta en aquestes festes.

Quadre 4: Festes de Mitja Quaresma als Països Catalans

Catalunya	Data de celebració
Mercat Figuerer, Capellades (Anoia)	2n diumenge
Caramelles de Castellolí (Anoia)	Dimecres de mitja Quaresma
Fira de la Quaresma a Tortellà (la Garrotxa)	
Aplec dels Perdons de Lloret de Mar (la Selva)	2n diumenge
Festes de Serralavella a Ullastrell (el Vallés)	Dimecres de mitja Quaresma
País Valencià	Data de celebració
Festes de la Magdalena de Castelló (s.XIV, XVIII-XX)	3r diumenge
Ninots de Mitja Quaresma de Cocentaina	3r diumenge
Ninots de Mitja Quaresma o el Vell i la Vella de Picassent (l'Horta)	3r diumenge
Dia de la Vella d'Agost (l'Alacantí)	4r dimecres de Quaresma
Nostra Senyora de Març (Encarnació) a Castelló (s. XVI-1793)	25 de març o després de Pasqua

Elaboració pròpia. En **salmó** celebració popular de Castelló.

Les festes de la Magdalena han generat debat sobretot al voltant del sisé manament de la llei de Moisés, incorporat després al cristianisme, el de combatre els actes considerats com a impurs. La vigilància sobre la impuresa es va centrar només a vigilar la pràctica de la luxúria i de la gola. L'observança del temps penitencial de Quaresma

està en l'origen de les mostres de censura del bisbe de Tortosa o de l'Ajuntament de Castelló cap a la celebració de la romeria i de la fira de la Magdalena.

El bisbe de Tortosa, Bernardo de Velarde, el 1775, va exigir fer la tornada de la romeria amb llum diürna, a les 5 de la vesprada (Rocafort 1775, 23). La confraria de la Sang no hi va participar, des d'aquell any fins al 1782. Tampoc no hi va haver processó del Dijous Sant, per la mateixa imposició de la convocatòria diürna, des del 1775 al 1781 (Rocafort 1776, 26). Després de negociar-se el cas amb la confraria de la Sang, el 1782, la processó de tornada va arribar a la vila de Castelló a les 6, i l'Ajuntament va prohibir la participació de dones majors de nou anys vestides com a magdalenes penitents. Uns anys després, l'ordre del bisbe de Tortosa es va fer més estricta. El 1793 el bisbe Salinas va obligar a fer la tornada a les quatre de la vesprada, de dia, i no al vespre, a poqueta nit, el tercer diumenge de Quaresma i no el tercer dissabte, com era tradicional (Rocafort 1793, 89). El canvi de jornada es va consolidar des d'aquell any. No va passar el mateix, però, amb l'ordre del bisbe d'avançar l'hora de la tornada de la romeria i de prohibir fer-ne estació al santuari del Lledó.

Les temptacions de la carn van continuar sent un motiu de preocupació per al poder en l'equador de la Quaresma i també més enllà. Així les autoritats locals van censurar la manca d'actitud devota de dones vestides com a magdalenes penitents, que es passejaven a la nit per la vila amb unes certes mostres d'assetjament sexual. En l'acta de la sessió de l'Ajuntament del 28 de febrer del 1826, alguns regidors denunciaven «graves y escandalosos atentados e indecencias» en la processó de la Magdalena, quan «varios sugetos [sic], atropellando la Procesión y cometiendo mil desórdenes, se tiraban unos con los de otro sexo, con otras que la decencia no permite manifestarlo, particularmente en una función tan religiosa» (Aguayé 1993). La notícia sembla suggerir la participació de prostitutes en la processó, que aprofitarien la festa nocturna per a mostrar-se i buscar algun client. L'anècdota escandalosa va ser motiu de comentari municipal, pel contrast amb el temps quaresmal de la romeria de la Magdalena. Per contra, en el dia de la Magdalena del 1852, en la processó que va eixir de l'església de la Sang per a trobar-se amb la tornada de la romeria, quan es commemoraven els 600 anys de la

fundació de la ciutat de Castelló, hi va haver un protagonisme femení. Segons l'acta municipal del mes de març, va desfilar la «procesión particular [...] con las parejas de mujeres que lleven los atributos de la pasión de Jesús, seguirán los doce apóstoles y por último la Virgen al pie del Señor crucificado» (Carceller 2002a).

A bon segur la perseverança del poble va fer fracassar els intents de censura. Però en el primer període de refundació de les festes de la Magdalena, a partir del 1945, es van difondre àmpliament les dures homilies de l'arxipreste de la parròquia de Santa Maria, mossèn Joaquín Balaguer, anomenat Ximo Bala pel poble, contra els balls de plaça nocturns en Quaresma. Era un altre exemple del considerat com a mal compliment del Sisè.

El fet que la festa de sant Josep (19 de març) caiga també en Quaresma ha provocat unes certes dificultats d'harmonització entre litúrgia i celebració popular. De fet l'assumpte és motiu de comentar en l'article 223 del *Directorio sobre la pietat popular i la litúrgia*. Igualment en temps penitencial arribava una festa mariana, la de l'Encarnació (25 de març), celebració de la concepció de Jesús al si de Maria, que consistia fonamentalment en «una procesión de penitencia, que partiendo de la Iglesia Mayor tenia por meta la basílica patronal» (Francés 1999a, 220), amb acompanyament del clero i dels membres del Consell, al segle XVII, i de l'Ajuntament, a partir de la Nova Planta, des del segle XVIII. Aquesta processó es trobava vora el peiró o creu de terme amb una altra que havia partit del santuari. Després tenien lloc diverses misses amb predicació quaresmal i un refrigeri amb vins i coques en la casa prioral.

«La fiesta de la Encarnación tenía como marco habitual la Cuaresma» (Francés 1999a, 221). Per aquesta raó, en diverses ocasions durant el segle XVIII, el bisbe de Tortosa va postposar la data de la processó al Lledó per a celebrar-la al temps de Pasqua. Segons explica Josep Miquel Francés, en tenim documentada la celebració fora de la Quaresma en l'any 1732. Podem concloure que el poble es trobava davant nova contradicció entre el temps litúrgic i el caràcter de la festa de l'Encarnació. El bisbe Salinas va prohibir aquesta celebració el 1794, en l'inici de l'anomenada Guerra Gran, la guerra de les monarquies europees contra la Revolució Francesa, que duraria

fins al 1796, quan Espanya es va retre. A partir del 1794 la festa de l'Encarnació ja no es va recuperar mai més a Castelló.

Després del Diumenge de Rams, que posa fi a la Quaresma, arriba la Setmana Santa, amb el tridu dedicat a la crucifixió, sepultura i resurrecció de Crist o Tridu Pascual. Aquesta litúrgia inclou des de la missa vespertina del Dijous fins a les Vespres del Diumenge de Resurrecció. Eren actes importants i multitudinaris les tres processons del Dijous Sant –trasllat de la Soledat a l'església de la Sang (11 h), trasllat de Nostre Senyor en l'hort a la Sang (15 h) i la processó general (20 h)– les cinc processons del Divendres Sant –el via crucis processional des de l'església de Sant Miquel (5 h), el trasllat de Sant Sepulcre a l'església major de Santa Maria (12 h), les processons de l'Enterro al nucli de Castelló, a la vesprada, i al Grau, a poqueta nit, i el trasllat de la Soledat a casa del clavari (Calduch 1945). Després dels oficis de Dijous, a les esglésies es muntava l'anomenat monument al Santíssim, una bella exposició dels sagraris amb estovalles de randa, llums d'espelmes i palmes i gerros de flors.

En la Setmana Santa de Castelló de la Plana van aparèixer també mostres de religiositat popular, creades pel poble a partir de la litúrgia. Ens referim al costum de les cinc visites als monuments eucarístics (corresponents a les cinc visites de Crist, d'Herodes a Pilat) i al res dels 33 credos a l'església de la Sang, el Divendres o bé el Dissabte Sant (en record de l'edat de 33 anys, atribuïda a Jesús, que és una creença de la religiositat popular que no consta en la Bíblia).

EL CICLE DE PASQUA

El diumenge de Pasqua, màxima solemnitat de l'any litúrgic, té lloc a Castelló una manifestació de la religiositat popular com és la processó de l'Encontre, la trobada del Santíssim Sagrament sota palli amb Maria, que no era sempre a la plaça Major, però sí al cor de la vila. Fins als anys 40, la mateixa imatge de la Soledat, habitualment abillada de negre, es feia servir en aquesta ocasió com a Mare de Déu de Pasqua, amb corona de flors i vestida de blanc, com una núvia, signe de la joia pasqual. El vestit blanc de la Mare

de Déu en aquell dia de joia, des de finals del segle XIX, era el del casament de la mare del benemèrit eclesiàstic Joan Cardona Vives.

«Sant Vicent Ferrer comença a celebrar-se l'any 1600» (Rosas Artola 1997, 6), i la festa era pagada íntegrament pel Consell municipal. La data de la festa litúrgica del taumaturg valencià és el 5 d'abril. Novament ens trobàvem en temps de Quaresma. Posteriorment, es va fixar el dilluns després del segon diumenge de Pasqua, com el dia de la festa major del carrer Sant Vicent, en què se celebrava la processó de trasllat de la imatge, la missa i la tornà. Després de la guerra civil, es va recuperar la festa el 1940, amb una nova imatge, però a partir del 1971 va deixa de celebrar-se. A final del segle XX hi va haver una recuperació efímera durant uns anys, a partir del 1989.

Al voltant de la festa dedicada a sant Vicent Ferrer comptem amb un document del 1868, un article publicat al número 3 del periòdic *Crònica castellanense*, del 18 d'abril. A l'escrit, segons la nostra interpretació, es critica l'estat ebri o l'actitud incorrecta dels portadors de les imatges i d'alguns dels acompanyants, en les processons de tornà dels patrons en les festes de gremis i carrers. Encara que no es nomena cap imatge, el fet de ser un article publicat a l'abril ens fa pensar que fa referència, entre altres casos, a la festa patronal del carrer Sant Vicent. L'actitud d'aquells veïns ocasiona, segons l'autor de l'article, «que se tenga por bárbara y hasta por irreligiosa a la gente de esta Capital».

El cicle litúrgic dels cinquanta dies de la Pasqua inclou les festes en honor de Santa Maria del mes de maig. Des d'una perspectiva doctrinal, s'hi destaca la participació de la Mare de Déu en el sacrifici de la Pasqua i l'esdeveniment de la Pentecosta, que inaugura l'existència de l'Església com a comunitat, que té la missió de fer arribar la doctrina cristiana a tots els pobles i nacions i en totes les llengües.

La rellevància de l'homenatge a Maria de Natzaret que suposen les festes de maig ha tingut a Castelló un desenvolupament contemporani. De fet la celebració de la festa major de Mare de Déu del Lledó el primer diumenge de maig va començar el 1912. El fonament per a eixa celebració era l'antiga festa de la Rosa, vinculada amb la Mare de Déu del Roser i promoguda pels dominicans. Des del 1703, després d'un decret del bisbe de Tortosa, la confraria va decidir celebrar la festa major de la Mare de Déu del Lledó el primer diumenge de

setembre. Fins a aquell any, des de feia segles, la celebració mariana tenia lloc la dominica infraoctava de l'Assumpció, és a dir en el primer diumenge posterior a la diada del 15 d'agost.

Des dels anys setanta del segle XX, el segon diumenge de maig se celebra la festa del Lledó en la parròquia de Sant Pere del Grau. La festa del tercer diumenge de maig en honor de la Mare de Déu del Lledó al grup urbà que porta el seu nom, a la parròquia de Sant Francesc, es va iniciar l'any 1950. Del 1975 al 1989 van deixar de celebrar-se aquestes festes, i es van recuperar per la iniciativa de l'Associació de veïns Verge del Lledó. D'altra banda, la festa de Sant Roc de la Vila se celebrava el darrer diumenge de maig (diumenge posterior al 14 juny, del 1940 a la dècada dels 1960).

La fi del temps de Pasqua és el diumenge de Pentecosta, que a Castelló no sembla haver tingut cap sentit litúrgic especial, ni tampoc no ha generat cap mostra de religiositat popular.

EN EL TEMPS ORDINARI: LA TRINITAT I EL CORPUS

Després de la Pasqua, l'any litúrgic entra en l'anomenat període ordinari. Malgrat el nom, el nou temps s'inicia amb dues celebracions d'una gran rellevància. El diumenge següent a la Pentecosta, l'Església celebra la solemnitat de la santíssima Trinitat. Al Castelló de l'edat moderna en la festa de Trinitat se celebrava la reunió constitutiva del Consell municipal acabat d'elegir. Al segle XIX la de la Trinitat era una festa de barri, perquè l'organitzava la gent del raval de Sant Francesc, situat al sud de la vila, amb celebració litúrgica primer al convent dedicat al mateix sant i després a l'església de Sant Miquel, al carrer Enmig. El dijous següent a la Trinitat, el Cos i la Sang de Crist, més conegut com a Corpus Christi.

La festa del Corpus Christi es va instituir també a Castelló de la Plana com una de les solemnitats més importants de tot el cicle litúrgic. Declarada el 1269 com a festa de tota la Cristiandat pel papa Urbà IV, la primera notícia documental de la celebració del Corpus a Castelló és del 1409, segons explica l'historiador José Sánchez Adell, i sembla que la tradició era més antiga. El cicle del Corpus Christi consistia

en dos dies, la vespra, celebrada el dimecres següent a l'octava de Pentecosta, i la festa pròpiament dita, el dijous.

A partir del segle XVII, s'hi documenta que al migdia de la vespra es feia un vol de campanes de la torre de la plaça Major, s'instal·laven les quatre parelles de gegants als porxos del palau municipal, i després s'iniciava una cavalcada costumista. El seguici l'obrien els heralds, amb els símbols de la vila de Castelló; «la Mare de Déu de la burreta», és a dir la representació de la fugida de Josep, Maria i l'infant Jesús a Egipte; els tres mags d'Orient sobre cavalls; amb un agutzil, vestit amb capa, també muntat a cavall, que saludava el poble i el convidava a la celebració. Des de mitjan segle XIX s'hi van sumar diverses gropes amb joves dels dos sexes vestits de llauradors, i una matrona portadora de l'estendard de la ciutat, damunt un carro triomfal, tancava el seguici, que al sendemà, a la mateixa hora, faria el mateix camí. La cavalcada de la vespra va desaparèixer a finals del segle XIX.

En la vesprada d'aquells dimecres tenia lloc la representació de les danses del Corpus per llocs emblemàtics de la ciutat, una tradició mantinguda fins a la dècada dels 90 del segle XX. A la nit de la vespra, el campaner encenia llums d'oli al capdamunt de la torre campanar, tradició coneguda com l'enfarolà, que es repetiria al dia següent, el de la festa.

Al matí del dijous tenia lloc una solemne celebració religiosa a l'església major de Santa Maria, amb assistència de la corporació municipal sota maces, i a partir de les 6 de la vesprada desfilava la processó general, el moment culminant de la celebració, organitzada pel Consell Municipal i pels gremis. Al segle XVIII hi participaven quatre carros gremials, l'al·legoria de l'agricultura, amb llançament de flors i versos i un infant representant sant Isidre; el carro dels forners amb una colla d'infants repartint panets, presidida per la imatge de la Immaculada Concepció; el tercer carro triomfal, el dels moliners, on s'havia situat una imatge de la Mare de Déu del Pilar, i una cort de xiquetes al voltant d'un molí de fusta repartia poemes; presidint el darrer carro, el del gremi dels llauradors, anava una imatge de la Mare de Déu del Lledó sota doser i vora un arbre natural. Als peus de la imatge les figures de dos àngels duien flors i fruits. A l'interior

del carro quatre infants vestits de llauradors llançaven al poble flors, dolços i auques.

Després venien els gegants, les danses dels momos –documentades el 1575 i el 1577– dels nanos, probablement un drac –documentada el 1632 «la vestimenta del drach»–, una àliga (Rosas 1997, 7), les danses dels arets i la dels cavallets, des de finals del segle XIX, i les representacions dels gremis, confraries, comunitats religioses, alumnes de col·legis, pobres de la Beneficència, i els mariners i després els estudiants portant la imatge de sant Pere. Totes les figures patronals de les festes de carrer van desfilar en la processó del Corpus castellonenc. Així, les notícies sobre la festa del Corpus de 1857, 1876 o 1877 documenten la presència en la processó d'imatges de sants, encapçalades per la de sant Blai, i seguides per la de sant Antoni Abad, sant Roc, sant Nicolau, sant Agustí, la Puríssima, la Mare de Déu del Roser, pels titulars dels dos ravals –sant Fèlix i de Sant Francesc o de la Santíssima Trinitat– a més de la Mare de Déu del Lledó, amb l'acompanyament de clavaris i majorals, precedint tots l'arribada de la custòdia amb l'Eucaristia. La festa del Corpus era l'únic dia de l'any en què eren voltejades totes les campanes del campanar de la vila. Des del 2003 la processó del Corpus Christi té lloc a Castelló en la vesprada del dissabte –aquell va ser un 21 de juny– i no el diumenge.

El Corpus no té cap precedent en el paganisme, i era una manifestació del triomf del catolicisme, sobretot a partir del concili de Trento, i una legitimació de l'estructura social a voltant de l'Església. Es tracta d'un acte litúrgic oficial públic, creat per l'Església catòlica com una manifestació, segons la teologia, del misteri de la presència real de Crist en l'Eucaristia i de la transformació de la fe en Déu en els àmbits de celebració i en les persones. Per a la societat secularitzada actual, el Corpus és sobretot una manifestació de cultura i tradicions del poble de Castelló, tot i que encara per a una minoria manté les característiques anteriorment esmentades.

D'altra banda, el divendres següent al segon diumenge després de Pentecosta, té lloc la solemnitat del sagrat Cor de Jesús. La celebració litúrgica l'organitzava a Castelló la confraria dedicada a aquesta mateixa advocació, creada al segle XIX, amb seu a l'església de la Sang.

FESTES DE CARRER I DE GREMI. QUATRE FESTES DE SANT CRISTÒFOL

Una de les tradicions populars més importants de la ciutat de Castelló eren les festes del carrer i les festes dels gremis, en honor dels seus patrons, a les diverses esglésies i convents de la ciutat. Cadascun dels deu gremis existents a Castelló, a finals del segle XVIII, era una corporació amb seu social, béns comunals, clavari i majoral, elegits temporalment, així com amb bandera pròpia i imatge del patró.

Segons explica el cronista Balbàs, tant els llauradors fadrins com els llauradors casats feien, per separat, una festa en honor de sant Miquel, i a més els oficials fadrins de les diverses corporacions gremials n'organitzaven una altra a sant Cristòfol. Des de la fundació al segle XVIII, «l'agrupació dels "oficials mossos" no pot ser considerada pròpiament com un gremi» (Díaz Manteca 1986); era més bé una confraria amb fins religiosos i festívols que no un grup professional diferenciat, amb les funcions assistencials pròpies d'un gremi normal. Malgrat això, es conserva l'anomenat *Llibre del gremi dels fadrins*, que data del 1704 i que manté eixe títol de gremi. Les celebracions dels carrers acostumaven a durar vuit dies, i a més de les celebracions religioses consistien en bous al carrer, balls amb dolçaina i tabal, cant d'albaes i serenates i focs d'artifici. La relació dels gremis i dels seus sants titulars és la següent:

Quadre 5: Festes litúrgiques i castellonenques dels gremis (s.xviii)

Gremi	Sant o advocació	Data i lloc celebració
Sastres	Sant Vicent Màrtir	22 de gener Església de Santa Maria
Fusters	Sant Josep	19 de març Convent de Caputxins
Corders	Sant Joan Baptista i la Mare de Déu del Roser	29 d'agost (Degollació) Ermita de Sant Joan (1688-1857)
Fadrins	Sant Cristòfol	Ermita de Sant Joan (1688-1857)

Llauradors	Sant Miquel Sant Isidre i sant Pere	Església de Sant Miquel, fins al 1628. Ermita de Sant Isidre i Sant Pere
Espardenyers	Arcàngel sant Gabriel	
Ferrers i manyans	Sant Eloi i santa Llúcia	
Teixidors	Santa Anna	26 de juliol
Sabaters	Sant Crispí	
Adobadors	Sant Sebastià	
Pelaires	Sant Cosme i sant Damià	
Obrers de la vila	Crist Ressuscitat	

Quadre 6: Festes litúrgiques i castellonenques de juliol

Sant o advocació	Data de celebració
Sant Cristòfol	10 de juliol
Sant Cristòfol (Carrer Sant Cristòfol i voltants)	2n diumenge
Festa a l'ermita de Sant Jaume	25 de juliol
Santa Anna	26 de juliol
Sant Cristòfol	27 de juliol
Sant Abdó i sant Senent	30 de juliol
Sant Ignasi de Loiola	31 de juliol

Elaboració pròpia. En negre festes calendari litúrgic, en **sal·mó** celebracions populars de Castelló.

La festa major de l'ermita de Sant Jaume de Fadrell se celebrava el 25 de juliol, amb rosari de l'aurora, missa solemne i processó per la rodalia de l'ermita. «Antigament també se celebrava una festa el dia de santa Anna, amb corregudes de cavalls per la joia i unes altres festes populars» (Francés 1986b, 30). És a dir el cicle al voltant de sant Jaume responia al format dual, de dos dies festius. A més, el dia de santa Anna, 26 de juliol, era la festa del gremi dels teixidors, un ofici molt relacionat amb els conreadors del cànem.

El 10 de juliol de 1652, festa litúrgica de sant Cristòfol, el Consell de Castelló, amb una declaració en una sessió municipal, agraià al sant el final de l'epidèmia de pesta que afectava la Plana des del 1647. A les darreries d'aquell mateix segle XVII, entre 1697 i 1698, la vila

de Castelló es va veure atacada per les febres de l'arròs. Ho explica el cronista Llorens de Clavell a l'anomenat *Llibre Vert*, conservat a l'Arxiu Municipal de Castelló. Coneixem aquestes dades per la publicació que en va fer Eugeni Díaz Manteca en l'any 1981.

Doncs el 10 de juliol d'aquell any 1698, festivitat de sant Cristòfol, el *Llibre vert* deixa constància de la fi de la nova epidèmia, i el Consell de Castelló ho atribueix a la protecció del sant i acorda celebrar-ne unes grans festes. Els mateixos jurats del Consell, en una reunió del 26 de juliol del 1698, van acordar iniciar els tràmits per tal que sant Cristòfol fos nomenat patró de Castelló, però en una data diferent de la litúrgica. La idea inicial del Consell castellonenc era celebrar la festivitat de sant Cristòfol el 17 d'agost, «que és al altre dia de Sant Roch, y per consegüent les festes de la Asumció, que son les festes de més regosicho desta Vila».

La proposta inicial era la celebració d'un tridu fester a mitjan agost, l'Assumpció (el 15), sant Roc (el 16) i sant Cristòfol (el 17), en aquest tercer dia potser aprofitant la festivitat anomenada del gos (de sant Roc) que ja se celebrava popularment. Una butlla pontifícia, datada el 31 de març del 1703, va declarar sant Cristòfol com a patró de Castelló de la Plana i a més considerava la festivitat de missa de precepte per a tota la vila castellonenc. Però el 2 de juny d'aquell any el bisbe de Tortosa, Albert Garcia Escolano, va decretar que la festa litúrgica en honor de sant Cristòfol se celebrés el 2 d'agost.

Mesos després d'aquella declaració de patronatge del 1703, en una sessió celebrada el 8 de juliol, el Consell de Castelló va fer llegir el document pontifici i va acordar-ne la celebració per al dia 27 de juliol, «ja que fou aleshores quan els representants municipals de Castelló acordaren enlairar la petició a Roma» (Francés 1983a). Per tant, podem dir que la festa religiosa castellonenc de sant Cristòfol va restar fixada per al 27 de juliol, que no era la data de la festa del calendari catòlic general. Eixa és la data de la festa ciutadana, organitzada pel Consell Municipal, des del segle XVIII.

Des dels últims anys del segle XIX, l'Ajuntament de Castelló col·laborava poc o gens en la celebració del patronatge de sant Cristòfol. Així ho va afirmar, en el plenari del 20 de setembre del 1901, una figura política com el regidor republicà Vicente Gea Mariño. El metge Gea, amb fama d'anticlerical, va ser considerat, deu anys després, com

el segon màxim dirigent del republicanisme castellonenc, després de Fernando Gasset (Llansola, 2006: 82).

En la dècada dels anys 20 del passat segle l'Ajuntament de la ciutat poc més va fer per la celebració que restablir, en 1923, una antiga capelleta ceràmica del sant, que havia existit al carrer d'Amunt. Un altre retaule ceràmic de sant Cristòfol existia al carrer Enmig, al costat de l'American Bar (Calduch 1925a). A finals de la dècada dels seixanta del segle XX, la festa ciutadana de sant Cristòfol havia arribat a un tal grau d'indiferència que només es programava el vol preceptiu del campanar de la vila.

Tenim un segon tipus de manifestació castellonenca en honor de Sant Cristòfol, des del 1703, que és la festa de carrer. I eixe model ha produït dues celebracions, la festa del carrer Enmig, en el tram des de la Porta de Sol fins als Quatre Cantons, i la festa del carrer del nom del sant, creada al segle XX.

Des del segle XVIII, la festa de Sant Cristòfol del carrer Enmig, des dels Quatre Cantons a la Porta del Sol, es va celebrar l'1 i el 2 d'agost. És a dir seguia el model dual de dia de vespra i dia de festa. I a més duia a la pràctica el decret del bisbe de Tortosa, sobre la celebració de la festa litúrgica el 2 d'agost. La imatge processional de fusta policromada d'aquesta antiga festa de carrer es conserva actualment a la catedral de Santa Maria.

Però encara tenim una altra imatge del segle XVIII, la de les figures de sant Cristòfol i sant Roc junts, en la mateixa peanya processional. Es tracta d'una representació dels proclamats com a sants patrons de Castelló. El grup escultòric es conserva a l'església major de Santa Maria. Aquestes imatges populars van ser estudiades per primera vegada pels historiadors Josep Miquel Francés i Ferran Olucha, el 1980.

L'altra festa va nàixer a partir del 1946 al carrer Sant Cristòfol i voltants (carrers Bisbe Beltran, Terol i poeta Verdaguer i plaça Mallorca) celebrada el segon diumenge de juliol. La celebració era propera a la data litúrgica, que s'esdevé el 10 de juliol.

De més recent creació ha sigut una altra festa de barri en honor de sant Cristòfol, organitzada el segon diumenge de juny, des del 1991, per l'associació de veïns Gumbau i per la parròquia del sant

titular. La celebració està adreçada al sector urbà entre l'avinguda Germans Bou, el carrer Governador, l'avinguda del Mar i el Caminàs, que forma part de la parròquia de Sant Cristòfol, fundada en 1965.

Quadre 7: Festes de Sant Cristòfol

Lloc	Data celebració	Data d'inici	Origen
Vila de Castelló	27 de juliol	1703	Religiós popular
Carrer Enmig	1 i 2 d'agost	Després 1703	Episcopal
Carrer Sant Cristòfol	2n diumenge juliol	1946	Litúrgic
Barri de Gumbau	2n diumenge juny	1991	Parroquial

FESTES DE SANT JOSEP

Les celebracions dedicades a sant Josep, al mes d'agost, eren un exemple de les antigues festes de carrer en el raval de la Trinitat, a la zona sud del nucli urbà de Castelló, l'espai oposat geogràficament al de Sant Fèlix.

La celebració ciutadana dels carrers del raval de la Trinitat en honor de sant Josep es va iniciar en la dècada dels anys noranta del segle XIX i va desaparèixer el 1936, a partir de la guerra civil. Cal no confondre aquestes festes estiuenques dedicades a sant Josep amb la celebració organitzada al març pel gremi dels fusters, en honor també d'aquest sant.

La nostra hipòtesi és que la devoció a sant Josep era una influència de la diòcesi de Tortosa, que tenia dedicat el seminari al considerat com a patriarca de l'Església. Les festes castellonenques de sant Josep duraven tres dies, i en destacava com a acte popular una torrada de sardines a la plaça de Mallorca. Segons un costum que venia d'antic, els clavaris o caporals de la comissió desfilaven en la processó amb un gaiato, com a emblema de la seua funció preminent i signe d'autoritat. El 1911, el diumenge 8 d'agost, tenim documentada la realització d'un *Coso Blanco* o mena de cavalcada, de vesprada, i de balls populars, per la nit, a les festes dels carrers Fortuna, Mallorca i Sant Cristòfol (*Heraldo*, 1911). La imatge de sant Josep, que era de proporcions menudes, va desaparèixer en la revolució i la guerra civil de 1936.

L'Escola Pia de Castelló, que és una institució del raval de la Trinitat, va promoure també la devoció a sant Josep. De fet durant la Quarisma, des de principis del segle xx, tenia lloc a la capella del col·legi la denominada litúrgia dels set diumenges al patriarca sant Josep, amb sermó, trisagi i veneració d'una relíquia del sant. La primera notícia que en coneixem es va publicar al número 3739 de l'*Heraldo de Castellón* (21-1-05). A més, a la capella escolàpia es van organitzar cultes en honor de sant Josep de Calassanç, el dia de la festa litúrgica, també durant la Segona República, com podem llegir a l'*Heraldo de Castellón* del 1932.

FESTES D'AGOST

Sens dubte les festes de carrer i les antigues festes d'agost han estat, històricament, les festes populars per excel·lència de la ciutat de Castelló de la Plana. Quatre festes de carrer o de barri, avui desaparegudes, se celebraven també antigament a l'agost. Dia 2: Festa de sant Cristòfol, al carrer Enmig, on tenia capella; primer diumenge: Festa de sant Salvador, al carrer Tosquella, desapareguda el 1972; dia 16: Festa de sant Roc, als carrers avui anomenats respectivament Ruiz Vila (antic Calderers), Bisbe Climent (Coloro), Pescadors, Campamor (Villamargo), Vera (Enginy), Mealla i Isabel Ferrer (Cassola); i dia 28 o darrer diumenge: Festa de sant Agustí. En la celebració de sant Roc al carrer Pescadors es feia una setmana de balls populars.

Quadre 8: Principals festes litúrgiques i populars d'agost

Sant o advocació	Data de celebració
Sant Cristòfol (Carrer Enmig) (segle XVIII)	2 d'agost
Sant Salvador (Carrer Tosquella) (segle XIX)	1er diumenge
Sant Llorenç	10 d'agost
Sant Josep (plaça Mallorca i voltants) (segle XIX)	1r cap de setmana (tridu fester)
Vigília de l'Assumpció (Dejuni i abstinència)	14 d'agost
Assumpció de la Mare de Déu	15 d'agost
Assumpció a ermites de Sant Roc, Sant Jaume i Sant Joan	15 d'agost
Sant Roc	16 d'agost

Sant Bartomeu	24 d'agost
Sant Agustí	28 o últim diumenge
Sant Agustí (carrer Major) (segle XVIII)	28 o últim diumenge
Degollació de sant Joan	29 d'agost

Elaboració pròpia. En negre festes calendari litúrgic, en **salmó** celebracions populars de Castelló.

La festa de l'Assumpció és hereva de la celebració d'Artemisa d'Efes, festa del blat i de la plenitud de la vida, «una de las fiestas que primeramente se tradujo al cristianismo» (Campos 1997). L'Església va fer coincidir aquesta festa antiga i pagana tan rellevant amb la commemoració de la mort de la Mare de Déu, i de l'Assumpció a la glòria del Cel. Tal com s'ha afirmat per part de la historiografia, l'impuls inicial de la celebració de l'Assumpció a l'antic Regne de València radica també en la devoció mariana del rei Jaume I, que va dedicar a aquesta advocació els principals nous temples cristians. A finals del segle XV, l'Assumpció és considerada com a festa principal de la vila de Castelló.

A l'alba del dia 15 d'agost hi havia un vol de campanes a totes les esglésies de Castelló i se celebraven misses, a primera hora del matí, a les ermites de Sant Roc de Canet, Sant Jaume de Fadrell i Sant Joan del Riu del Bovalar, també anomenada del Riu Sec, així com també a l'ermita del Mas de Gaeta, a la partida de la Marrada.

Al nucli de Castelló, l'acte litúrgic més solemne de l'Assumpció a la parròquia de Santa Maria era vespertí, amb l'exposició de la imatge de la Mare de Déu gitada, i el cant de la *Salve Regina*. Cada 15 d'agost a la vesprada es representava a l'església major el Misteri de l'Assumpció de la Mare de Déu, amb recitació i cant de versos en castellà. «La data de transcripció del text pot situar-se sens dubte l'any 1686» (Rosas 1997, 10). La representació del Misteri de l'Assumpció es va suspendre el 1701. Tot seguit s'organitzava una processó pels carrers del centre de la vila, mentre es realitzaven les desplegades de la campana Àngel, la major del campanar. Existia la tradició de creure que si quan la imatge de l'Assumpció arribava al portal de la Puríssima, al carrer d'Enmig, apareixia el vent volia dir que les tempestes estaven prop, i quedava poc de temps perquè acabés l'apacible temps estiuec (Gascó, 1997).

En la celebració de l'Assumpció del 1872, durant el Sexenni Democràtic, l'Ajuntament de Castelló no va assistir als oficis litúrgics, ni va presidir la processó. En un altre període polític, vint-i-vuit anys després, el 1900, el ple de l'Ajuntament sí que va participar oficialment en la litúrgia i en la processó de l'Assumpció, però el 1901 només està documentada l'assistència d'un regidor i del secretari de la corporació a la festivitat. Dècades després, en l'any 1925, segons l'escriptor Emili Calduch, era notòria l'absència de participació popular: «A las siete sale la procesión que hoy es un verdadero entierro general». Tres vols de campanes anunciaven també que era la vespra de la festa de sant Roc, de gran rellevància a Castelló.

SETEMBRE: FESTES DESAPAREGUDES

Quadre 9: Festes litúrgiques i de Castelló de setembre

Sant o advocació	Data de celebració
Mare de Déu del Lledó (fins al 1912)	8, Naixement de Maria 1r diumenge
Festes del carrer de la Mare de Déu de la Balma (carrer de la Palma)	1r diumenge després del dia 8 4r diumenge (1987-2010)
Diumenge de Minerva o del Santíssim Sagrament	23 o 3r diumenge
Confraries de la Mare de Déu del Lledó i de Minerva a l'església de Santa Maria	3r diumenge
Festes del carrer Sant Roc del Pla o del Raval	Darrer diumenge
Festes del carrer Sant Miquel	29 o darrer diumenge
Festa dels llauradors a sant Miquel	29 o darrer diumenge

Elaboració pròpia. En negre festes calendari litúrgic, en **salmó** celebracions populars de Castelló.

En la recta final de l'estiu, des d'abans de la guerra civil de 1936, se celebrava la festa del carrer de la Balma el diumenge següent al 8 de setembre, festivitat del naixement de la Mare de Déu i dia de les imatges marianes trobades. La creació d'aquesta festa no tenia en origen res a veure amb la patrona de Sorita, perquè el nom originari de la via urbana era carrer de la Palma. Cap a la dècada dels anys cinquanta del segle XX s'organitzaven tres dies de festa i després va

ser la setmana sencera. Les festes del carrer de la Mare de Déu de la Balma es van recuperar en la dècada dels vuitanta del segle XX, i han desaparegut passada la primera dècada del segle XXI.

La festivitat del Santíssim Sagrament, datada el 23 de setembre, rebia també el nom de festa major de la Minerva, perquè la confraria que l'organitzava es va fundar a Roma el 1539, en una església que abans havia estat un temple de la deessa Minerva. Des del segle XIX la celebració eucarística de l'anomenat diumenge de Minerva, amb missa de comunió general al matí i sermó a la vesprada, tenia lloc a l'església major de Santa Maria, coorganitzada per les confraries del Sagrament i del Lledó. La celebració del diumenge de Minerva culminava un cicle, un solemne novenari de misses organitzat per les confraries.

Després de la guerra civil i fins a la dècada dels 70 del segle XX, la celebració litúrgica del tercer diumenge de setembre a Santa Maria es va mantenir, però protagonitzada per la confraria de la Mare de Déu del Lledó, com una festa mariana de la seu de la devota associació al nucli de la ciutat.

LA TARDOR: CULMINACIÓ DE LA RELIGIOSITAT POPULAR

Quadre 10: Festes litúrgiques i de Castelló d'octubre-novembre

Sant o advocació	Data de celebració
OCTUBRE	
Sant Francesc d'Assís	4 d'octubre
Mare de Déu del Roser	7 d'octubre
Festes del raval del Calvari, en honor de la Mare de Déu del Roser (segle XVIII)	1r diumenge
Festes del carrer Santa Bàrbara	1r diumenge
Festes del carrer Sant Francesc (Talecons) segle XIX-1935 (1994)	1r diumenge
Festes de sant Tomàs de Villanueva (1993)	1r diumenge
Festes del carrer de les Monges (1994)	1r diumenge
Festes del raval de Sant Fèlix (segle XVIII)	2n diumenge
Mare de Déu del Pilar a l'església de Santa Maria (a segle XIX)	12 d'octubre

Festes del carrer Mare de Déu del Lledó (1951)	3r diumenge
Santa Teresa de Jesús	15 d'octubre
Festes del carrer Sant Roc del Raval (1991)	Darrer diumenge
Sant Lluç	18 d'octubre
NOVEMBRE	
Tots Sants	1 de novembre
Ànimes del Purgatori. Novenari	
Festes del carrer Sant Roc de la Vila	3r diumenge
Santa Cecília	22 de novembre
Sant Andreu	30 de novembre

Elaboració pròpia. En negre festes calendari litúrgic, en **salmó** celebracions populars de Castelló.

La tardor, i el concret el mes d'octubre, suposava un punt culminant de les manifestacions de la religiositat popular a Castelló, amb l'encadenament de celebracions diverses: les del raval de Calvari i Ravalet, en honor de la Mare de Déu del Roser i les del carrer Sant Francesc (el primer diumenge d'octubre); les tradicionals del raval de Sant Fèlix (el segon diumenge); les festes del carrer de la Mare de Déu del Lledó, iniciades el 1951 (el tercer diumenge del mes) i les de sant Roc del Raval (el darrer diumenge d'octubre).

D'altra banda la festivitat de sant Lluç, el 18 d'octubre, no tenia una rellevància litúrgica, sinó que era la data de culminació de la fira, concedida pel rei Jaume I al segle XIII. La fira havia de començar vuit dies abans de sant Lluç, és a dir el 10 d'octubre. Al segle XIV, en 1334, el Consell Municipal de Castelló va considerar insuficient el període comercial atorgat pel Conqueridor, i finalment va aconseguir del rei Alfons el Benigne tenir quinze dies de fira, comptats a partir del dia de sant Lluç. A més és conegut que aquella jornada, des de la creació del Regne de València medieval, marcava l'inici del curs acadèmic, des de les escoles de primeres lletres a la universitat. Aquestes vicissituds de la fira de Castelló han sigut estudiades i exposades per l'historiador José Sánchez Adell.

Les del raval del Calvari o ravalet, dedicades a la Mare de Déu del Roser, els primers dies del mes d'octubre, representaven un model de festa modesta, amb únicament dos o tres dies de celebració.

D'acord amb el que es coneix de finals del segle XVIII, el programa consistia en la missa, el llançament de coets i traques, balls, refrescs i un o dos dies de bous. Per les escasses notícies conservades, eixe model de dos o tres dies de festa, un dels quals estava dedicat principalment a la litúrgia, era el de bona part de les festes nascudes al segle XVIII, com la de sant Roc del pany de Sant Domingo, sant Roc del carrer Enginy, sant Roc del carrer Calderers (Ruiz Vila), o la de sant Nicolau, al sector nord del carrer d'Amunt.

Cal dir que Juan Antonio Balbás, en el llibre *Casos y cosas de Castellón*, referint-se a les festes de carrer, hi esmenta un període més ampli: «Hay que advertir que estas fiestas duraban ocho días cada una, sin faltar en ellas sus correspondientes corridas de toros» (Balbás 1884, 111). Eixe model de setmana festiva i jornada culminant era pròpiament el de les festes del raval de Sant Fèlix. «A més dels bous de plaça, es feien músiques a les xiques, balls, joies, murgues, dolçainers, borrasques i tota mena d'actuacions» (Porcar 1997). Gràcies a un article del periòdic *El Clamor* (14/X/1912) coneixem el programa de la part lúdica de les festes de sant Fèlix a principis del segle XX, que durava vuit dies. Sense que en coneguem el motiu, es va negar el permís per a les vedellades del 1912 i 1914 a la plaça de bous. El conjunt d'actes previstos era el següent:

- Dimarts. Correguda de vedells o vedellada a la plaça de bous de Castelló, on van torear joves del raval, sota la direcció del Castaño.
- Dimecres. Coso blanc i danses.
- Dijous. De vesprada, vedellada. De nit, músiques.
- Divendres. Balls pel carrer de sant Fèlix.
- Dissabte. Curses de cavalls per la joia
- Diumenge. Festa major. Balls populars al carrer de Ribalta (actual Sagrada Família).

Les festes del raval de Sant Fèlix, en la zona nord de la ciutat de Castelló, representaven un gran esdeveniment. Donaven una gran animació al carrer Ample, des del Descarregador (actual plaça Clavé) fins a més enllà del Forn del Pla. L'escriptor Emili Calduch explica una raó de l'esplendor de la festa de vuit dies, en un article publi-

cat el 1928. En l'època del conreu del cànem, de gran rellevància a Castelló, la majoria dels llauradors del raval de Sant Fèlix vivien a les alqueries de l'horta des de Pasqua de Pentecosta fins a l'octubre, per dedicar-se'n a la collita. I les festes del raval de Sant Fèlix s'iniciaven amb el retorn dels llauradors a la ciutat, obrint de fet un nou període en la vida del barri.

Noves devocions catòliques, sorgides al segle XIX, com la del Cor de Jesús, van tenir també la corresponent celebració litúrgica. Així, per exemple, organitzades per diversos carrers, en acció de gràcies per la desaparició de l'epidèmia de còlera, tenim documentades a l'octubre de 1885 fins a vint celebracions litúrgiques, segons les notícies publicades pel periòdic *La Plana Catòlica*. La dedicada al Cor de Jesús va tindre lloc a l'església de la Sang, organitzada pels veïns del carrer Moreres, l'actual Sanahuja. Dedicat també al Cor de Jesús, «algunes famílies de bona posició econòmica van sufragar les despeses d'un solemne tridu, celebrat a l'església de les Caputxines» (Carceller 2011, 40). A més, la immigració vinguda de l'Aragó resident a Castelló ja tenia suficient pes en el segle XIX com per a organitzar una funció religiosa dedicada a la Mare de Déu del Pilar, a l'església parroquial de Santa Maria.

LA COL · LABORACIÓ MUNICIPAL AMB LES FESTES RELIGIOSES

En el Castelló del segle XIX la participació oficial de l'Ajuntament i el pressupost de les festes del calendari catòlic va ser motiu de debat municipal. Hi havia una comissió de regidors i un pressupost de festes que es consideraven com a tradicionals. Igualment, l'article 270 de les ordenances municipals, des de l'última dècada del segle XIX, determinava quines festes calia pagar amb el pressupost municipal i –en conseqüència– en quines funcions religioses (misses, romeries o processons) havien de participar els representants de la corporació municipal. Eixa ordenança era també el fonament per a rebutjar la participació corporativa en uns altres actes litúrgics ordinaris o extraordinaris, i també en actes de religiositat popular. Per part de l'Ajuntament, la raó que fonamentava la inassistència a un acte religiós, fora dels oficials acordats, era donar un tracte d'igualtat i de neutralitat a totes les festes i confraries.

Les funcions de l'Ajuntament de Castelló es concretaven en el drets d'iniciativa, de convocatòria i d'assistència a les festivitats religioses. El llistat de festes religioses on estava regulada la participació i subvenció era el següent:

Quadre 11: Festes religioses amb participació de l'Ajuntament de Castelló de la Plana (s. XVIII- s. XX)

Sant o advocació	Data de celebració
FEBRER	
Purificació de Maria (la Candelera)	2 de febrer
FEBRER-MARÇ	
Romeria a la Magdalena	1r dissabte (fins al 1783) 1r diumenge Quaresma
MARÇ-ABRIL	
Dijous Sant	Ofici litúrgic i processó
Divendres Sant	Ofici litúrgic i processó
MAIG	
Mare de Déu del Lledó	1r diumenge (1912- ara)
JUNY	
Corpus Christi	juny
AGOST	
Assumpció de Maria	15 d'agost
Sant Roc	16 d'agost
SETEMBRE	
Mare de Déu del Lledó	1r diumenge (fins al 1912)

Elaboració pròpia.

El pressupost municipal de festes incloïa les despeses de material litúrgic, del clero i de la participació de membres de les brigades municipals. Les calamitats públiques, com les guerres o les epidèmies, podien fer eliminar el pressupost festiu previst per l'Ajuntament de Castelló. Eixe debat es va produir, per exemple, en l'època de la guerra de Cuba. En el primer plenari de l'any 1899, el 4 de gener, el regidor republicà José Forcada Peris va considerar que, sense pressupost municipal consignat, «puede escitarse (sic) la religiosidad de las cofradías y hermandades» per finançar les festes que celebren. Finalment, el 18 de gener d'aquell any, es va aprovar la dotació de

tres mil pessetes per a la celebració de festivitats del calendari litúrgic, a proposta de les comissions d'hisenda i de festes (Carceller 2012, 178).

Les festes de carrer castellonenques, màxima expressió de la religiositat popular local, inventades per la societat setcentista, van patir un primer moment de crisi amb l'inici de la guerra civil, el 1936. Recreades després de la contesa, a partir de 1939, van patir un retrocés en la dècada dels seixanta i als anys setanta del segle XX. En presentem un quadre que resumeix aquesta crisi:

Quadre 12 : crisi de festes religioses de carrer de Castelló abans 1936

Festa de carrer	Anys de desaparició	Celebració
Sant Antoni Abat (plaça Nova i voltants)	segle XIX	17 gener o diumenge següent
Sant Roc del carrer d'Amunt (sector sud, dit abans de Sant Joaquim)	segle XIX	abril
Sant Roc del carrer de l'Alcora	segle XIX	abril
Sant Cristòfol del carrer Enmig (sector sud)	segle XIX	2 d'agost
Sant Agustí del carrer Major (sector nord)	segle XIX	agost
Sant Roc del carrer Enginy (s. XVIII)	segle XIX	novembre
Sant Francesc	1935-1993	1r diumenge d'octubre
Trinitat (s. XVIII)	1936	Dominica de la Trinitat, juny
Sant Miquel	1936	29 o darrer diumenge de setembre
Mare de Déu del Roser, al Ravalet (s. XVIII)	1936	1r diumenge d'octubre
Mare de Déu del Lledó del carrer de l'Alcora (final s. XIX)	1936	1r diumenge d'octubre

Font: Francés i Losas: «Calendario de festes de carrer desaparecidas», a *El carrer Sant Blai de Castelló*. L'al·lusió entre parèntesis als segles (s.) n'indica l'origen o primera data de celebració coneguda.

Quadre 13: crisi de festes religioses de carrer de castelló després 1960

Festa de carrer	Anys de desaparició	Celebració
Sant Roc de la Vila (segle XVIII, 16 agost)	1960-1976 i des del 1978	Darrer diumenge de maig (diumenge post. al 14 juny, 1940-1960)
Sant Roc del Canyaret	1970-1989	3r diumenge de desembre (maig, 1960- 69)
Santa Bàrbara (s. XIX)	1970-1999	1r diumenge d'octubre
La Balma	Anys 70- 1986	Diumenge posterior al 8 de setembre
Sant Roc del Pla o del Raval	1971-1991	Abans 4t diumenge de setembre
Portal de la Puríssima	1971- 2003	8 de desembre
Sant Vicent	1972-1988	Diumenge següent a Pasqua
Sant Salvador del carrer Tosquella	1972	1r diumenge d'agost
Grup Verge del Lledó	1975-1989	3r diumenge de maig
Sant Roc del pany de Sant Domingo	1977-1992	desembre (dominica després de Nadal)

Font: Francés i Losas: «Calendario de festes de carrer desaparecidas», a *El carrer Sant Blai de Castelló*.

L'evolució de les festes de carrer ha sigut a Castelló de la Plana la màxima expressió del que hem anomenat com a religiositat popular. Es tracta de celebracions que en moltes ocasions s'han diferenciat del calendari litúrgic oficial de l'Església catòlica. Les quatre celebracions de l'estiu en honor del patró sant Cristòfol o les vuit celebracions històricament conegudes del patró sant Roc –Vora Séquia al gener, carrers de l'Alcora i d'Amunt a l'abril, de la Vila al maig o juny, Raval al setembre o a l'octubre, carrer Enginy al novembre i Pany de sant Domingo i Canyaret al desembre–, fora de la festa litúrgica del 16 d'agost, són una bona prova del calendari viscut per a les celebracions per part del poble.

Durant la segona meitat del segle XIX i principis del segle XX, l'Església catòlica va fomentar la que podríem anomenar com a pietat moderna, unes devocions de caràcter general, sobre advocacions religioses que trascendien les fronteres nacionals. La devoció mo-

derna posava l'èmfasi en l'emoció afectiva, els actes de pietat individual, com el res del rosari, la devoció al Cor de Jesús, o al Cor de Maria, la comunió o la confessió freqüents o l'adoració eucarística.

La nova pietat representava un canvi respecte als rituals barrocs externs de les confraries, associacions religioses i ciutadanes que representaven, en origen, les diverses classes de la societat jeràrquica precapitalista. Les antigues confraries van ser les associacions generadores de la religiositat popular. Per a concretar aquest concepte en proposem una definició, oberta al debat: acte de devoció religiosa de caràcter territorial, és a dir vinculat a una geografia concreta, que pretén donar un sentit a la fe, i respon a necessitats humanes individuals i collectives.

Els objectius dels costums religiosos populars eren buscar la protecció de la comunitat davant els desastres naturals, tenir bona sort en la vida terrenal i assegurar en l'advocació religiosa un intecessora per al pas a l'eternitat, tal com ha explicat l'antropòleg nord-americà William A. Christian (1981, 22-23). Després de la desaparició dels gremis i de diverses confraries, les festes de carrer van prendre el relleu d'eixes manifestacions de religiositat popular. L'Església institucional ha donat suport en general a les manifestacions de la religiositat popular, però no n'ha sigut la impulsora, a diferència del que s'ha produït en l'anomenada pietat moderna.

Els antropòlegs han destacat la importància dels costums religiosos populars per a establir identitats comunitàries i com a vehicle d'expressió dels problemes d'una societat concreta. Les mostres de religiositat popular han sigut celebracions comunitàries, i no estrictament eclesiàstiques, desenrotllades en àmbits rurals i en viles i ciutats menudes, on s'ha identificat tradició i cultura local (Callahan 2002, 216).

En resum, en aquest article hem estudiat el cas de la ciutat de Castelló de la Plana, on les celebracions de la religiositat popular han tingut manifestacions diverses, que no sempre han coincidit amb el calendari litúrgic catòlic oficial.

BIBLIOGRAFIA

AICART PUERTO, E. (1994) «El Raval», *Programa d'actes de festes de sant Roc del Raval*. Castelló, octubre, pp. 25 i 30.

- (2000) «Conservemos el raval», Castelló, llibret gaiata 11, *Forn del Pla*, p. 97.

BALBÁS, J. A. (1884) «Cofradías y fiestas. 1770-1883», *Casos y cosas de Castellón. Estudios históricos*, Castelló, Imp. J. Armengot, pp. 107-115 (Facs., València, Librerías Paris-Valencia, 1989.)

BARBERÀ, L. i Ch. PASTOR (2005) «Les festes de carrer, vestigio del Castellón agrario», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, pp. 11-16.

BOUCHÉ Henri (1983) «Una muestra etnològico-festiva: el caso del carrer de Sant Blai», *Mediterráneo*, 6 de febrero, p. 10.

CALDUCH, E. (1925a) «Las fiestas de San Cristóbal», *Diario de Castellón*, 27 de juliol, pp. 1-2.

- (1925b) «Las fiestas del agosto», *Diario de Castellón*, 15 d'agost, pp. 1-2.
- (1945) «Pascuas de Navidad», *Mediterráneo*, 7 de gener, p. 2.
- (1945) «La Semana Santa castellonense», *Mediterráneo*, 29 de març, p. 4.

CALLAHAN, W. J. (2002) *La Iglesia Católica en España (1875-2002)*. Barcelona: Crítica.

CALLES, J. M. (2002) «Festes de sant Roc de la vila», *Castelloneries*, pp. 83 i 85.

CAMPOS HERRERO, J. (1983) «Una forma popular de religión», *Mediterráneo*, 6 de febrer, p. 10.

- (1996) «La fiesta de la Puríssima en tierras valencianas», *Castellón Diario*, 8 de desembre, p. 10.
- (1997) «La fiesta de la Asunción», *Castellón Diario*, 15 d'agost, p. 4.

CARCELLER SAFONT, M. (1993) «Escándalos en la Romería», *Levante-EMV*, Castelló, 24 d'octubre, p. 71.

- (2002a) «Processó d'aniversari», *El Mundo-Castellón al Día*, 2 de març, p. 8.
- (2002b) «El Lledó dels temps liberals», *Estudis Castellonencs*, 9, Diputació de Castelló, pp. 455-473.
- (2011) «Aspectes de les festes de carrer al Castelló contemporani (1860-2000)», dins CARCELLER SAFONT, M. i J. M. FRANCÉS (eds.)
- (2012) *El Lledó dels liberals*, Castelló: Publicacions de l'Ajuntament.

CARCELLER SAFONT, M. i J. M. FRANCÉS (eds.) (2011) *Les festes de carrer de Castelló. El Portal de la Puríssima*. Castelló: Publicacions de l'Ajuntament.

CRÓNICA CASTELLONENSE, 3, *periódico científico, literario y de intereses materiales*, 18 d'abril de 1868, Castelló.

EGUAL, J. i J. PÉREZ (1770) *Estado de las cofradías, hermandades y congregaciones de la villa de Castellón de la Plana y pueblos de su partido*, manuscrit, Arxiu Històric Municipal de Castelló.

DÍAZ MANTECA, E. (1986) «El gremi dels fadrins de la vila de Castelló», *Crònica dels Cavallers*, 12, Castelló, p. 47.

ESCUDEU, P.; i altres (2011) <http://sites.google.com/site/festesdecarrer>.

DIRECTORI SOBRE LA PIETAT POPULAR I LA LITÚRGIA. Principis i orientacions. Ciutat del Vaticà, 2002.

FRAILE I ESPARDUCER, S. (1862) «Memoria que el Cura Párroco de la ciudad de Castellón de la Plana presenta al Yltmo. y Reverendm. Sr. Obispo de la Diócesis para la Santa Visita del presente año», *Visitas del Ilmo. Vilamitjana*, 1, Arxiu Històric Diocesà de Tortosa, inèdit.

FRANCÉS CAMÚS, J. M. (1974) «Les festes de carrer», *Víto! Festes de Castelló*.

- (1979) «En torno a la la fiesta del "carrer Sant Blai"», Castelló, llibret gaiata 5, Hort dels Corders.
- (1981) «Entre la indiferència i l'oblit», *Mediterráneo*, Castelló, 28 de juliol, p. 3.
- (1983a) *Comentarios en torno a la imaginería religiosa castellonense*, accésit al premi Ciutat de Castelló, 1980, inèdit.

- (1983b) «Imatges populars de Sant Cristòfol a Castelló», *Mediterráneo*, Castelló, 27 de juliol, pp. 12-13.
- (1983c) «Un manuscrito inédito de la ermita de Sant Nicolau», *Mediterráneo*, Castelló, 4 de desembre.
- (1985) «El llibre de l'ermita de Sant Nicolau de Castelló», *Centre d'Estudis de la Plana*, 2, Castelló, pp. 79- 94.
- (1986a) «La vigència de la festa popular al carrer Sant Blai», Castelló, llibret gaiata 19, La Cultural, p. 69.
- (1986b) *Guia del Museu Municipal d'Etnologia de Castelló*. Castelló: Publicacions de l'Ajuntament.
- (1994a) «Sant Cristòfol y "festes de carrer"», dins D. A., *Festa. Historia de les fiestas de Castelló*, València, Prens Valenciàna, pp. 19-24.
- (1994b) «Les festes de carrer», dins D. A., *Festa. Historia de les fiestas de Castelló*, València, Prens Valenciàna, pp. 25-36.
- (1999a) *Historia de la basílica de Lledó*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I i Diputació de Castelló.
- (1999b) *La iglesia de San Nicolás de Bari de Castellón*, Publicacions de l'Ajuntament i Diputació de Castelló.
- i LOSAS LATORRE, A., ed. (1997) *El carrer Sant Blai de Castelló. Història i festa*, Publicacions de la Diputació de Castelló.

GASCÓ SIDRO, A. J. (1997) «Evocaciones del "Mos Quedem"», *Levante-EMV*, Castelló, 16 d'agost, p. 8.

GIMENO MICHAVILA, V. (1926) *Del Castellón viejo*. Castelló: Fill de J. Armengot. (Facs., Barcelona: Caixa d'Estalvis de Castelló, 1984)

HERALDO DE CASTELLÓN (1905a) «Ayer se celebró como anunciamos», 30 de gener, p. 3

- (1905b) «Tríduo de Carnaval», 18 de febrer, p. 3
- (1911) «Ayer terminaron las fiestas», 9 d'agost, p. 3

IRUN REVEST, F. (2004) «El Portal de la Puríssima, ayer y hoy», Programa de festes del Portal de la Puríssima, Castelló, pp. 5-8.

LLINÀS, C. (1917) *Castellón en otros siglos*, Castelló, Imp. J. Sorribas, pp. 119-124.

LLUELLES, E. (1918) *La festa del carrer*, sainet en un acte, Barcelona, La novel·la nova, Publicació Catalana, II, 45.

MARTÍN MATEO, A. (1996) «El "Canyaret" a la fi del segle xx», dins SIDRO TIRADO J. J. (1996) ed., pp. 35-37.

MIRAVETE BADENES, A. (1992) «La recuperació d'una festa: sant Roc del Raval», Castelló, llibret gaiata 11, Forn del Pla, p. 61.

MONFERRER, À. (1986a) «Celebraciones religiosas y populares en el Castellón de 1770», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 5, Almassora, pp. 7-22.

- (1986b) «Advocacions religioses del segle XVIII a la província de Castelló. Notes per a un calendari festiu», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 8, Almassora, pp. 31-38.
- (2004) *Las fiestas de la Magdalena. Del mito a la actualidad*, València: Carena editors.
- (2005) «Corpus Christi: Cofradías de Doña Teresa y la Minerva», *Levante de Castelló*, 22 de maig, p. última.
- (2008) *Las cofradías en Castellón y sus comarcas desde la Edad Media hasta finales del Antiguo Régimen: las contestaciones a la Encuesta del Conde de Aranda*, Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I.

NOS RUIZ, J. (1977) «Les festes d'agost, la gran tradició castellanera hasta los tiempos modernos», *Mediterráneo*, 14 d'agost, p. 5.

- (1979) «San Cristóbal, patrón de Castellón desde 1703», *Mediterráneo*, 27 de juliol, pp. 5-6.
- (1995) «La vieja calle de Vora Séquia», Castelló, programa de festes de Sant Roc de Vora Séquia.

[OLUCHA MONTINS] F.F. (1983) «A propòsit del portal de la Puríssima», Castelló, llibret gaiata 7, [p. 9].

- M.O. (1988) «La capilla del portal de la Purísima», *Castelló festa plena*, Castelló, p. 78.

PASTOR VERCHILI, X. (2003) «El carrer d'Enmig, entre els Quatre Cantons i el Descarregador», Programa de festes del Portal de la Puríssima, Castelló, pp. 13-15.

PÉREZ DE HEREDIA I VALLE, R. (1990) «Mi calle San Vicente Ferrer», *Castelloneries*, 5, pp. 147-153.

PORCAR GÓMEZ, A. (1989) «Les festes de carrer al raval de Sant Fèlix», Castelló, llibret gaiata 11, pp. 101-107.

- (1997) «Les festes del Raval (de Sant Fèlix, com és natural)», dins SIDRO TIRADO, J. J. (1997) ed., pp. 15-17.

PRADELLS I PUIG, J. A. (2004) «El Portal de la Puríssima. Una festa recuperada», *Castelloneries*, 18, p. 80.

PRADES GARCIA, J. (2004) «Las Cuatro Esquinas», Programa de festes del Portal de la Puríssima, Castelló, pp. 9-12.

- (2008) «Calle de San Cristóbal», *Programa de festes en honor a sant Cristòfol, patró de Castelló de la Plana*, [p. 26].

RIBÉS, F. (1902) *Cantares populares de la provincia de Castellón*, Castelló de la Plana, *Ayer y Hoy*.

RIPOLLÉS I GONZÀLEZ, J. M. (2000) «Estudi introductori a "Quadros de costums castellonencs"», dins RIBÉS SANGÜESA, E. (2000).

ROCA, P. i J. VIDAL (2008) *Cent anys d'indumentària tradicional. Castelló de la Plana. 1730-1830*, Castelló, Institut municipal d'etnografia i cultura popular, Publicacions de l'Ajuntament.

ROSAS ARTOLA, M. (1997) «Les festes de Castelló de la Plana als segles XVI i XVII», dins SIDRO TIRADO, J. J. (1997) ed., pp. 6-10.

SÁNCHEZ ALMELA, E. (2010) «El portal de la Puríssima», *Mediterráneo*, Castelló, 7 de desembre, p. 4.

SERRA I FORTUÑO, V. P. (1998) «A l'entorn dels costums castellonencs», Castelló, llibret gaiata 8, Portal de l'Om, pp. 110-112.

SIDRO TIRADO, J. J. (1996) (ed.) *Pel carrers de la vila*, Castelló, llibret Magdalena, Colla El Pixaví.

- (1997). (ed.) *Viure és una festa*, Castelló, llibret Magdalena, Colla El Pixaví.

- (2009) «Al mal temps, bona cara: crònica d'uns entrebancs», Programa de festes del Portal de la Puríssima, Castelló, pp. 19-20.

VICENT DOMÉNECH, F. (1969) «Radioanálisis al santoral: San Cristóbal sigue existiendo», *Mediterráneo*, Castelló, 11 de maig, p. 4.

- (1972) «Sense festa al carrer Sant Vicent», *Castelloneries*, Ràdio Castelló, AHMC.
- (1977) «En torno a las fiestas de San Cristóbal», *Mediterráneo*, Castelló, 31 de juliol, p. 6.
- (1985b) «Sant Roc de Vora Séquia, cedido para la exposición antológica», *Castellón Diario*, 8 de març, p. 6.
- (1993) «Les festes de carrer», *Castellón Diario*, 11 de febrer, p. 4.
- (1995a) «Vicente Marqués Urrea: recuerdo de las viejas "festes d'agost"», *Castellón Diario*, 13 d'agost, p. 13.
- (1997a) «La festa al carrer Sant Blai», *Castellón Diario*, 3 de febrer, p. 4.
- (1997b) «Castelló ayer: verano, veraneantes y fiestas agosteñas», *Castellón Diario*, 17 d'agost, p. 13.

VILAR MORENO, F. (2002) «Las fiestas de san Félix a principios del siglo xx. 1900-1905», programa de les festes de sant Fèlix de Cantalici, Castelló, pp. 82-84.

«Música en la festivitad de Castelló»

Inma Espluges

Estimats lectors:

Em dirigisc a vosaltres en aquesta ocasió, per a parlar-vos sobre la música en la festa de Castelló.

Com sabeu, sóc docent al Conservatori Superior de Música Salvador Seguí d'aquesta ciutat. Sóc amant de la música en general, de la festa i del patrimoni, i per aquest motiu, quan em van proposar realitzar la ponència al voltant d'aquesta materia, vaig voler enfocar-la des d'un prisma particular. És a dir, desde dins de l'àmbit acadèmic. En aquesta professió he pogut esbrinar la falta de contingut curricular de patrimoni musical que hi ha als conservatoris. Aquesta mancança es la que em fa día a día reinventar les guies docents del continguts que done a la meua aula. I no és per gust propi, que també, sino per l'obligació normativa que ens ve donada per les diferents lleis dirigides als docents. LLeis amb una serie d'objectius i continguts que hem de tractar al nostre procés educatiu i un dels mes importants es la defensa i difusió del nostre patrimoni cultural.

Per tot allò, sempre he estat interesada en rebuscar més enllà de les principals compositores i compositors de la història de la música clàssica, interesada pels nostres i sobre tot, per elles, per les que han estat silenciades i que han hagut de trencar moldes per obrir-se camí en aquest món.

I és ací on apareix la figura de Matilde Salvador Segarra, coneguda compositora i artista d'aquesta terra.

Intentaré mostrar-vos com a objectiu principal, que Matilde es patrimoni cultural de Castelló, és música culta, és música tradicional i folklòrica, és festa i és Castelló; i que la seua figura es objecte d'estudi, coneiximent i d'obligatòria difusió desde qualsevol àmbit social, siga acadèmic, concertístic o qualsevol altra vessant.

Aquesta ponència és un intent de mostrar el camí que porta a la fusió entre la música tradicional (i folklòrica) valenciana i la música culta entesa com a música interpretada en les sales de concert. De manera més específica es parla de la música en les manifestacions festives de Castelló i el seu espill en l'estil compositiu de la artista de la terra Matilde Salvador.

Es farà una primera aproximació a la diferenciació entre conceptes que es solen utilitzar en l'estudi d'aquesta música, diferències i elements comuns entre elles i com a colofó, la materialització dels elements tradicionals i folklòrics en la música culta de Matilde, i la seua aportació al catàleg d'obres en pro de la cultura valenciana.

S'observaran aspectes sobre l'enregistrament del material folklòric desde el punt de vista de l'etnomusicologia; algunes matisacions i redefinicions en relació a conceptes i termes que solen utilitzar-se en l'estudi d'aquesta música; la presentació de la Fonoteca de Materials; i finalment una serie de peces que mostren el paral·lelisme entre la música festiva de Castelló en les seues diverses manifestacions i la literatura musical de Matilde Salvador.

QÜESTIONS TERMINOLÒGIQUES

Abans de començar a abordar el contingut de la música en la festa, es necessari esclarir qüestions semàntiques importants al voltant de la música tradicional i folklòrica.

El nostre fil conductor va a ser el patrimoni musical de Castelló en el seu conjunt, però dins d'ell tenim la música tradicional i folklòrica, la música popular i la música culta occidental.

I ho analitcem des d'un prisma etnomusicològic, basats en les teories dels principals musicòlegs experts en la materia com Jordi Reig. Este prisma etnomusicològic l'entendem com la relació entre la música i la societat, prioritant la importància del context en les

produccions folklòriques en si mateix i en el seu procés de transmissió i conservació,

Be, aleshores, Què es música popular? Que és música folklòrica? què és música tradicional? i què es música culta?

Música culta europea	Música popular	Música tradicional	Música folklòrica
<p>“La música clàssica”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Música seria • Música interpretada als salons i auditoris • Cal una preparació tècnica exhaustiva per a interpretar-la • Públic preparat 	<ul style="list-style-type: none"> • Música intepretada al carrer. • Cal una preparació important però no tan tècnica com a la culta • Per a tots el públics 	<ul style="list-style-type: none"> • És música popular • D'ús social • És participativa • Tenen la mateixa finalitat hui en día que quan es van crear 	<ul style="list-style-type: none"> • És música tradicional que ha perdut la seua funció. • S'han perdut els costums.

La **música culta occidental** se li anomena així per diversos motius:

1. És música culta perquè el seu origen té lloc a les capes socials més elevades. És a dir, composades per a gent amb cert estatus social.
2. En segon lloc per ser música localitzada en unes regions geogràfiques determinades del món occidental.
A hores d'ara se li anomena així a les obres compostes per a ser interpretades a les sales de concert i que requereix una formació en la tècnica del llenguatge i del instrument per a poder ser interpretades. També se li anomena música seriosa o música clàssica.

Per eliminació, **música popular és** tota la música que no és culta occidental. I açò ens porta a considerar molts tipus de música popular.

- La música tradicional i folklòrica dels pobles de l'àmbit geogràfic de la música culta occidental,

- La música culta d'altres pobles i etnies.
- Les músiques primitives,
- Músiques nacionals d'àmbit geogràfic
- Jazz, blues, rock...
- Música comercial.
- Música per anuncis,
- Himnes per a esdeveniments socials o esportius i un llarg etcètera.

La música tradicional forma part de la música popular en general. És la música de les classes socials mitjanes dins l'espai geogràfic d'Occident, manifestacions culturals que han perseverat en el temps i que tenen una costum arraigada per a celebrar esdeveniments o fets, i també és la música actual que es fa amb els mateixos plantejaments. Té sempre un **ús social i és participativa**, a diferència de la música culta occidental.

El cant d'estil o les albaes són exemples de música tradicional, perquè es fan avui amb la mateixa finalitat que tenien quan es van començar a utilitzar, són participatives i tenen un ús social. .

La música folklòrica és una divisió dins la música tradicional on s'inclouen músiques que tenien un ús concret i associades a una tradició, per exemple, treballs de camp associats a rituals d'una temporada de l'any.

Els cants valencians relacionats amb faenes agrícoles són manifestacions folklòriques perquè avui dia no es canten quan es fan aquests treballs. O també són folklòrics els balls de carrer o de plaça, que es dansen amb vestits regionals a la manera com es feien abans.

Dins de la música popular tenim la música tradicional i dins d'ella, a la música folklòrica.

Estudiem juntes a la música tradicional i la música folklòrica perquè comparteixen llenguatge musical. L'únic que els separa és que en la folklòrica ha perdut el seu ús inicial.

DISTINCIÓ ENTRE LA MÚSICA CULTA OCCIDENTAL I LA MÚSICA POPULAR

	Música culta occidental	Música popular
Suport de transmissió	Suport escrit	Memòria i oralitat
Funcionalitat	Complaire la oïda. Gaudiment estètic	Festeig de jocs, diversió, festa o treball (gremi de teixidors, esquiladors)
Participació	Especialització dels intèrprets Públic especialista	Participació del públic per a la recreació colectiva (palmes, ballar, cantar..) No especialització tan gran.

MÚSICA TRADICIONAL I FOLKLÒRICA A CASTELLÒ. MANIFESTACIONS FESTIVES.

Atenent a la instrumentació que es dedica a cada manifestació les organitzem en les següents:

1. Rondalles

- 1.1. Corda i percussió
  - * Bureos: balls comunitaris populars
  - * La nit de la Rosa: Serenates
- 1.2. Corda, vent i percussió
  - * Cant d'estil
  - * Grups de dansa folclòrics:
    - » Els millars
    - » El Forcat
    - » Grup Castelló
    - » Escola de dansa Castelló
    - » El Ramell
    - » Illes Columbretes

- » Els llauradors
- » Els de la Fileta
- » Atzavara

2. Dolçaina i tabal

- * Muixerangues: tocata de la muixeranga d'Algemesí
- * Danses del Corpus de Castelló: nanos, cavallets, arets, gegants, la dansa de la moma i les gitanetes.
- * Ball perdut: ballada col·lectiva a la plaça major
- * Animació
- * Cant d'Albaes
- * Aplecs i concerts
- Colla Dolçainers i tabaletes de Castelló
- Escola Municipal de dolçaina i tabal de Castelló
- Grup dolçainers i tabaletes del Grau
- Grup de dolçainers i tabaletes Castalia
- Colla dolçainers i tabaletes El Soroll
- Agrupació de dolçaina i tabal d. i t.
- Grup de dolçaina i tabal El Gínjol
- Colla de dolçainers i tabaletes El Fadri
- Colla Xaloc
- Grup La Plana de dolçainers i tabaletes
- Nova Escola. Dolçaina i tabal.
- Agrupació Xaransaina

3. Bandes de música

- * Processons
- * Desfilades i pasacarrers
- * Marxes mores i cristianes al Pregó de festes
- * La Murga (Instrumentes de vent. Carnestoltes antic)
- Bandes al Festival de bandes de festes de la Magdalena
- Banda Municipal de Castelló
- Orquestra Simfònica de Castelló
- Unió Musical del Grau

- Unió Musical Castellonenca
- Unió musical Castali
- Banda de la UJI

4. Instruments populars

- * Nadales

5. Veu

- Cor Ad Libitum
- Cor Resurrexit
- Ensemble vocal Varadero
- Coral Juan Ramón Herrero
- Veus Atrevides
- Cor Pentecosta
- Cor Innuendo
- Orfeó UJI
- Coral Polifònica Sant Pere
- Veus del Lledó
- Coral Vicent Ripollés

REPERTORI PROPI DE CASTELLÓ

* Repertori per a banda: *Rotllo i canya*, *Gaiata sindical*, *Castalia*, *Gayatas y tracas*.

* Balls populars: El Bolero de Castelló, les marineries, la jota de Castelló, les seguidilles de Castelló i el ball perdut.

RECOPILECCIÓ DE MATERIAL DE FOLKLORE

Han hagut en la història diversses vessants per a estudiar a la música tradicional i folklòrica. Una primera **vessant tardo-romànica** la constitueixen autors com Oscar Esplá, Eduardo López-Chavarri Marco, Manuel Palau, María Teresa Oller o Salvador Seguí.

Ells van fer un treball de camp amb els cançoners musicals de cada província de la nostra comunitat. Es van desplaçar a cada poble per recopilar per mà dels més majors del poble de les melodies

populars del territori per a plasmar-ho i codificar-ho musicalment a aquest llibre.

Aquesta línia va ser molt important en el moment i que conservem també a l'actualitat. El problema radica en que aquesta música tradicional no pot ser codificada dins d'una notació convencional i academicista, es a dir, no podem transcriure en notació convencional algo que no ha segut concebit dins d'aquest llenguatge.

La música tradicional i folklòrica nostra está composta per melodías de 5, 7, 11 temps que el transcriptor intenta codificar i ajustar a compasos convencionals com 4/4, 3/4 o d'altres i li fan perdre la originalitat i la essència.

Dita música, tampoc te un temperament basat en intervals establerts i predeterminats com al llenguatge clàssic, per lo que no es pot constrenyir a un temperament clàssic algo que no ho és.

Es va fer amb un objectiu molt positiu que com be dic, va ser molt important per el objectiu de resurgir i explotar les investigacions sobre música popular. Van aconseguir retraure moltes costums populars dels pobles però d'alguna manera no recopilaven l'essència i la riquesa de cada una de les zones geogràfiques diferenciades.

VESSANT ETNOMUSICOLÒGICA

No ha sigut fins les acaballes del segle XX quan han vist la llum els treballs de Vicent Torrent o Fermín Pardo, que s'adscriuen a un enfocament més **etnomusicològic**. Per dur a terme els estudis de música tradicional dins d'un marc etnomusicològic, el centre de la investigació és el treball de camp. Existeix un treball de camp recopilat i editat per la Conselleria de Cultura de la Generalitat que s'anomena Fonoteca de Materials,

Segons les anotacions dels primers volums es pot llegir la definició sobrevinguda de la Fonoteca:

La Fonoteca de Materials de la Generalitat Valenciana és un recull de músiques tradicionals gravades pels seus usuaris naturals, persones no professionals i normalment no dedicades a interpretar música popular més que en accions determina-

des de treball o de festa o en celebracions puntuals del cicle de l'any. Es tracta d'un compendi de materials sonors sense intervenció arranjadora, reelaboració o manipulació de cap tipus, que intenta ser un mirall de la realitat musical que aflora (o aflorava) de manera natural en la societat valenciana. Pre-tén ser una mostra de totes les músiques que s'han produït en la dialèctica de la permeabilitat i la resistència que ha donat forma al sentit estètic de la gent: la permeabilitat a formes foranes que es van anar decantant en la nostra sensibilitat al llarg dels segles, i la resistència, avui més vulnerada que mai, de l'entranyable codi expressiu de l'entorn immediat.

FONOTECA DEL MATERIALS

En 1984, desde la Consellería d'Educació i a instància de Vicent Torrent, es va posar en marxa una iniciativa pedagògica que consistia en que tots els escolars entre 12 i 14 anys de les comarques de la Comunitat Valenciana gravaren en caset totes les cançons tradicionals que reordaren els seus pares, avis, oncles o coneguts del poble.

La proposta va tenir molt bona acollida i amb unes quantes indicacions de recopilació va començar la campanya de recollida que va durar fins el 90-91.

Va tindre tres objectius ben clars:

- Apropar els alumnes al fenomen de la música tradicional viva, ja que estaven desconectats d'ella.
- Crear una gran quantitat de materials reutilitzables. Quaderns didàctics sobre les gravacions, unitats didàctiques sobre temes populars...
- Crear documents sonors fidedignes per a la duració en el temps d'un patrimoni musical importantíssim de transmissió oral.

Per tant, la Fonoteca, té 30 volums editats, de gravacions d'usuaris no professionals feta com a un mirall de la realitat musical de la societat valenciana.

ELEMENTS DE LA MÚSICA TRADICIONAL I FOLKLÒRICA QUE ES PODEN DETECTAR EN EL REPERTORI CULTU OCCIDENTAL.

Els músics de música culta que es van apropar al llarg del s. XX a la música tradicional, van intervindre amb diverses tècniques:

1. Harmonitzar la melodia: Afegir acords per a acompanyaments d'instruments com el piano, la guitarra o d'altres.
2. Treball amb canvis de tempo, canvis de mètrica, utilitzant els ritmes folklòrics...
3. Treball amb escales modals (mode en mi present en el nostre folklore), treball amb les ornamentacions del temes, ...
4. Creació de nous temes però seguint el llenguatge i formes de la música popular.
5. Jocs amb les transcripcions instrumentals buscant la diferencia tímbrica...

El objectiu principal radica en la necessitat de capturar l'essència de la música tradicional i fusionar-la amb un llenguatge clàssic per tal d'apropar-la a tot tipus d'espectador i difondre el patrimoni cultural a tots els àmbits d'escolta auditiva.

FUSSIÓ DE LA MÚSICA TRADICIONAL I LA CULTA DE LA MÀ DE MATILDE SALVADOR.

QÜESTIONS BIOGRÀFIQUES I ESSÈNCIA DE LA TRADICIÓ

“La condición de ser mujer y haber nacido en Castellón han marcado mi vida y mi obra. No se comprende mi producción musical y pictórica sin estos lazos”

Font: Diari Mediterráneo de Castelló, 9 de març de 2004. Declaracions amb ocasió del lliurament de la distinció com a Dona de l'Any Castelló.

Matilde Salvador va nèixer a Castelló de la Plana, l'any 1918, i va desenvolupar la seua tasca professional a València, ciutat on va morir l'any 2007. Matilde, junt a la seua germana Josefina, s'inicia en la música per part de son pare i la seua tia, que serà la seua profesora de piano. Es va casar amb Vicente Asencio, el seu professor, que marcarà el seu estil de composició. Pianista reconeguda, va guardar un espai per a la pintura, encara que les seues grans passions van ser la música i la poesia tal i com es pot comprovar en les seues composicions. Va ser professora del Conservatori Superior de València, on donava classes de Solfeig i Teoria de la Música. Matilde tenia predilecció per la veu, instrument al que dedicarà la majoria de la seua producció musical.

Dòna vitalista i amant de les tradicions, va ser un referent per a portar per tot arreu la seua producció musical i transcendir dels límits regionals una reacció pròpia que gaudeix de respecte i admiració.

Desde les seues nades, plenes de contingut tradicional i de sòlida estructura fins gèneres més grans com òperes, ballets, cantates, misses, etc, Matilde va saber conjuar les arrels de la cultura popular amb lo exquisit de la música culta escrita.

Una de les grans passions de Matilde va ser **la festa**. Coneixia totes les festes de Castelló i comarques i participava de totes les manifestacions culturals, lo que la fa conèixer pam a pam cadascuna d'elles i plasmar la seua essència, i junt amb els seus amics i poetes Miquel Peris, Josep Pasqual Tirado, Manuel Segarra Ribes o Jesús Huguet aúnen arts per a construir grans obres compositives.

Seguint l'exemple de compositors com Bartok, Stravinski o Falla utilitza un llenguatge folklòric que, sense estar present de manera directa, està impregnat de l'esperit popular totes les obres de la seua creació. Matilde va ser capaç de fusionar les arrels de la cultura de Castelló en la creació d'una música culta considerada arreu del món.

Per tot allò i per ser un referent a nivel nacional i internacional tenim l'obligació de divulgar la seua obra creativa, transmetre-la, estudiar-la i disfrutar-la en totes les seues vessants.

OBRA COMPOSITIVA

Piano

- Sonatina
- Campanes

Obra vocal

La veu i els dibuixos que amb ella feia van ser centre d'atenció de l'humanisme de Matilde. L'interés per la veu humana anava més enllà de un simple text recitat i entonat. Era una veu viva, que recitava textos en la llengua propia dels valencians i que ha deixat el llegat en la producció musical del segle XX una empremta exemplar.

Textos de Miquel Peris i Jesús Huguet.

Influències de l'impressionisme francès i del seu admirat Mompou.

“Alba Lírica” (1939)

“Seis canciones Españolas” (1939)

Cançons de bressol amb acompanyament de piano o guitarra.

“*Campanes*” quan naix la seua filla (1ª canço de bre “Dorm” quan naix la seva neta (última)

Música coral

“*Missa del Lledó*”

“*Missa de Perot*”

“*Nadala del Desert*” (“*Betlem de la Pigà*”)

Ballets

“*El rossinyol i la Rosa*”

“*Blancaneus*”

Orquestra

“*Marxa de la ciutat*”: himne oficial de Castelló de la Plana.

També versionat per a quartet de corda, conjunt de metalls i timbal i quartet de dolçaines i tabal.

Matilde va ser una visionaria de la dolçaina. Obri les portes de la música culta a un instrument tradicional relegat a altre tipus de context.

Tocattes i danses en estil popular. En elles rememora sons típics de la época.

Òpera

“*La Filla del rei Barbut*” basada en la narració castel·lonenca de Tombatossals i “*Vinatea*” presenten una aproximació a la cultura popular i la història de Castelló amb clares arrels culturals i nacionals.

“*Vinatea*”

Matilde va ser la primera dona que va estrenar una òpera en el Liceu de Barcelona en 1974 utilitzant un llibret de **Xavier Casp**.

Preten rememorar un aconteciment de la història de Castelló a l'any 1333. Aquest esdeveniment està recollit en la crònica de Pere el Cerimoniós. Els valencians encapçalats per Francesc de Vinatea, pretenien defensar els seus furs i la integritat del Regne de València davant les pretensions separatistes del rei Alfons el Benigne i la seua dona Elionor.

Va ser composta per al Premi Senent, el qual no va guanyar, però anys després, Joan Pamiàs, un empresari del teatre Liceu de Barcelona es va interessar per la òpera i va voler que s'estrenara allí a 1974 amb gran èxit i crítica.

“*La filla del Rei Barbut*”

Text de **Manuel Segarra Vives**

Òpera bufa sobre un llibret en valencià de Manuel Segarra, basat en els relats de la mitologia local del llibre *Tomba Tossals* de Pasqual Tirado escrita en valencià. Va ser la primera òpera en valencià estrenada en 1943 al Teatre Principal de Castelló amb dificultats de censura respecte l'idioma, ja que no es podia representar res que no fora en text en Castellà.

S'inspira en melodíes populars i cançons d'estil impresionista i nacionalista. La va orquestrar i dirigir Vicente Asencio, el seu marit.

Dins d'aquesta òpera figura la Marxa del Rei Barbut, per a orquestra, que es una peça molt intepretada tant en aquesta formació com per a piano soles. Formen part d'ella temes rítmics i melòdics de l'himne regional valencià enmascarat en harmoníes impresionistes.

Música incidental

“El betlem de la Pigà”

Teatre costumista nadalenc en el que Matilde va apostar per crear una tradició nadalenca que partira de les arrels de Castelló. Es va inspirar en la gent del carrer, en personatges propis de la ciutat més emblemàtics. La Pigà era la dona comboian-ta que juntava a la gent en el carrer i Matilde pretenia unir a tots els grups de dansa i folklore que començaven a sorgir en aquells temps.

Amb aquesta obra va aconseguir unificar l'essència del folklore de Castelló mitjançant temàtica, artistes, la música, els instruments i les agrupacions que conformaven el tot.

Es va estrenar en 1980 i desde eixe moment es representa a Castelló el dia 23 de desembre de tots els anys al Teatre Principal.

El Betlem de la Pigà, colza a colza amb el seu amic **Miquel Peris** va recuperar l'antiga tradició de contar rondalles i records de la quotidianitat en els albors del Nadal. L'expressió de sentiments, de pensaments de la gent i la originalitat dels castellonencs.

CONCLUSIONS

Després d'haver conegut la finalitat compositiva de Matilde i l'entramat popular que la seua música conté, podem afirmar les següents qüestions:

Va ser una compositora exemplar i completa en tots els aspectes musicals i socials. Artista nacionalista amb objectiu final de portar

la seua cultura a totes les capes socials i a tota la geografia nacional i internacional.

- Va ser capaç d'aglutinar la delicadesa de melodies i harmonies populars en una textura refinada de música culta creant un llenguatge musical personal i nacional.
- Capaç de compondre per a tots els públics, oïents de música clàssica i aquells no acostumats a les sales de concert.
- Capaç de compondre gèneres seriosos com es la música dels seus ballets i música instrumental per a veu i piano, amb gèneres més populars com la música costumista del Betlem de la Pigà, on la representació del poble com a essència queda plasmat en l'estil i el llenguatge,
- I Capaç de compondre una mateixa obra per a intèrprets més especialitzats i per a d'aquells on l'element interpretatiu no necessita de tanta especialització tècnica dels instruments.
- I sobretot ens ha permés visibilitzar la música popular i tradicional de Castelló en un suport escrit, en una signografia musical clàssica.

Per tot allò ens deguem al deure de preservar, estudiar i difondre la seua música en qualsevol àmbit, siga acadèmic, social, cultural i concertístic i mantenir viu el seu llegat musical.

«Fires i festes al Castelló Medieval»

Vicent Royo Pérez,

Universidad de Valladolid, Centre d'Estudis del Maestrat

INTRODUCCIÓ

En la sessió del Consell de la vila de Castelló del 10 d'abril de 1375, el síndic local demana que li siga pagat el cafís de forment que havia esmerçat uns dies abans «a la karitat de la professó del Castell Vell» (Rabassa i Sánchez Almela, 2017: 117). El diumenge, 15 de juny de 1404, els assistents a la reunió del dit òrgan municipal decideixen que el divendres següent, dia 19 dels dits mes i any, «sia feta professó solempnialment, la qual vaja a Santa Maria del Lidó» (Royo i Garcia Edo, 2019: 40-41). Aquestes són les primeres referències que ha estat possible trobar de dos esdeveniments clau en el cicle festiu de l'actual societat castellonenca, però lectora i lector s'hauran adonat ja de què existeixen diferències importants amb les celebracions dels nostres dies.

Com ja era conegut, les processons al Castell Vell i a Santa Maria de Lledó tenen les seues arrels en l'Edat Mitjana. Tanmateix, les dues romeries es feien en moments distants en el calendari i el seu lloc en el cicle anual tampoc no coincidia amb la ubicació cronològica contemporània. Així mateix, tampoc no se celebraven tots els anys, sinó que les dues peregrinacions s'organitzaven de manera puntual per fer una rogativa en un moment de dificultat, especialment per a superar durs brots de pesta.

Ens ocuparem més endavant de les dues festivitats i el seu significat, però aquesta primera aproximació ja permet veure que el pas del temps imposa canvis –de vegades, molt radicals– en la concepció de les festes. A l'Edat Mitjana, les celebracions servien per a organitzar i comptar el temps, alhora que també esdevenien exercicis de propaganda que les autoritats usaven per a donar una imatge d'ordre i jerarquia que convivía de manera disruptiva amb expressions de disbauxa i fortes transgressions a la norma, tan típiques dels festejos. Tot plegat, les commemoracions tenien un caràcter polisèmic que obliga a realitzar una anàlisi diversificada dels diversos aspectes que les integren.

Per això, en les pàgines que segueixen es perfilarà la prismàtica configuració de les festes i es posarà la mirada en un esdeveniment molt concret, que resumeix tot l'univers creat al voltant de les celebracions, com són les fires. Tot seguit, s'escrutaran els diferents episodis festius que hi ha al llarg del calendari, es precisaran les seues particularitats i s'atendrà als seus protagonistes, això és, els músics i els joves. Aquest plantejament ens permetrà donar una visió de conjunt de les festes al Castelló medieval, però també ens oferirà la possibilitat de fer una ullada a altres viles i llocs de l'entorn més immediat. La complementarietat en l'estudi dels centres urbans i els rurals ens mostrarà aquells elements transversals als festejos i també les diferències que hi havia entre els distints espais.

LES FESTES EN L'EDAT MITJANA

La primera tasca que cal escometre quan ens aproximem al fenomen festiu d'època medieval és realitzar una precisió terminològica. De fet, resulta més útil emprar el plural i parlar de “festes” que no utilitzar el singular i reduir tot allò que envolta els actes festius en un únic mot, la “festa”, que difícilment aglutina la diversitat de manifestacions, sentiments i missatges articulats al voltant dels distints episodis que ritmen el calendari. En una cultura imbuïda pel cristianisme, les celebracions associades a la litúrgia catòlica conviuen amb els festejos propis dels cicles naturals, agrícoles i ramaders, fins al punt de crear una simbiosi molt plàstica entre allò religiós i allò profà que serveix per a mesurar el temps. Les festivitats jalonen

l'any i, d'aquesta manera, es percep el pas de les estacions, però a la fi sempre es torna al començament i les festes es repeteixen any rere any, d'acord amb la concepció lineal del temps i la història que implanta l'Església occidental al llarg de l'Edat Mitjana.

Dit això, no hem de caure en l'error de creure que, en aquells segles, la institució eclesiàstica té el control absolut sobre aquestes qüestions. Ben al contrari, una de les característiques principals de la societat valenciana baixmedieval és l'afirmació de les institucions municipals i la consegüent assumpció de funcions per part de les oligarquies que se situen al capdavant dels aparells de govern local. Entre les tasques dels oficials que integren els equips de direcció de ciutats, viles i comunitats rurals, precisament hi ha la fixació del calendari festiu local, tant de les celebracions religioses com de les laiques. Així actuen els jurats de Benassal, que en la primera meitat del segle XV decreten que les jornades festives al poble són les següents:

«En los dies del diumenge, ni en les quatre festes de Santa Maria, ni en les festes dels Apòstols, ni en les tres festes de Pasqual [de] Ressurrecció e les tres de Sinquagèsima e les tres de Nadal, lo dia de mossènyer Sant Johan Baptista, Sant Miquel, lo dia de la Concepció e de la Expectació de la Verge Maria».

Encara hi afegixen el Corpus Christi i Tots Sants, unes festivitats a les quals se sumen les de Santa Anna (1498), Sant Fabià, Sant Sebastià i Sant Josep (1521), i Sant Roc (1532) (Barreda, 1999: 98-99). Tot plegat, es computen 35 jornades festives de tipus religiós i mig centenar de diumenges, a banda d'una trentena de dies en els quals tenen lloc altres celebracions estrictament laiques. Comptat i debatut, s'acumulen al voltant de 120 dies de festa, cosa que suposa la tercera part de l'any.

A més, les autoritats municipals s'apropien del tercer manament de la llei de Déu i, amb l'objectiu de santificar les festes, prohibeixen dur a terme qualsevol tipus d'activitat laboral durant els dies festius. Per a garantir el compliment de la norma, s'imposen sancions econòmiques a aquelles persones que la infringeixen, unes penes que solen oscil·lar entre els 2 i els 10 sous segons els llocs. Fins i tot, en Lluçena s'arriba a l'extrem de cremar en la plaça les albardes

dels homes que gosen treballar amb les seues bèsties al camp en les jornades festives (Guinot, 2006: 107). Els càstigs s'endureixen a mesura que avança l'Edat Mitjana perquè les regles s'incompleixen de manera sistemàtica, com ocorre en la vila de Morella i les aldees del seu terme general, on la sanció passa a ser de 60 sous en 1530 (Guinot, 2006: 462).

Aquesta rigidesa conviu amb altres mesures que serveixen per flexibilitzar les prohibicions en determinades èpoques de l'any. En la comarca dels Ports, ja en 1369 es permet als corredors d'orella «fer mercats e avinences e cridar vi e altres robes» durant les fires de Sant Joan i Sant Miquel, mentre que a començament del segle XVI es deixa que els botiguers puguen vendre «congre e merlusa, sardines, tonyna, ous e altres coses de mengar per al ús e obs de aquell dia tan solament (...) en los dies de la Quaresma y dies de dejuni». També s'autoritza als sabaters i els menestrals que, amb les portes tancades, puguen vendre «çabates, plantofes, borzeguins, spardeynes y altres coses de son ofici fins que hagen aturat de tocar a misa major» i després de «tocades les oracions de la nit», però no durant el dia (Guinot, 2006: 446 i 462-463).

Aquests exemples testimonien que les festes i, per tant, l'organització del calendari tenen una evident base religiosa. Així ho confirmen també els actes típics que es repeteixen en els diferents dies festius, bàsicament misses, processons i predicacions de frares. Ara bé, els oficis eucarístics es combinen amb altres actes, com ara els menjars rituals a base de pa, vi i formatge, que redunden en la comensalitat i volen transmetre un missatge que pertany a un altre codi. De fet, les celebracions religioses estan plenes de símbols cívics, promoguts per les autoritats municipals, que imprimeixen una dimensió molt característica a les festes medievals.

D'entrada, els frares que sermonegen els dies festius estan pagats pels municipis, que volen transferir a la societat local un missatge molt clar de correcció i condemna dels pecats. Amb el pretext d'incentivar la solidaritat i la caritat, en les celebracions es reproduïxen escenificacions que ofereixen una visió de jerarquia social. Les processons, per exemple, estan escrupolosament organitzades pel justícia, els jurats i els consellers, que perfilen l'ordre que ha d'ocupar cadascun dels participants per mostrar al col·lectiu la seua categoria

i la seua posició dins del conjunt. D'aquesta manera, es confegeix un llenç que representa amb rigidesa l'escala social al complet perquè, a banda dels poderosos, també hi participen els membres menys afavorits de la comunitat.

No obstant això, la societat medieval és molt més plàstica i heterogènia. Aquesta construcció política conviu amb alteracions tolerades de l'ordre –com ocorre en el Carnestoltes, per exemple–, però també amb comportaments immorals que se'n surten de la norma i el control de les autoritats civils i eclesiàstiques. Les festes esdevenen espais i moments de transgressió que contribueixen a conformar el seu caràcter prismàtic. Tot plegat, es basteix un microcosmos social i cultural al seu voltant que s'expressa amb tota la seua força en els dies marcats en el calendari per les distintes celebracions que el jalonen i que prenen un significat especial mentre duren les dues fires que tenen lloc a la vila de Castelló.

LES FIRES

Les terres de la Plana de Castelló passen a mans cristianes entre l'estiu i la tardor de 1233 i, des d'aleshores, es posa en marxa el procés de bastiment de la nova societat feudal. Un parell de dècades després, amb la frontera ja molt lluny i amb un nou país que comença a prendre forma, el rei Jaume I expedeix la llicència per traslladar al pla la població assentada al Castell Vell. L'escriptura és del 8 de setembre de 1251 i marca l'inici d'una nova època per a la vila de Castelló. A partir d'aquest moment, el centre assoleix a poc a poc un caràcter urbà i esdevé una peça clau en la xarxa de nuclis que vertebraren el regne en l'àmbit polític, social i econòmic. Aquesta funció de punt de referència de l'entorn més immediat es manifesta en diferents consecucions, entre les quals hi ha la concessió de la fira.

A l'Edat Mitjana, un dels trets que millor defineix allò que entenem com un centre urbà –una ciutat o una vila– és la celebració d'una fira. El privilegi només el concedeixen els reis i els senyors feudals i els nuclis que l'obtenen enforteixen la seua posició en la xarxa de poblament per la dinamització intrínseca que imprimeix l'organització d'aquest esdeveniment anual. A diferència dels mercats, de caràcter

setmanal i amb un radi d'acció més reduït, les fires serveixen per a connectar els espais rurals amb les grans rutes del comerç internacional. Els centres que són seu d'una fira concentren la producció de les zones circumdants i la introdueixen en els circuits mercantils de més llarg abast, al mateix temps que reben mercaderies de geografies llunyanes i les redistribueixen en l'àmbit local. Per tant, aquests llocs es transformen en nusos econòmics fonamentals en l'articulació del territori i, en el cas de Castelló, la concessió reial dona una empenta molt significativa a la consolidació de la vila després de la conquesta.

El 9 de maig de 1269, el rei Jaume I autoritza a Jaume Roca, procurador del monestir de Sant Vicent de València –que aleshores és senyor de la vila–, a *annuatim celebrentur nundine in villa Castilionis campi de Burriana*, la qual ha de començar *octava die ante festum sancti Luche et durent per decem dies sequentes*. Per tant, la fira ha de tenir lloc tots els anys entre el 10 i el 20 d'octubre i hi podran acudir lliurement totes les persones que vullguen mercadejar perquè el monarca acompanya la concessió d'un guiatge per *omnes et singulos homines et mulieres ad dictas nundinas venientes, cum omnibus rebus et mercibus quas ibidem aportaverint ad vendendum, et ibidem etiam emerint, in veniendo, stando et redeundo* (Sánchez Adell, 1993: 149-150). D'aquesta manera, es posa en marxa un important focus de dinamització de l'activitat econòmica a l'espai local i comarcal, que conviu amb altres celebracions semblants en l'entorn més immediat.

En el tercer quart del segle XIII, Jaume I perfila la xarxa de nusos comercials que ha d'articular el terç septentrional del país i, a banda de Castelló, dona llicència per a fer fira a les viles de Sant Mateu (1255), Morella (1257), Onda (1267) i Vila-real (1274). El mapa s'ompli definitivament amb les autoritzacions que reben Morvedre (1286), Borriana (1319), Xèrica (1342) i Nules (1347). Es crea, així, una estructura de centres urbans que es transformen en capitals comarcals i que creixen al caliu de la celebració de les fires respectives. En el cas de Castelló, en 1284 el rei Pere el Gran sanciona el sistema de govern del municipi i transfereix a la institució una sèrie de facultats. Al recer de l'administració local, es desenvolupa una oligarquia que, en els senys següents, també assumeix la direcció de l'esdeveniment més important del calendari local.

El 7 de febrer de 1302, el rei Jaume II decreta que els indrets on es munta la fira assoleixen el caràcter d'espais públics (Sánchez Adell, 1982: 125). En aquest moment, deu acudir un bon número de firaires, que deu créixer a poc a poc, i la col·locació de les parades deu generar moltes controvèrsies entre els venedors, cosa que obliga a les autoritats municipals a fixar la posició de cadascun dels assistents. La norma, promulgada el 22 d'octubre de 1312 –significativament, dos dies després de la fi de la fira d'eixe any–, disposa que els «brunaters» *han de posar les seues parades* els primers i, a continuació i en aquest ordre, han d'anar-hi els «mercaders, la draperia de França, los pellicers, los manyans, los asters, los candelers» i aquells que «fan obra de cuyro» (Roca, 1952a: 485).

Tota aquesta disposició s'articula al voltant d'un eix central, constituït per l'anomenat «pla de la Fira», situat a l'est de l'església de Santa Maria. A partir d'aquest nucli inicial, la fira s'expandeix pels carrers adjacents, fins al punt que a mitjan segle XIV cobreix bona part de la superfície que ocupa l'actual plaça Major (Sánchez Gozalbo, 1975: 346-349). En aquest moment, aquest espai ja és un referent en la geografia urbana local: en 1341, es documenta «*lo portal apellat de la Fira*», és a dir, aquell que dona accés directe al pla de la Fira (Roca, 1952b: 115). També té lloc en aquesta època un canvi significatiu en relació amb la data de celebració.

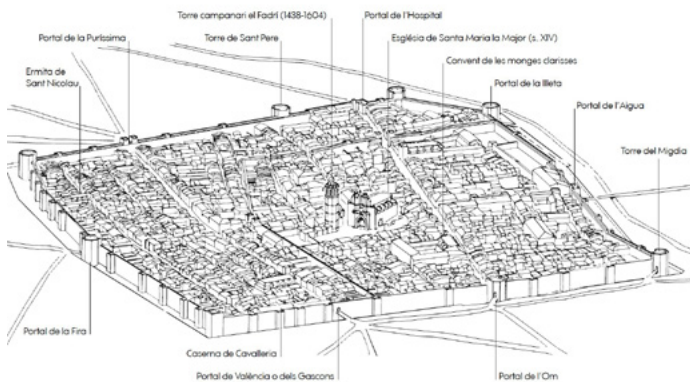

Figura 1. Reconstrucció hipotètica del plànol de la vila medieval de Castelló, en el qual es pot veure el portal de la Fira en el vessant occidental. Procedència de la imatge: Plànol de la vila medieval de Castelló, Itinerari "Muralla Medieval", Museu de la Ciutat de Castelló.

Tot i que durant el primer terç del segle XIV la fira de Castelló es consolida en el panorama regional, l'oligarquia vilatana pensa que li pot traure més profit si l'inici es retarda uns dies. Aleshores, els prohoms castellonencs eleven una súplica a Alfons el Benigne, que el 22 de novembre de 1334 modifica les dates d'inici i fi. En endavant, el dia de Sant Lluç marcarà el començament i la durada serà de 15 dies. D'aquesta manera, la posada en marxa es fixa en una festivitat reconeguda por tothom en el calendari i l'allargament possibilita que es tanquen més negocis que abans. Això a banda, el rei dona potestat als jurats de la vila per canviar la ubicació de la fira si així ho desitgen i la concessió d'aquesta facultat fa que tots els anys hi haja el mateix debat, amb un protagonista que també es repeteix (Sánchez Adell, 1993: 150-151).

La gestió de la fira i tot allò que ocorre mentre se celebra està en mans del mostassaf, l'oficial municipal encarregat de controlar els intercanvis i vetllar pel compliment de les normes que afecten als pesos i les mesures. Aquest magistrat, escollit anualment entre els veïns més rics de Castelló, veu com la seua feina quotidiana augmenta durant els quinze dies en què la vila s'ompli de mercaders i artesans forans. Habitualment, uns dies abans de l'inici se sol presentar en la reunió del Consell i pregunta als jurats on han de muntar les parades els firaires. Molt sovint, fa referència a l'ordre dictaminat en l'establiment de 1312 que s'ha esmentat abans i que està copiat en el «llibre de mustaçafia» amb la resta de normes que regulen el seu ofici. Ara bé, la resposta dels dirigents municipals poques vegades s'ajusta a la dita norma perquè solen contestar que els firaires «puxen parar llà hon los plaurà», tant «en la plaça, si a ells ere ben vist, o en lo carrer hon ere acostumat en temps antic».

Aquesta mateixa laxitud es té també amb els ramaders que acudeixen a Castelló amb les seues cabanes durant la fira. En el llibre d'establiments de la vila, on hi ha la normativa elaborada pel Consell que regula quasi tots els àmbits de la vida quotidiana, s'arbitra un estricte sistema d'accés als distints espais de pastura que hi ha al terme municipal i, normalment, s'hi prohibeix l'entrada de ramats forans. Existeix, però, un ordenament específic que autoritza al bestiar foraster a péixer lliurement al bovalar entre Sant Lluç i Tots Sants, un període dins del qual el justícia i els jurats també poden

ampliar els límits del vedat municipal per a donar cabuda a més caps de ramat. Fins i tot, s'eliminen les penes estipulades per a les cabanes forasteres que cometen qualsevol infracció en el seu camí cap a la fira i, en cas d'haver alguna falta, només s'ha de pagar el dany efectuat, no el càstig monetari estipulat en els altres establiments (Revest, 1957: 73).

Amb altres qüestions relacionades amb la fira no hi ha la mateixa unanimitat entre els prohoms que regeixen el destí de la vila. Durant els quinze dies que dura, s'hi apleguen mercaders, artesans i llauradors vinguts de diferents llocs, persones foranes que normalment tenen un ofici digne, però també hi van lladres i delinqüents que aprofiten el mateix guiatge que les persones honestes per poder entrar a Castelló sense les restriccions vigents la resta del temps. En aquest context tan particular, proliferen els intercanvis, s'aparaulen matrimonis i s'intensifiquen comportaments condemnats i perseguits, com les apostes, els jocs i les baralles. Comptat i debatut, a la vila es genera un ambient especial, que transita entre el festeig i la immoralitat, cosa que provoca controvèrsies espirituals i polítiques.

En un ferm afany de defensa de la moralitat cristiana, el Consell prohibeix taxativament que es practique qualsevol joc de naips, de daus i de pilota, sota penes que oscil·len entre els 5 i els 10 sous (Revest, 1957: 43). Tanmateix, aquesta restricció fa proliferar les partides il·legals, de manera que molts homes desapareixen de la plaça i els carrers on es munta la fira per jugar en llocs encoberts. Això genera malestar i fa que una part dels negocis que es tanquen aquests dies escapen al control del mostassaf. Per evitar aquesta fugida, en 1382 els jurats castellanencs decideixen permetre el joc de cartes i de daus en l'espai obert que se situa davant de l'almodí i del celler del bisbe –és a dir, en una part important de l'espai que ocupen les parades dels firaires– «per tot lo mes d'octubre», això és, mentre té lloc la fira (Rabassa i Sánchez Almela, 2017: 278). Amb tot, aquesta mesura és revocada i readoptada en els anys posteriors de manera sistemàtica, una bona mostra de les contradiccions que genera tot allò que envolta la fira en època medieval.

A pesar d'aquestes anades i vingudes, els prohoms de la vila tenen clar que la fira és un dels motors principals de la societat i l'economia locals i per això defenen el seu privilegi amb tota la seua

voluntat. En 1398, el rei Martí l'Humà autoritza al lloc d'Almassora a tenir una fira pròpia per Tots Sants, cosa que suscita les immediates queixes dels dirigents de Castelló i de Morvedre perquè hi ha una coincidència temporal que els perjudica. Envien diferents comitatives per entrevistar-se amb el monarca i, en 1401, aconseguen que canvie la data de celebració. En endavant, la fira d'Almassora començarà el dia de Sant Andreu, això és, el 30 de novembre, amb la qual cosa ja no interfereix cronològicament amb les fires veïnes (Sánchez Adell, 1993: 153-155).

En aquests anys primerencs del segle XV, la vila de Castelló, com la resta del país, s'endinsa en una situació de crisi generalitzada que té importants i evidents repercussions demogràfiques. El centre passa de tenir al voltant d'un miler de focs en 1357 –això és, uns 5.000 habitants– a només la meitat en 1438 (Sánchez Adell, 1982: 52-53). Per tal de revertir aquesta situació, els dirigents locals s'adrecen a la reina Maria en 1444 i sol·liciten poder celebrar una nova fira, molt significativament anomenada *nundinarum returnum*. Segons el privilegi de la reina, aquesta segona fira ha de començar el dia de Sant Marc, és a dir, el 25 d'abril, i ha de durar 15 jornades. Tanmateix, la primera edició no té l'èxit esperat i, aquest mateix any, les autoritats castellonenques demanen a la reina poder modificar-ne la data, de manera que en endavant l'inici serà el dia de Sant Vicent Màrtir, això és, el 22 de gener (Sánchez Adell, 1993: 155-157).

La consecució d'aquesta segona fira reafirma la posició de centre neuràlgic que ocupa Castelló en l'entramat econòmic regional a la fi de l'Edat Mitjana. Segons es diu en un plet contra el senyor de Borriol de 1459, «la dita vila de Castelló de la Plana és tenguda per una bona vila, que és casi un cap de aquella part» i per això hi acudeixen «moltes gents de Morella, del Maestrat e de altres parts per comprar saldes, mercaderies, gingibre, pebre, çafrà, clavells, calces, çabates, capells, correges e altres mercaderies e tendes». Especialment, hi van moltes gents de Borriol, que «tenen a la dita vila com a maestra e manera de una ciutat». Aquestes paraules són pronunciades pel síndic de Castelló i es pot entendre que el representant local tendeix a excedir-se en la lloa. Tot i això, el seu discurs certifica la transcendència de la vila com un centre de referència a l'àmbit comarcal i això, a banda de les qüestions estrictament econòmiques, també té

un ressò en els aspectes socials i culturals perquè els seus costums esdevenen un mirall per als pobles del voltant.

LES CELEBRACIONS A CASTELLÓ

Més enllà del rebombori que altera la quotidianitat vilatana durant les dues quinzenes que hi ha fira, ja s'ha comentat adés que la resta de l'any està ple de diferents celebracions que jalonen el calendari i que la immensa majoria de les festivitats resten sota el control de les autoritats municipals. De fet, els jurats contracten a un o dos joglars que sonen en totes les festes promocionades pel Consell, organitzen els actes en els principals cicles festius que es repeteixen de manera anual i determinen la celebració d'esdeveniments destacats, tant a l'àmbit local com a tota la Corona d'Aragó. Existeix, doncs, un ventall molt ample de festejos i, a pesar de què tots comparteixen un substrat comú, cadascun té *uns trets distintius*.

Durant la Setmana Santa, per exemple, les misses majors solen anar seguides de processons que estan amenitzades pels joglars contractats pel municipi i per altres músics que els acompanyen «ab llurs struments» *per a fer més complides* i vistoses les commemoracions. Ara bé, no s'ha d'oblidar que la Pasqua és un temps d'introspecció i de rectitud moral, per això ocupen un lloc destacat els sermons que pronuncien els frares del convent de Sant Agustí. Aquest és el cas de Jaume Gil, que en la Setmana Santa de 1422 «havia fet diverses sermons en la dita vila» i, com a recompensa, el Consell li lliura «hun present de pollastres e de vin vermell e blanc» (Sánchez Adell, 1982: 180).

També és habitual que la institució municipal es faça càrrec de *la manutenció d'una prostituta, que és reclosa en l'hospital o en l'alberg d'un dels prohoms locals durant la Setmana Santa per a què no vague pels carrers mentre hi ha les misses i les processons. En 1404, es paga 12 diners a Ramon Dolç per «la messiò que feu lo Dijous de la Cena e del Divendres Sant a una fembra pecadriu fora lo jardí, per ço que no fes pecat de son cors»* (Navarro i Aparici, 2018: 380). En 1410, s'abonen 2 sous i 11 diners a Pere Ferriols, arrendador de l'hospital d'en Trullols, «per la provesió que feu a una dona pe-

cadriu ab sa filla entre lo Dijous Sant e lo Divendres Sant, al disapte vespra de Pasqua de Resurrecció tro après dinar, de menjar e beure» (Royo i Garcia Edo, 2019: 483-484). Amb això, les autoritats municipals promouen la pietat i la caritat, alhora que emeten un missatge de probitat que intenta emmascarar un pecat permès a la vila.

A banda d'aquestes manifestacions, el cicle de Pasqua s'identifica especialment per la representació teatral que té lloc el Divendres Sant. S'hi escenifiquen els episodis més importants de la vida de Jesús i, en consonància amb les històries contades, hi apareixen personatges com el rei Herodes, Judes, Caifàs, Sant Andreu, Sant Pau i Sant Bartomeu, els apòstols i el diable, repartits en diversos cadafals. Els actors són pagats pel Consell, que també assumeix el cost derivat de l'adquisició i la reparació dels materials necessaris per a caracteritzar als diferents personatges. En 1383, per exemple, s'esmercen 48 sous i 5 diners en l'obra, destinats a comprar algunes mans de paper per a fer les diademes, dues llaunes de ferro per a sostenir els braços de la creu, una ampolleta per a la sang, cànem i corda per a les barbes i els cabells dels apòstols, el vestit, el birret i la barba de Jesús, la creu de Sant Andreu, l'espasa de Sant Pau, el coltell de Sant Bartomeu, la carassa del diable i cordes i claus per a apuntalar els cadafals (Rabassa i Sánchez Almela, 2017: 314).

Passada la Pasqua, la gran festa que marca l'època de trànsit entre la primavera i l'estiu és el Corpus Christi. Arrelada a terres valencianes des del primer terç del segle XIV, esdevé una de les celebracions més importants a tot el país. Els prohoms de ciutats, viles i llocs s'apoderen d'aquest festeig eminentment religiós i li atorguen un destacat caràcter cívic, a través del qual pretenen transmetre un missatge de jerarquia social. En el cas de Castelló, fins i tot, en 1415 el Consell escull a dos veïns que actuaran com a «arregladors de la dita processó» del Corpus, per garantir que tot discorre com correspon i que els participants en la desfilada ocupen el lloc que els pertany. Al davant de certes desavinences, els dirigents castellonencs determinen l'ordre en què han d'intervenir els distints actors, d'acord amb la seua categoria i la seua funció dins del collectiu.

Després de la missa, la comitiva recorre els carrers principals de la vila encapçalada per «lo Cors Preciós de Jhesuchrist», *que va sota pali*. Els portadors dels bordons són escollits pel Consell, que també

elegeix als veïns que segueixen la custòdia amb ciris blancs decorats amb la insígnia «de la vila». A continuació i a la banda dreta, desfilen els integrants de la confraria de Sant Miquel, per ser la més antiga, mentre que a l'esquerra van els representants de la confraria de Sant Jaume i, per darrere, els membres de la confraria dels sabaters. Segueixen diferents roques, una espècie de carrosses mòbils en les quals hi ha els tres Reis Mags, Sant Francesc, Sant Cristòfol i la Magdalena com a personatges més destacats i també altres figures com ossos, lleons i dracs. Tota la processó està amenitzada per les peces que interpreten tots els joglars que hi ha a la vila eixe dia, després es fan diferents jocs i la festivitat es tanca amb un dinar per als prohoms a base de pa, vi, carn i fruita, normalment cireres (Baydal i Ruíz Domingo, 2020).

Figura 2. Representació dels tres Reis Mags en l'escala del cor de l'església arxiprestal de Santa Maria de Morella (s. XV). Procedència de la imatge: Vicent Royo Pérez.

Uns dies més avant, la festa de Sant Joan Baptista enceta el cicle de festes de l'estiu i, al llarg d'aquesta estació, hi ha dos festejos que tenen una certa transcendència en la societat castellanenca. El primer és el de Santa Cristiana, de la qual hi havia «una solempne relíquia» en l'església de Santa Maria, concretament «lo cap de Senta Christina». *Tanmateix, la celebració és el 24 de juliol, que sol caure «en dia faener» i, doncs, «la processó que-s fa cascun any no era feta ab la solemnitat que-s pertanyia». Per això, en 1422 el Consell determina que, en endavant, se celebrarà el diumenge següent*

al dia corresponent per a fer-li tots els honors pertinents a la santa (Sánchez Adell, 1982: 187).

La segona festivitat important de l'estiu és *la de la Mare de Déu d'agost, que esdevé un autèntic referent en el calendari local. Aquest dia se sol establir en els préstecs per a pagar els interessos*

o per a tornar els diners als creditors, de manera que és una jornada de goig i també de visites a casa del notari i a la cort del justícia per a cancel·lar els crèdits o per a denunciar als deutors que no paguen dins del termini acordat. Això a banda, la commemoració de la Mare de Déu s'identifica pels jocs que se celebren durant bona part de la jornada. Després de la missa, es fan curses a peu i a cavall, competicions de tir amb ballesta i diferents proves que consisteixen a «saltar, ballar e luytar», *proves per a les quals el Consell determina el lliurament d'unes adargues, uns esperons i unes oques en concepte de premis per als guanyadors* (Sánchez Adell, 1982: 188).

Aquest seguit de festes que es fan tots els anys conviu amb altres celebracions que es realitzen de manera esporàdica, per commemorar esdeveniments especials o al davant de successos que remouen la consciència col·lectiva. En aquest sentit, destaquen les dues processons esmentades al començament, la del Castell Vell i la de Santa Maria de Lledó, que tenen un eminent caràcter local i que s'organitzen en un greu context de dificultats desencadenat per epidèmies de pesta. Les autoritats municipals decideixen fer una rogativa als respectius temples per a sol·licitar l'ajuda de la divinitat i, amb això, aplacar la seua ira, però amb el temps les visites prenen un sentit diferent.

Com s'ha dit, de la peregrinació al Castell Vell es té constància en 1375 i el rastre es perd fins a 1451, quan es documenta a un «frare barbut» dit Antoni que habita en l'antic poblat annex a la fortalesa, completament abandonat en aquest moment. Aquest ermità

Figura 3. Visió panoràmica del Castell Vell, amb l'ermita de Santa Maria Magdalena al vessant occidental. Procedència de la imatge: El Tossal Cartografies.

procedent de Santes Creus comença a construir un nou temple perquè l'anterior, associat al castell, està enderrocant. L'ermita, sota l'advocació de Santa Maria Magdalena i amb un altar dedicat a Sant Bernat, està ja acabada en 1456 (Revest, 1952: 176-178).

En tot moment, el Consell de la vila mostra un gran interès per a què el frare execute les obres i, de fet, subvenciona la cons-

trucció de l'església, que ha d'esdevenir un lloc de peregrinació de les castellonenques i els castellonencs. Ja en aquesta època, hi ha consciència de què l'origen del centre urbà i la societat que l'habita se situa al turó del Castell Vell, un lloc que «solia ésser de morosans de les conquestes de regne de València». Per tant, les autoritats municipals utilitzen la memòria històrica de la població per a construir la identitat col·lectiva i, amb això, promoure el record dels avantpassats, a més de la caritat entre els coetanis.

La processó a Santa Maria de Lledó naix amb la mateixa finalitat. En la primera referència de 1404, el Consell decideix fer una rogativa a l'ermita «per ço que Nostre Senyor Déu nos vulla relevar aquesta plaga de mortaldat que és de present en la dita vila». *La processó es planifica per al dia 19 de juny del dit any i han d'anar-hi «hòmens dones e infants a peu descalç, e de .VII. anys \amunt/ tots dejunen».* Es declara també que «sia feta crida per la dita vila, per los lochs acostumats, que aquell dia tot hom faça festa en reverència de la Passió de Jhesu Christ», la Verge i «tots los sants e santes de Paradís» (Royo i Garcia Edo, 2019: 40). Ara bé, la romeria en cap moment no assoleix el caràcter identitari que sí té la peregrinació al Castell Vell, almenys pel que transmeten les fonts.

Aquestes celebracions locals conviuen amb altres festes organitzades per grans esdeveniments protagonitzats pels reis i els exèrcits de la Corona d'Aragó. Això és el que succeeix l'estiu de 1409, quan arriba la notícia de què els «del estoll de Cerdanya havien preses quatre galleres de ginovesses, (...) havien pres Sent Lluiri i havien vençuda la batalla contra los malvats sarts». *Al davant d'aquesta sonada victòria de l'armada reial, els dirigents de Castelló organitzen dues jornades de festa, el dissabte 20 i el diumenge 21 de juliol.* El primer dia, es munta una falla en el terrat de l'església de Santa Maria «en senyal de alegria» i *toquen sis joglars mentre es realitzen diferents jocs. El segon, al matí hi ha un esmorzar de les autoritats locals i es paguen 18 diners als músics que amenitzen el dinar «per ço que pus alegrement sonassen»* (Royo i Garcia Edo, 2019: 444). L'enrenou es repeteix quan naix algun membre de la família reial, però és molt major quan els monarques visiten Castelló.

A l'Edat Mitjana, la presència dels reis en una ciutat o una vila suposa un moment molt transcendent en la vida de tots els seus habitants.

El fet de ser un lloc escollit pels monarques per descansar, menjar o pernoctar és un símbol de prestigi que no tots els centres gaudeixen i, doncs, la població s'ha de preparar a consciència per a fer acollidora l'estada de la comitiva reial. Com es pot suposar, la direcció de tots els preparatius correspon als personatges més rics i poderosos, aquells que ocupen els càrrecs del govern local. Considerades les persones més aptes per a regir la cosa pública, els correspon assumir la responsabilitat de mostrar als reis la dignitat de la seua ciutat o la seua vila. Això sí, aprofiten aquestes oportunitats per transmetre el mateix missatge que evoquen en les festes periòdiques que hi ha repartides al llarg del calendari: tots els actes que s'escenifiquen reafirmen la jerarquia social existent a l'àmbit local.

Una mostra excel·lent de totes aquestes qüestions es troba en l'acord que el justícia, els jurats i els consellers de Castelló assoleixen el 13 de desembre de 1414 per a preparar la visita de Ferran d'Antequera a la vila. Els dirigents castellonencs havien estat fidels partidaris de Jaume d'Urgell en el recent episodi de l'Interregne i, ara, volen fer gala de la seua honorabilitat per a guanyar-se el favor del flamant rei. Per això, els prohoms locals decreten que «sia feta gran e solemne festa la ora que'l dit senyor entrarà en la dita vila e l'endemà après», que tothom «sie tengut de ballar e fer gran festa

de alegria los dits .II. dies, e que nengú no gos portar doll, ans se hagen a vestir de les pus belles vestidures que hauran». Tot seguit, es prenen les mesures necessàries per a què el ceremonial que exigeix l'ocasió es respecte amb pulcritud.

Quan el rei estiga prop de Castelló, una comitiva dirigida per les màximes autoritats de la vila ha d'anar al seu encontre i l'ha d'escoltar fins a les portes. Com a mínim, el seguici ha d'estar integrat pel justícia i els quatre jurats, en representació del cen-

Figura 4. Part dreta de la *Cavalcata dei Magi*, de Benozzo Gozzoli (s. XV), en la qual es representa una processó cívica que, salvant les distàncies, podria ser similar a aquella que es faria a Castelló en les festes més destacades i en les entrades reials. Procedència de la imatge: <http://www.museobenozzogozzoli.it/it/corteo-dei-magi.html>.

tre, i pels delegats de la Corona a Castelló, això és, el batle reial i el lloctinent del governador del regne de València al nord del riu Uixó, que solen ser dos veïns de la vila escollits pel monarca. En el recorregut cap a Castelló, el rei ha d'anar sota pali, dut pel justícia, els jurats, el clavari, el mostassaf i Guillem Feliu –un dels castellonencs més destacats d'aquesta època que eixe any no ocupa cap càrrec al govern local–, mentre que els cordons del pali seran portats pel lloctinent del governador, el batle reial i onze prohoms *més*.

Amb el monarca davant del portal d'en Pomar, es disposa que «balls sien començats en la plaça e sie treyta la bandera real», que serà duta pel lloctinent del justícia, estarà acompanyada per set prohoms i eixirà a l'encontre del rei. Quan es troben, es formarà una comitativa encapçalada pel monarca i seguida pel penó reial que recorrerà distints carrers de Castelló fins al convent de Sant Agustí, que és el lloc habitual en què s'allotgen els reis. A més, «per ço que balls mills sien ordenats e vagen en la recgla que-s pertany», *s'elegeix a vuit prohoms com* «regidors de aquells dits balls». Finalment, per a què la vila lluisca en el recorregut del comboi, s'estipula que el veïnat «haje a granar e ruxar les carreres de llurs enfronts de portes e alberchs» *i que es decoren les cases amb els* «pus bells draps que mils poran», sota pena de 60 sous (Baydal i Ruiz Domingo, 2020).

Així, doncs, els membres de l'oligarquia urbana intenten oferir una imatge que redunda en la seua superioritat respecte a la resta de la societat local, però els preparatius no sempre discorren per un camí d'entesa. En 1409, en el transcurs d'un tens enfrontament, el vicari del bisbat de Tortosa decreta que el lloctinent del governador ha d'abandonar Castelló el dia del Corpus. El màxim representant del rei al nord del país desobeeix l'ordre i assisteix als actes programats pel Consell, cosa que obliga a suspendre la processó. De fet, es genera una certa tensió entre la classe dirigent castellonenca perquè uns estan a favor del representant reial i els altres reproveixen la seua actitud. Finalment, els prohoms que estan eixe any en el govern prenen una decisió que evidencia la seua força: la rogativa es farà de nou el dia de Sant Joan Baptista amb tota la pompa que s'haguera hagut de celebrar el dia corresponent «si lo dit honorable lochtinent de governador e subrogat hic haguessen volgut donar paciència de exir fora la vila» (Royo i Garcia Edo, 2019: 345).

Més enllà del missatge institucional final, les festes tenen un rerefons que il·lustra les contradiccions que travessen tot el cos social. En aquesta ocasió, la tensió esclata entre els dirigents vilatans, com ocorre moltes altres vegades en una multitud d'escenaris. Lluny de la imatge hermètica que es transmet en les celebracions, l'oligarquia urbana és un col·lectiu força heterogeni, sotmès a una constant mobilitat. A més, molt sovint les seues pretensions xoquen amb les dels altres veïns més humils de la vila, que aprofiten les festivitats per a qüestionar la jerarquia que els intenten imposar els poderosos i les estrictes directrius morals que els obliguen a complir els religiosos.

ELS PROTAGONISTES DE LES FESTES: ELS JOGLARS I ELS JOVES

Com s'ha pogut comprovar en les pàgines precedents, un element fonamental en totes les festes és la música. Més enllà del tarannà particular de cada celebració, en cap no pot faltar l'acompanyament sonor dels distints actes, cosa que marca que és una jornada de goig i alegria. A diferència dels dies de dol, quan només les campanes trenquen el silenci que impera a la vila, els festejos han d'anar adornats amb les cançons que interpreten els professionals que acompanyen les desfilades i que toquen en els balls que s'improvisen als carrers. A Castelló, com a les altres poblacions valencianes, hi ha músics de diferents tipus que tenen un cert grau d'especialització i, de fet, se'ls coneix per la seua habilitat en el desenvolupament de les funcions associades a l'ofici.

Alguns són identificats amb els genèrics «joglar» o «ministre», que fan referència a músics capaços de cantar, ballar i tocar instruments de vent i percussió –tabal i dolçaina, bàsicament– al mateix temps. Ara bé, en 1374 es documenta la presència dels «trompadors» Guil·lamó Sanxo i Joan Canet, Pere Climent «lo trompeta», Jaume Carbonell «lo de la cornamussa» i **Bernat** Sanç «lo taballer» (Rabassa i Sánchez Almela, 2017: 48), mentre que en 1415 en Girat **és reconegut** com a «**ministre de jeremia**» (Baydal y Ruiz Domingo, 2020). Tants els uns com els altres segurament aprenen l'ofici com fan els altres artesans. Això vol dir que, mitjançant els típics contractes d'aferma-

ment, entren al servei de professionals quan són joves, a canvi d'un salari i la manutenció. Almenys, això permet pensar el fet que Jaume Rubió siga contractat per la vila en 1404 amb **«son companyó, qui de present està en sa casa e sone ab ell»**. A més, tots **són identificats com a «ministres de bonbarda»** (Royo i Garcia Edo, 2019: 431).

En efecte, alguns dels músics que resideixen a Castelló són llogats pel Consell per a realitzar diferents tasques. A banda del **«trompeta»**, que és l'encarregat de fer els pregons públics i convocar el Consell «ab so de trompeta o nafil» per un salari anual que oscil·la entre els 80 i els 100 sous, tots els anys el Consell destina una partida de diners per a pagar a un o dos joglars que han d'actuar en les commemoracions marcades en el calendari festiu local i tots els altres dies que les autoritats municipals els ho sol·liciten. Com a retribució, reben un jornal que se situa entre els 100 i els 130 sous a l'any. Els jurats també es comprometen a proporcionar-los les vestidures apropiades per a desenvolupar l'ofici o a donar-los els diners necessaris per a què les compren ells mateix. En aquesta comès, el municipi esmerça xifres pròximes als 400 sous, de manera que adquireix peces d'una certa qualitat. Les autoritats locals insisteixen sempre en què els vestits duguen «lo senyal de la vila» per a què tothom pugua identificar a qui presten servei els joglars.

Normalment, els dirigents municipals confien tots els anys en els mateixos joglars per a actuar en les festes promocionades pel municipi. Vicent Picó, per

Figura 5. *Banquete de Herodes*, de Pedro García de Benaberra (s. XV). En la part esquerra, apareix un músic que, al mateix temps, fa sonar un instrument de vent i un altre de percussió. Procedència de la imatge: <https://www.museunacional.cat/es/colleccio/banquete-de-herodes/pere-garcia-de-benavarri/064060-000>.

exemple, és afermat durant uns quants exercicis entre la fi dels anys setanta i els anys vuitanta del segle XIV, mentre que Jaume Rubió exerceix com a músic de la vila entre 1404 i 1410, com a mínim. Gràcies a aquesta constància, saben que ingressaran una quantitat de diners tots els anys. No obstant això, estan obligats a buscar altres treballs perquè el jornal que cobren del Consell està molt lluny del pressupost mínim per a sobreviure, situat al voltant dels 600 sous. Fet i fet, entre 1401 i 1403 el dit Vicent Picó és també l'arrendador del pou d'en Miró, per la qual cosa rep 30 o 50 sous anuals del Consell (Navarro i Aparici, 2018: 106, 142 i 273). En una situació més precària encara estan els professionals que no accedeixen a l'ofici subvencionat pel govern local, els quals han de buscar-se la vida de la manera que poden.

Per començar, desenvolupen la seua professió els dies de festa més importants del calendari, com la Setmana Santa, el Corpus Christi o Santa Maria d'agost, quan són contractats pel Consell per a acompanyar els joglars municipals en les seues actuacions a canvi d'uns pocs sous. També es presten per a seguir el penó i la host de la vila quan abandonen el centre en alguna campanya militar. En 1404, per exemple, sis **músics reben un total de 84 sous** per 7 dies que «anaren ab la host que partí de la dita vila e anà vers les parts de la Pobla Tornessa per manament del senyor rey», a un jornal de 2 sous per dia i per cap (Navarro i Aparici, 2018: 377). En 1410, es paguen 5 sous a Jaume Mateu, «qui serví de trompeta en la dita host» que anà a Sant Mateu, per sonar aquest instrument i també per la seua tasca com a ballester (Royo i Garcia Edo, 2019: 494).

A banda d'aquestes actuacions puntuals, que mostren la importància de la música també en la guerra, els joglars es dediquen a fer tota mena de treballs. El «trompador» **Miquel Segarra**, que posseeix algunes terres a la partida de Rafalafena, esdevé l'administrador de l'hospital d'en Guillem Trullols en 1405-1406 per un salari de 50 sous, mentre que en 1410 apareix entre els jornalers contractats pel municipi per a realitzar algunes obres. En el seu cas, rep 2 sous per un dia de treball en el que es dedica a «fer baxar la terra ab exades estretes» (Royo i Garcia Edo, 2019: 164 i 491). Un any abans, el fill del «trompador» **Tàrrega** es lloga al Consell «per a cavar terra» per 20 diners, la mateixa quantitat de diners que cobren Martí, fill del jo-

glar Jaume Rubió, i el mosso d'en Amiguët, també músic, tos «dos fadrins, qui donaren terra, morter, pedres e crosta» (Royo i Garcia Edo, 2019: 324 i 459).

A pesar de la destresa que requereix el seu treball, els joglars estan a mig camí entre el sector mitjà de la vila i l'esglaó més humil, advocats a realitzar tota mena de treballs poc qualificats. Això fa que, a banda del Consell, es lloguen als particulars que sol·liciten els seus serveis com a músics i, de fet, són els grans protagonistes de les festes que els joves fan a la vila, molt sovint de manera improvisada. Uns i altres esdevenen l'ànima de l'esperit festiu de la societat castellanenca al marge dels dirigents municipals i del seu programa de propaganda política. Els joves aprofiten els dies marcats per les autoritats i moltes altres jornades teòricament feineres per trencar amb la rutina i deixar-se endur per la disbauxa i la transgressió, cosa que genera una certa controvèrsia.

Els adults tenen la consciència de què la joventut és una època vital d'aprenentatge i diversió, però al mateix temps moltes de les actituds dels adolescents masculins són vistes amb preocupació pels excessos que cometen, especialment en els ambients festius. Per això, les autoritats castellanenques intenten emmotllar el seu comportament dins d'uns límits tolerables en la moralitat de l'època. Una de les diversions més comunes dels joves és improvisar balls nocturns que molesten el veïnat i, en conseqüència, es prohibeix dansar al carrer després del toc del seny del lladre, l'avís que es dona quan es fa de nit per a què tothom es reculla a casa, sota pena de 12 diners. També proliferen les esquellades, això és, manifestacions d'escarni a les portes de les cases dels vidus i les vídues que es tornen a casar, sobretot si el matrimoni és d'una dona amb un home més jove. Aleshores, s'imposa una pena de 2 sous per als músics o macips que toquen els seus instruments per la nit o vagen «cantant la matinada per la vila e aquells se aturaran a porta alguna tocant o cantant» (Revest, 1957: 48).

Més enllà dels actes repressius, la societat medieval desenvolupa un mecanisme que vol ser una pauta de control de la joventut masculina i la seua desmesura. Els adults intenten que els joves canalitzen les seues ànsies festives a través d'unes institucions anomenades «mancebia» i «real», que funcionen com associacions en les quals

tots els adolescents majors d'una certa edat –habitualment, els 15 anys– estan obligats a adscriure-s'hi. Aquestes corporacions estan reconegudes per les autoritats locals, les quals els hi donen suport econòmic i jurídic per a organitzar una sèrie de festes repartides per tot el calendari, encara que tenen una major transcendència en el cicle de Nadal. A més, les agrupacions adquireixen un caràcter veritable que imita l'estructura dels gremis i les corporacions municipals.

En alguns llocs, tots els anys s'escull a dos majorals encarregats d'organitzar els festejos vinculats al jovent i de contractar a un jòglar que actua en les dites jornades, els diumenges i les bodes dels membres de l'associació. En altres, l'elecció es fa mitjançant una competició, que consisteix a capturar un pardal. El guanyador és designat el «Rey Moixó» – el *Rey Pájaro* a Aragó i Castella– i esdevé el director de la institució per tot un any. Aquest és el sistema que s'utilitza a Benassal almenys des de la primera meitat del segle XV i el mecanisme de socialització del jovent assoleix la transcendència suficient per a què les autoritats municipals en regulen el funcionament amb la introducció de les normes preceptives al llibre d'establiments local.

Segons es pot llegir a aquest registre normatiu, l'endemà de Nadal, considerat el primer dia de l'any a partir de 1358, és acostumat «per lo jovent de córrer lo moixó e aquel que-l pren és apellat Rey Moixó». Ara bé, els prohoms són conscients de què alguns joves fan garrames en el concurs i s'imposa un càstig de 20 sous als tramposos, que també seran empresonats durant un dia sencer. Amb la finalitat de fer partícips a tots els joves, s'obliga a tots els adolescents majors de 15 anys a adscriure's al «real» i a acudir al dinar que se celebra tots els anys. Si algun no ho fa i «per malatia no se'n escusarà», està obligat igualment a satisfer la quota i, en cas de no poder respondre, es pot executar al seu pare. Això sí, a partir de 1521 es considera que aquesta norma és excessiva per a les cases on hi ha més de dos fills i, aleshores, només el major està obligat a anar-hi.

Arribats al començament de l'època moderna, hi ha indicis de què s'han produït canvis significatius en la festa i la institució dels joves. En la mateixa rúbrica on es contenen les normes anteriors, se n'afegeix una de 1555 en la qual s'explica que el Consell és l'encarregat d'escollir al «Bisbe a festes de Nadal» –dit *Obispillo* a terres castella-

nes– i, a més, té la potestat de forçar al jove elegit si no vol assumir un càrrec que començarà a exercir el dia de Sant Martí. Això vol dir que la figura del Rei Moixó ha estat substituïda per la del Bisbe i que, a més, ara correspon a la institució municipal determinar qui ocupa aquesta distinció. No obstant això, poc després es produeix una altra transformació i és que, just baix d'aquesta norma, es pot llegir que «ay ordinació en los Stabliments Nous que no y haja Bisbe, sinó Rey Moixó».

Es recupera, doncs, la figura tradicional, però no sabem si es fa el mateix amb el sistema d'elecció. Allò que sí es pot afirmar és que, en eixe moment, ha desaparegut el dinar ritual d'antany. En 1547, els dirigents benassalencs, «considerat que tots los altres lochs han dexat los almorços», ordenen que es deixen de fer i que tots els «establiments parlants del fer lo almorç sien níhils» (Barreda, 1999: 90-91 i 126-127). Aquest cas testimonia que els adults –especialment, aquells que ocupen els càrrecs de direcció de la comunitat– intenten controlar les expressions festives dels joves i que, lluny de la permanència del costum i la tradició, els festejos són elements mòbils, que canvien al mateix ritme que ho fa la societat que els protagonitza i els genera.

REFLEXIONS FINALS

La repassada que s'ha fet en les pàgines precedents sobre les fires i les festes a Castelló permet conèixer l'univers social i cultural que hi havia a la vila durant la Baixa Edat Mitjana, encara que només siga de manera superficial. A diferència de l'homogeneïtat que impera avui dia, una simple ullada al calendari festiu permet copsar la diversitat que existia a una societat que dedicava una tercera part de l'any a tota mena de celebracions, des d'aquelles típicament religioses a altres amb un eminent caràcter cívic. Si bé és cert que tots els festejos, aquells comuns a l'Europa Occidental i els que eren estrictament locals, compartien un substrat comú, cadascun d'ells tenia manifestacions i significats propis, que li atorgaven un caràcter distintiu. Aquesta heterogeneïtat omplia de color i alegria la vida quotidiana de la vila, encara que el goig sempre convivia amb una cara menys amable, marcada per actituds tan oposades com les restriccions morals i els excessos.

S'ha parlat abastament de la política de control que intentaven exercir les autoritats eclesiàstiques i, especialment, les civils sobre les expressions festives i no és necessari repetir allò que ha estat dit. Tanmateix, sí cal fer una precisió i és que no ens hem de deixar endur pel miratge que imposen els documents, que és molt evident en aquest cas. La major part de les fonts històriques conservades per al Castelló medieval –llibres d'establiments, de consells i de privilegis– són de caire polític, produïdes per la monarquia o pels prohoms que ocupaven els llocs de direcció de la comunitat, de manera que la imatge que transmeten està fortament esbiaixada. La realitat era molt més complexa i prismàtica encara, com es pot llegir entre línies en les escriptures consultades.

Allò que s'escenificava en les celebracions era el resultat final d'un enrevessat procés de negociació entre els poderosos, que no sempre es resolía de manera pacífica i que, en última instància, era fruit de l'equilibri de forces que hi havia en cada moment. Aquesta articulació estava en discussió de manera permanent i això feia que les festes esdevingueren un element mòbil i molt plàstic, sotmès a una constant transformació. En donen compte les contradiccions que generaven certs comportaments, com podia ser el joc. Amb alguns prohoms a favor i altres en contra, el canvi en els equips de govern explica la permissivitat o la prohibició d'aquestes actituds, fortament vinculades a les fires i els ambients festius. Ocorria exactament el mateix amb els joves i la seua participació en els actes festius.

Irreverents per naturalesa en aquesta etapa vital, s'intentà emmotllar la seua conducta a través d'unes associacions que seguien les pautes d'organització de les estructures institucionals públicament reconegudes i que pretenien transmetre un sistema de valors concret. Així, es vehiculaven les ànsies i l'exuberància dels joves a través de jocs i competicions regulades, que estimulaven la seua integració col·lectiva en uns ressorts controlats. Igualment, els joves aprenien un sistema de funcionament que anaven a desenvolupar quan s'incorporaren al món dels adults i, doncs, adquirien una educació cívica i política molt útil per a regir les institucions pròpies dels majors, com la família, el gremi o el municipi.

Ara bé, com succeïa amb els càrrecs de direcció de les viles, les posicions de domini dels col·lectius juvenils no estaven a l'abast de tothom. Només els fills dels més rics hi arribaven, de manera que la implementació d'aquest mecanisme de sociabilitat contribuïa a reproduir la jerarquia imperant al col·lectiu generació rere generació. Les seues pretensions de continuïisme, però, xocaven frontalment amb les exigències dels altres participants en les agrupacions, que exigien renovar les comissions, alterar el sistema de funcionament i modificar la configuració i el significat dels festejos juvenils. Compilat i debatut, les festes són un excel·lent testimoni dels canvis quasi permanents als que estava sotmesa la societat medieval.

BIBLIOGRAFIA

BARREDA I EDO, Pere-Enric (1999). «Els Establiments de la Vila de Benassal. Introducció, resum, edició i índexs». En *Cooperativa Agrícola Benasalense: 50 Aniversari (1949-1999)*. Benassal: Cooperativa Agrícola Benasalense, vol. II, p. 5-60.

BAYDAL SALA, Vicent i Lledó RUIZ DOMINGO (ed.) (2020): *Els llibres de Consells de la vila de Castelló V (1411-1417)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (ed.) (2006). *Establiments municipals del Maestrat, els Pors de Morella i Lluçena (segles XIV-XVIII)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

NAVARRO ESPINACH, Germán i Joaquín APARICI MARTÍ (ed.) (2018). (ed.) (2017). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló III (1391-1404)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

RABASSA VAQUER, Carles i Elena SÁNCHEZ ALMELA (ed.) (2017). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló I (1374-1383)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

REVEST CORZO, Lluís (1952). «La ermita de Santa Maria Magdalena». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, XXVIII, p. 173-206.

REVEST CORZO, Lluís (ed.) (1957). *Llibre de ordinacions de la vila de Castelló de la Plana*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.

ROCA TRAVER, Francisco (1952a). «El Mustaçaf de Castellón y el Libre de la Mustaçaffia». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, XXVIII, p. 455-492.

ROCA TRAVER, Francisco (1952b). *Ordenaciones municipales de Castellón de la Plana durante la Baja Edad Media*. València: Institució Alfons el Magnànim.

ROYO PÉREZ, Vicent i VICENT GARCIA EDO (ed.) (2019). (ed.) (2017). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló IV (1404-1410)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

SÁNCHEZ ADELL, José (1982) *Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.

SÁNCHEZ ADELL, José (1993). *El Llibre de Privilegis de Castelló de la Plana*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló de la Plana.

SÁNCHEZ GOZALBO, Ángel (1975). «Policía urbana en el Castellón trecentista. (Feria, mercado y cementario)». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, LI, p. 345-363.

«Festes majors a Castelló de la Plana»

Eléna Sánchez Almela, Societat Castellonenca de Cultura.

Quan em van proposar participar en la 25ª edició de les «Jornades de Cultura Popular a Castelló» vaig acceptar gustosament l'encàrrec que se'm va fer, que era, parlar de festes majors a Castelló de la Plana. Aquest va ser l'encàrrec i aquest és el títol amb el qual es presentà la meua intervenció. Però, abans de tot, considere oportú puntualitzar dues coses.

La primera és que l'expressió festa major no és una denominació que aparegue en els documents d'altres èpoques, ja que, com veurem a continuació, eren unes altres les paraules emprades. Però atès que avui sí que s'utilitza i quan fem ús d'ella sabem perfectament de què parlem, s'ha mantingut el títol que se'm va suggerir precisament per això.

La segona seria concretar quins són els elements que permeten distingir una festa major de les de la resta del calendari festiu. Aquests elements es poden resumir en:

- És la festa més important de quantes es puguen celebrar en un determinat lloc.
- És una festa que té una periodicitat, és a dir, no es tracta d'una celebració rellevant però puntual, ja que en aquest cas s'estaria parlant d'una festa extraordinària.
- És una festa que territorialment abasta a tota la població.

- És una festa pública. Ací caldria també definir les característiques de la festa pública. Al respecte crec que n'hi ha dos elements determinants que coincideixen en una festa pública:
  - L'àmplia repercussió urbana que tenia i els elements amb què es festejava: grans processons, llums magnífiques i insuperables, espectacles en la plaça o a l'interior del temple parroquial.
  - La destacada participació, patrocini en gran part dels casos, del govern municipal.

FESTES MEDIEVALS

De manera molt general es pot concloure que des de l'últim quart del segle XIV¹ fins al segle XVIII s'observa un augment progressiu del nombre de festes, que va arribar a ser aclaparador, m'atreveria a dir, a la fi del segle XVIII.

Una síntesi sobre quin era el calendari anual de les festes públiques de la vila de Castelló al segle XV, és a dir, aquelles que es duïen a terme amb el patrocini municipal, es troba en el contracte que el consell va establir amb els joglars en 26 de maig de l'any 1422 en el qual, entre altres coses, es va determinar que:

«Primerament, que hagen a servir a la vila [els joglars] segons és acostumat, ço és, en les festes de Nadal, de Pasqua de Resurrecció a Pasqua de Quinquagèsima e del Corpus Christi, de senta Maria d'agost e en la fira, segons és acostumat, e en les professons que la vila farà».

És a dir, en aquest acord del consell es feia referència als cinc moments festius més importants de l'any:

1. Cicle de Nadal.
2. Cicle de Pasqua.
3. Una gran festa: el Corpus.

¹ Una de les fonts documentals més importants per a la recerca sobre festes locals són les actes municipals que, com és sabut, a Castelló de la Plana les més antigues conservades daten de l'any 1374.

4. Una altra gran festa: Mare de Déu d'agost.
5. Un encontre comercial: la fira.

Els documents també parlen d'altres celebracions com eren la de Sant Sebastià, Santa Cristina -de la que es venerava una relíquia al temple parroquial-, Sants Abdó i Senent, Sant Joan o la Festa del Maig. A les quals caldria afegir esdeveniments extraordinaris com van ser els funerals dels reis o les entrades reals. Però les que ara ens ocupen són les festes majors i si apliquem els criteris esmentats anteriorment, bé podríem estar parlant d'una festa major: la de l'Assumpció, i d'una festa molt rellevant, que podríem qualificar com a una festa grossa: la del Corpus. Són també les més documentades, la qual cosa posa de manifest aquesta importància.

Pel que respecta al Corpus a Castelló, a partir de l'any 1409 les notícies documentals són contínues, informant d'una celebració els elements de la qual van anar variant lentament, però que en els testimonis escrits que ens han arribat, es va posar de manifest el que aquella festa significava quant a prestigi i imatge del municipi. En aquest sentit, la intenció del consell va quedar reiteradament reflectida mitjançant frases en què és va expressar que fos feta «solemniament».

Sobre la Mare de Déu d'Agost les actes dels segles XIV i XV informen àmpliament. Sobretot per les despeses. Perquè és a través de la suma de pagaments efectuats pel Consell des d'on es pot arribar a valorar al que ascendia aquell gast i, conseqüentment, la importància que se li donava. Una celebració central de l'estiu,

Traces per al llit de la Mare de Déu d'Agost.

Bernart Monfort.

Dibuix a ploma. Tinta negra amb aigualida sèpia sobre paper verjurat 1623.

Arxiu Municipal. Castelló de la Plana.

enmig d'un temps calorós en el qual, en una població agrícola com era Castelló de la Plana, suposava un breu parèntesi temporal. A la qual, no ho oblidem, li seguia el dia de sant Roc. Amb la plaça Major com a escenari principal, on hi havia música i balls, així com diferents tipus de tornejos com els jocs de ballesta, les carreres de rossins, els salts o l'esgrima. En aquella plaça estava també el temple parroquial - l'advocació del qual era precisament la de la festa que s'estava celebrant: l'Assumpció de Maria-. I a l'interior d'aquell temple missa solemne i una representació teatral, la del Misteri de l'Assumpció. Era una celebració important, s'invertia diners en ella i s'intentava dur a terme, com es va dir en juliol de 1497 «ab aquella honor que és puxa fer, com a principal festa de la vila». Ens quedem, de moment, amb una paraula: honor.

UNA PROGRESSIVA EVOLUCIÓ.

Ens endinsem en el segle XVI i, de manera general, al llarg de la centúria es pot apreciar l'evolució d'un calendari festiu anual que en la seua estructura bàsica havia estat establert temps enrere, però en el qual s'observen canvis graduals que a la fi de la centúria arriben a ser notables en alguns aspectes. Així, s'aprecia un intent de consolidació de la festa de la Creu de Maig, estretament lligada ara a la de sant Ponç. Una festa en la qual, tal com expressen els documents *«algunes persones devotes acostumen fer quatre capelles, ço és, una a cada torre cantonera»*, així com dues processons, una per dins de la vila i una altra per fora, en demanda de protecció *«de la cuca, que arruïnaba les vinyes i altres heretats»*.

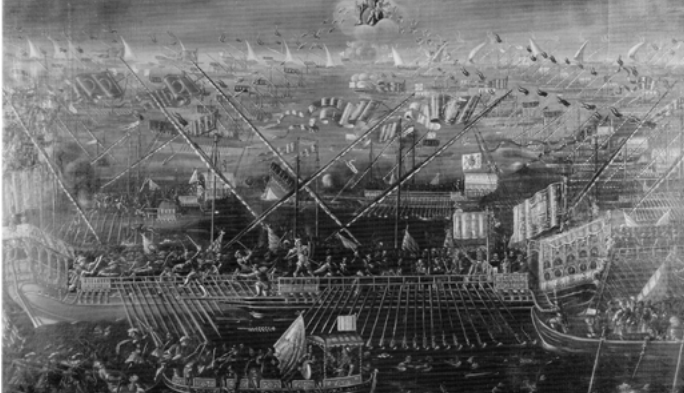
També s'observa l'esment exprés a la dolçaina, associada a la festa del Corpus i a la de l'Assumpció de la Mare de Déu, dues solemnitats públiques de les quals, aquest instrument, passarà a formar part imprescindible des de llavors. En aquest sentit, podem llegir en la documentació com a Gaspar Roig, dolçainer, se li va pagar: *«trescents sous per haver sonat ab la dolçaina i demás de la cobla, en la festivitat de nostra senyora de l'Assumpció»*. O el pagament a Jeroni Segura, nou convertit de la Vall d'Uixó, de *«quaranta-quatre reals castellans per haver sonat la dolçaina ab l'atambor en la festivitat*

del Corpus». Relacionat amb el Corpus es documenta ja l'aparició dels momos a partir de 1575.

Assistim d'aquesta manera a la introducció de dues novetats, així podríem cridar-les, que van ser la incorporació en la festa de la dolçaina i els momos al Corpus. Uns elements festius inexistents fins al moment que posen de manifest una qüestió important com és el fet de que la festa no és estàtica. És a dir, una mateixa celebració evoluciona al mateix temps que ho fa el context físic i humà en el qual es duu a terme aquesta festa. En aquest sentit es podria destacar el primer esment a un castell de focs en 1565, amb motiu del setge de Malta -que havia durat des del 18 de maig a l'11 de setembre del dit any- quan es va al·ludir en les actes municipals a «*el castell de cohets i tronadors per les alegries de Malta*». També amb caràcter extraordinari, i potser la festa més important de tota la centúria va ser la que es va organitzar per a celebrar la victòria de les tropes cristianes en la batalla de Lepant, que necessàriament s'ha d'emmarcar en el context de l'època, amb la monarquia hispànica de la Casa d'Àustria com a defensora del catolicisme i de l'Església de Roma.

La batalla va tenir lloc el 7 d'octubre de 1571 i en ella es van enfrontar els exèrcits de la Santa Lliga -constituïda per la Santa Seu, Espanya i la República de Venècia- amb les tropes turques. El papa Pius Vè va atribuir la victòria a la intercessió de la verge del Rosari així, amb el triomf cristià, s'allunyava, almenys temporalment, el perill de pirateria en la Mediterrània, la qual cosa suposava un respir rellevant per a territoris costaners com era el castellanenc, que necessitaven contínues fortificacions al costat de la mar per a defensar-se dels perills que arribaven per allí. Per aquest motiu, quan el 25 de novembre de 1571 la notícia es va conèixer a Castelló, va ser rebuda amb grans alegries i celebració de festejos. Uns festejos que van combinar els actes de caràcter litúrgic amb els de caràcter lúdic. Al costat del vol de campanes va tenir lloc un aniversari «*per les ànimes dels morts que moriren en la batalla que el sereníssim don Joan d'Àustria tingué amb el Gran Turch*». En la plaça Major es van córrer vaques i oques, i es va escenificar un simulacre de batalla naval o naumàquia, aixecant-se una espècie de castell i portant des del Grau unes barques, tot això acompanyat de repic de tambors. Va ser una festa gran?. Sens dubte sí. I com s'ha

dit abans, segurament la més important i també, afegeixo ara, la més espectacular de tot el segle. Però va ser una celebració puntual, extraordinària.

Batalla de Lepant.

Anònim.

Oli damunt llenç.

Principis segle XVIII.

Església parroquial de Sant Vicent Ferrer . Castelló de la Plana.

Pel que respecta a les celebracions ordinàries, en gran nombre d'elles varen estar presents les representacions teatrals a càrrec dels mestres de l'Estudi que, sovint, sol·licitaven ajuda al consell, «estrenes», perquè sufragués unes representacions que el municipi aprovava en tant que garanteixen que *«se esertiten e habiliten los fills de la terra en fer dites representacions»*. El lloc en el qual els estudiants i escolars locals es mostraven com a actors i figurants va ser, la major part de les vegades, la plaça Major. També és freqüent trobar informació documental sobre representacions dutes a terme per Nadal *«per a alegrar la nit i festa de Nadal»*, o per Pasqua y per Sant Roc, en aquest últim cas amb la representació del Judici final.

Però, sens dubte, la informació més àmplia sobre representacions teatrals és la relacionada amb l'Assumpció de Maria al cel, ja que tenien lloc en el context d'aquella festa central del calendari. I en els documents podríem ressaltar l'ús de paraules com «solemnpnitat» i «sumptuositat», unes paraules que ajuden a entendre la impor-

tància que es desitjava donar a la festa que comptava amb missa i celebració solemne, amb sermó, música, jocs, balls, bous i repartiment de la carn d'alguns dels bous que s'havien corregut, ja que no tots els animals contractats es mataven, entre les persones pobres. I, per descomptat, processó per l'església i pels carrers transportant la Mare de Déu «gitaeta». Com s'ha dit, els documents parlen de solemnitat, honor, sumptuositat o, el que seria el mateix, d'unes cerimònies públiques acompanyades de formalitats capaces d'atorgar una importància extraordinària a la festa, solemnitat, dutes a terme amb el decòrum més gran i luxe possible, sumptuositat, amb la fi posar de manifest el prestigi i la bona reputació, honor, d'una vila a través d'una celebració, la de la Mare de Déu d'agost.

En aquest ràpid recorregut festiu pel segle XVI cal destacar un fet com és el de l'afiançament de la processó a l'ermita de santa Maria Magdalena, almenys a partir de l'any 1570, quan es va afirmar que es tractava d'una processó *«que té provehit el magnífich consell que és fasa tots anys»*. Pagaments en concepte de pa, vi, peix, aigua, arranament de camins quan s'aproximava la data, salaris dels ministrers i despeses per la cera cremada en la tornada a la nit, són una mostra del procés d'integració d'aquella processó en el calendari anual de celebracions.

TEMPORALITAT I ESPIRITUALITAT

Una pràctica que va començar a ser habitual a les actes municipals va ser la de relacionar les festes que organitzava el consell. Com és sabut, durant tota l'època foral l'elecció anual del consell, tal com regulaven les ordenances municipals, tenia lloc la vespra de Pentecosta. Una setmana després, el dia de la Trinitat, es duia a terme la primera reunió del nou consell. I en aquella reunió, entre altres assumptes, figurava un punt corresponent a l'establiment del calendari festiu anual. És a dir, es determinaven les festes de les quals el municipi es feia responsable i garantia la seua celebració. En una acta de 18 de juny de 1628, dia en què se celebrava la reunió constitutiva del nou consell d'aquell any llegim:

«Fonch etiam propositat per lo dit jurat en cap que semblant dia de huy sol e acostuma fer lo consell comissió

als jurats per a solemnitzar i festejar les festes del Corpus, de senta Crestina, de Nostra Senyora d'Agost, de la gloriosa senta Càndia y de sant Vicent Ferrer i que, per ço, se servixquen provehir sobre dites festivitats lo que sien servits».

Segons aquest acord, cinc eren les celebracions que assumia el municipi:

1. Sant Vicent Ferrer. Sobre aquesta festa hi ha informació documental anterior, però és a partir del segle XVII quan les notícies són sistemàtiques i, a més, coincideixen cronològicament amb la consolidació a Castelló de la Plana de l'Ordre de Predicadors, el convent dels quals va començar a construir-se a darreries del segle XVI. Una festa que es va iniciar amb actes litúrgics exclusivament i que al llarg del segle va sumar música, balls, bous, etc.
2. Santa Cristina.
3. Santa Càndia, una celebració que data de 1622, any en què Francesc Aliaga, cavaller de l'Anglesola, va donar a Castelló una relíquia de la santa que llavors ja era molt venerada a la catedral de Tortosa.
4. El Corpus i la Mare de Déu d'Agost, que continuaven sumant la part major del pressupost.

Però en aquell acord de juny de 1628 es va especificar que d'aquelles festes únicament s'anava a celebrar en el temporal i en l'espiritual la de la Mare de Déu d'Agost, mentre que la resta únicament es celebrarien en l'espiritual. Uns conceptes, temporalitat i espiritualitat, que posen de manifest com al compàs d'un calendari en què les diferents parts de l'any solar estaven associades als moments més significatius de la vida de Crist i d'una manera més concreta al santoral, transcorria un temps civil en què les principals festes o els esdeveniments polítics destacats tenien una motivació o un referent religiós, però en la celebració dels quals es combinava el sagrat amb el profà, l'espiritual i el temporal que és va dir llavors.

Al mateix temps, la processó a l'ermita de santa Maria Magdalena s'afermava, i encara que el municipi sufragava una part important

de les despeses que aquella celebració ocasionava, no figurava en el calendari festiu municipal. Una bona mostra d'això l'anava a oferir Llorens de Clavell en la seua *Crònica*, no massa temps després. Però quin era el context físic i humà en què es desenvolupaven aquelles festes?

TRANSFORMACIONS I CREIXEMENT DEL NUCLI URBÀ

El segle XVII va suposar per a Castelló el pas de la vila medieval a la ciutat moderna. A l'augment de població li va acompanyar una certa prosperitat econòmica que tot i les pestes i les guerres no es va veure minvada. Que no era una vila en prostració ho prova, per exemple, la famosa frase d'Escolano quan, a principis del sis-cents, es complaïa a descriure la «*preñez de la tierra, el rico estado que hoy tienen a Castellón*». I és que hi havia els recursos suficients perquè tant la ciutadania com el consell municipal renovassen l'aspecte urbà de la vila, donant lloc a una febre constructora que va condicionar de manera marcada l'arquitectura barroca castellonenca.

El consell municipal, per la seua banda i encara que amb retard respecte a altres ciutats, és va embarcar en un ambiciós projecte de construccions que tal vegada tractaven de fer desaparèixer el Castelló medieval. Així, la consolidació dels ravals sorgits en la centúria anterior va obligar al traçat de nous carrers, a obrir i reformar els portals, construir pous, aixecar ponts, safarejtos, abeuradors, forns, canalitzacions d'aigua, renovar l'Hospital, les Aules de Gramàtica i fins i tot es va reformar tot el centre urbà amb la finalització de la torre campanar en 1604, la construcció de la nova Llotja, l'aixecament de la nova capella de la Comunió en Santa Maria- l'obra de la qual va acabar en 1670 - i l'inici de les obres del nou palau municipal i la consegüent transformació de la plaça Major

Com s'ha indicat, l'augment de la població va propiciar que en les vies adossades a la vella muralla, en els ravals de fora dels portals dels Gascons i de l'Olm, s'anassen edificant i habitant. El carrer Ample, la via que conduïa fins al convent de franciscans de Santa Bàrbara que va donar origen a l'actual carrer de la Trinitat, va començar a poblar-se a un costat i a l'altre de la calçada. Entorn del convent dels Dominics, en el raval del Roser, es dibuixaven ja altres carrers,

al costat de la séquia Major, trencada ja la muralla per la plaça del Roser al final del carrer de Villamargo. I des del portal de l'Olm, vorejant l'hort de misser Gaspar Mascarós, es va començar a traçar un altre carrer que seguia el camí que conduïa a Fadrell i que amb el temps va portar el nom d'Escultor Viciano. Allí, una filera de cases es va adossar al vallàs o fossat de la muralla primitiva i davant es va edificar una altra filera d'habitatges sobre el predi dels Mascarós, que amb el temps va passar a les mans dels Temprado, circumstància que va originar el nom d'un dels carrers perpendiculars de la zona.

Fora del portal de l'Hospital, prop del molí del Toll, el convent de Caputxins, fundat en 1608, va determinar el poblament de la zona. I en el raval del Pla de les Forques, configurat ja el carrer de Moreres i l'actual carrer de sant Fèlix que des del portal d'en Rubio buscava el camí cap a Borriol, lloc on en 1650 i amb motiu de les pestes es va aixecar l'ermita de sant Roc del Pla. Un creixement urbà que va fer que el que a la fi del XVI solament foren algunes cases que hi eren al costat dels camins principals, es transformés en uns ravals importants.

CREIXEMENT DEMOGRÀFIC I AUGMENT DE CELEBRACIONS

Ens endinsem en el segle XVIII i en aquest context d'evolució i transformació que hem descrit, les dades demogràfiques són eloqüents. En 1713 la població de la vila era de 3.752 habitants, quan va acabar el segle la xifra era de 13.000. Les variacions entre una data i l'altra queden reflectides en les següents dades intermèdies:

- 4.452 habitants en 1733.
- 10.602 en 1769.
- 11.739 en 1786.
- 11.900 en 1794
- I, com s'ha dit, 13.000 habitants en 1795.

D'aquestes xifres, la de 1769 correspon a un cens que forma part dels treballs preparatoris per al Cens del Comte d'Aranda, en un moment en el qual el 40,7 % de la població vivia en els ravals que des del segle anterior havien començat a créixer en la vila. En aquest

document, també trobem molta informació sobre les festes que se celebraven a Castelló de la Plana. En primer lloc, es van relacionar disset confraries. A continuació li seguïen els següents gremis amb les seues respectives festes:

- Espardenyers, que celebraven una festa anual al seu patró l'Àngel Custodi el dos d'octubre amb sermó, música de dolçaina i «*curta porció de focs*». L'endemà hi havia una missa d'aniversari pels difunts.
- Sastres: celebraven únicament festa religiosa dedicada a sant Vicent Màrtir.
- Corders: la seua festa anual, de caràcter religiós, estava dedicada a sant Joan Baptista.
- Teixidors: la seua festa estava dedicada a santa Anna i consistia en una missa cantada, sermó i aniversari, música de dolçaina i focs.
- Sabaters: amb una festa anual a sant Crispí i sant Damià en la qual hi havia missa cantada, sermó i aniversari, música de dolçaina, focs i cera.
- Assaonadors i adobadors: amb una festa anual a sant Sebastià, que tènien lloc en el convent franciscà de santa Bàrbara però "*sense cap festa profana*".
- Paraires: festa anual als sants mèdics sant Cosme i sant Damià amb missa, sermó, aniversari, música de dolçaina i focs.
- Fusters: festa anual a sant Josep amb missa cantada, sermó, música de dolçaina, focs i aniversari l'endemà.

Sant Crispí.
Anònim.
Fusta tallada i policromada.
Imatge processional del gremi de sabaters.
Últim terç segle XVIII.
Museu Belles Arts de Castelló.

- Mossos llauradors: festa anual a l'arcàngel sant Miquel amb missa, sermó vol de campanes i bou de corda.
- Mossos corders: amb festa anual a sant Joan Baptista.

Després d'aquesta relació continuava la descripció de les festes que es feien en els raval:

- Sant Fèlix: missa cantada en el convent de Caputxins, sermó, música de dolçaina i vuit dies de festa amb corregudes de cavalls per la joia, processó amb el sant per tot el raval i, finalment, a entrar el sant a la casa del nou clavari es disparava una "barca de focs" i s'oferia un refresc.
- Sant Francesc: es va indicar que la festa era similar a la que es celebrava en el raval de la Trinitat, que al seu torn, era molt similar als dels altres raval.
- Calvari: festa en honor de la Verge del Rosari amb missa, sermó, focs, balls i dues corregudes de bous .

I per finalitzar, resulta especialment cridaner el nombre de festes que tenien lloc en el centre de la població:

- Carrer d'Amunt dos, sant Nicolau i sant Roc.
- Carrer d'en Mig dos: sant Cristòfol i la Puríssima.
- Carrer Major dos: sant Roc i sant Agustí.
- Carrer de la Illeta (Nuñez d'Arce) una: Verge del Pilar.
- Carrer de Calderers (Ruiz Vila) una: sant Roc.
- Carrer Coloro (Bisbe Climent) una: sant Roc.
- Carrer Pescadors una: sant Roc.
- Carrer Villamargo (Campoamor) una: sant Roc.
- Carrer Cassola una: sant Roc.

Un testimoniatge d'aquelles festes de carrer i les seues advocacions encara avui es pot apreciar en algun punt de la ciutat a través de les capelletes ceràmiques que han sobreviscut i que no en són moltes si es té en compte que va arribar a haver-hi més de seixanta distribuïdes per tota la vila.

Donat que una part molt important d'aquelles festes es celebraven amb missa, sermó, focs, balls, festa amb bous, refresc i músiques, la situació no només suposava una notable despesa sinó que comportava, a més, una pèrdua important dels jornals que es deixaven de guanyar durant els dies de festa i que s'intentaven suplir a través de, com es va dir en alguna ocasió *«las tortas, aluvias, algarrovas y demás frutos que recoxen los vecinos, y lo que falta lo suplen los clavarios y los mayores»*. Davant tal situació, tampoc resulta estranya la informació documental existent referida a prohibicions per a la realització d'actes festius.

Per la seua banda l'Ajuntament, tal com apareix reflectit en les *Ordenanzas para el régimen i gobierno de la ilustre vila de Castelló de la Plana*, de l'any 1785, manifestava el seu compromís respecte a les següents festes:

«La Justicia, Regidores, Diputados del Común, el Procurador Síndico General y el Escribano, formados en Ayuntamiento asistirán a todas las fiestas y funciones ordinarias de días solemnes de Navidad, del Señor, Semana Santa, Corpus, nuestra Señora de la Asunción, San Cristóbal y San Roque Patronos, San Vicente Ferrer, Pasquas Te Deum de cumple años de N.R.P. y demás expresadas en la tabla de asistencia del Ayuntamiento a semejantes funciones, que se halla en la Sala del Archivo, para mandar al Regidor Decano al Subsíndico y Mazeros, hagan la convocatoria para la asistencia a dichas funciones y procesiones ordinarias y extraordinarias, como hasta aquí se ha acostumbrado.»

És a dir, es parlava de les festes centrals del calendari: Nadal, Setmana Santa, Corpus i Assumpció. A més de les dels patrons i la de sant Vicent Ferrer. En realitat aquestes no eren més que en uns altres temps i, per descomptat, aquestes celebracions «institucionals» comptaven amb les seues corresponents processons i desfilades en les quals, com si es tractés d'un retaule ciutadà, urbà, en elles cada estament, ara igual que sempre, posava de manifest el lloc que ocupava dins d'aquella societat.

MARE DE DÉU D'AGOST I PROCESSÓ A SANTA MARIA MAGDALENA

La festa de l'Assumpció, ja des de començaments del segle, va experimentar canvis. Especialment destacable va ser el de la supressió de la representació. En aquest sentit, és molt eloqüent aquest acord municipal de 17 d'abril de l'any 1701:

«Fonch proposat per lo dit jurat en cap que Don Manuel Sant Just y Pachés, visitador de la diòcesi de Tortosa, cede vacante, en la vesita ha fet a la parroquial de la present vila, haven-lo los señors jurats vesitat en la forma que ordene este illustre consell, manifestaren dits jurats a dit visitador la gran aflicció en què esta vila y los particulars de ella se troben, en vista de que no és celebra en la parroquial de dita vila lo acte de la representació de l'Asumptió de la Mare de Déu nostra Señora al cel, lo que sempre se ha eixecutat fins estos anys atràs que, per ocasió de lluir-se la dita parroquial, no és fea dit acte y representació, en lo qual tems lo sínodo decretà no es fera representació alguna ni acte sacramental en yglesia alguna de dita diòcesi. Y per esta rahó, se suspèn el celebrar-se dit acte de la Asumptió o y encara estan en la inteligència que la falta de collites que des de que se ha deixat de celebrar fins hui y ha agut y les moltes enfermetats que se han experimentat són relacionades per la omició que los que han governat esta universitat han tengut en no agenciar y facilitar los medis per a que es revocara lo decret de dit sínodo y es donara lo permís a la present vila per a celebrar dit acte y representació. A les quals rahons lo dit visitador respongué que per lo molt cariño y voluntat té a la present vila y habitants desta y per lo que ha quedat compungit de lo que ha llegit de dit acte, encara que no tot enpenava, des de luego, sa paraula de que-s revocaria dit decret y que la present vila, des de luego, podria fer diligències en fer tramoyes y prevenció de lo que fora menester y necessari per a fer-se dit acte y representació tan pio

y de tanta devoció que així vostres mercès veixen si es faran algunes prevencions per a que es torne a fer y celebrar dit acte de la Asumpció. E fonch provehit, resolt y determinat per tot lo dit concell, nemine discrepante, e feta comició als señors jurats per a que manen ses mercès convocar als clavaris y majorals dels oficis de dita vila y, junts que estiguen aquells, los manifesten les diligències que la present vila fa per a tornar a celebrar en los dies y festivitats de la Asumpció y sant Roch lo misteri de Nostra Señora al cel, per a lo qual se oferixen fer grans gastos així per a les perçones que el representen com per a vestits de Maria, àngel y apòstols y altres gastos; en vista de lo qual, veuran lo que dits oficis se animaran, tots junts o cascú de per si, a donar per a ajuda de costa de dit gasto, y si algunes perçones particulars voldran prometre algo y, fetes dites diligències, se reportarà al concell per a que este done la providència en este negoci, pues es de tanta importància a esta vila y sos particulars y respecte del gasto fet que es pague».

La processó a l'ermita de Santa Maria Magdalena es va impulsar amb força cap els anys centrals del segle, amb arguments de tipus econòmic, d'una banda, i també amb raons que remeten a un relat propi i exclusiu de Castelló de la Plana, implícit a la processó penitencial, com era la volta anual a l'antic emplaçament de la vila i que comptava amb la dimensió simbòlica fundacional. A les actes municipals de 13 de febrer de l'any 1751es llig el següent:

«Así mismo, se hizo presente que respecto de que en la concordia celebrada por esta villa con sus acreedores se tiene estipulado se deva reestablecer la fiesta de Sta María Madalena, passándose a su hermitorio y celebrándose ésta según estilo de inmemorial. En atención a que se conserve una memoria tan antigua como de que por ella se da ha entender que el sitio donde se halla dicho hermitorio fue la antigua villa de Castellón. Memoria digna de conservarse, parece que desde este presente año se buelva ha empezar dicha fiesta, en atención a que se halla un poco más

esmerada esta villa de sus créditos, dando facultad al mayordomo de propios, que al presente es y por el tiempo fuere, pueda gastar cinquenta libras, y no más, para pagar la fiesta de la iglesia y comunidades y demás acostumbrado. Y a más de dichas cinquenta libras, pueda y deva mercar de los propios de esta villa los cahizes de trigo para convertirlos en pan que deva servir únicamente para los pobres que acudiesen a dicho heremitorio en el día de la celebración de dicha fiesta, que es y se estila y estilado celebrarse en la tercer semana de cuaresma y día sábado».

Poc després, en la sessió plenària de 9 de març de 1754, davant la proximitat de la data de la processó, es va donar compte del mal estat en què es trobava el camí i la necessitat de posar-ho en condicions abans del dia assenyalat. Tal com es llig a l'acord municipal, de nou es va posar de manifest la importància que se li donava a aquella celebració:

«Se hizo presente por dicho señor decano que la festividad que acostumbra celebrar esta villa en el eremitorio nombrado de Santa María Magdalena, construido en el termino secano de esta villa y a una legua de la misma, está próxima a ejecutarse, según estilo de inmemorial, y que el camino por donde ha de pasar la procesión que va a dicho eremitorio a la que concurre el reverendo clero de esta villa y sus comunidades, se halla muy arruinado de las avenidas de aguas, y se haze preciso componerle para la decencia de esta villa, y sus comunidades. Y oyda dicha propuesta por los citados señores, acordaron que se componga a costas de los efectos de esta villa, en atención a que se conserve una memoria tan antigua de pasar en procesión en esta villa a dicho eremitorio en memoria de ser aquel sitio el antiguo Castellón y ser voto que los antecesores que governavan esta villa hisieron de pasar todos los años a visitar aquella devota imagen de la señora Santa María Magdalena, titular de la referida iglesia. Se hizo presente».

PROLIFERACIÓ FESTIVA

Si fem un recompte general aproximat del nombre anual de festes, si sumem les de les confraries, gremis, carrers, ravals i les centrals del calendari el resultat perfectament podia acostar-se al centenar de dies festius. Encara que és cert que no totes les celebracions tenien el mateix caràcter. I també que no totes implicaven que el dia no fos laborable, però amb tot, la proporció festiva resulta molt elevada.

Si prenem, a tall d'exemple, les festes del raval de sant Fèlix de les quals en 1769, com s'ha vist, es va dir que consistien en missa cantada en el convent de Caputxins, sermó, música de dolçaina i vuit dies de festa amb corregudes de cavalls per la joia, processó amb el sant per tot el raval i, finalment, a entrar el sant a la casa del nou clavari es disparava una «*barca de fuegos*» i s'oferia un refresc. I si, per últim, tenim en compte que els altres ravals també intentaven celebrar els seus festejos en gran, ¿què podien representar ara per a la gent unes festes majors?. Perquè, probablement, el paper que aquestes havien jugat en uns altres temps com a elements fonamentals per a distingir entre el temps laboral i festiu, entre l'ordinari i l'extraordinari, ara, aquest paper, no seria el mateix. En resposta a això, i analitzat el context, tal vegada es podria parlar d'un tipus de festa major en la qual la solemnitat y l'oficialitat potser foren molt destacables, tant per la seua importància dins del calendari litúrgic com per l'ús que el poder civil en feia d'elles. No obstant això, la plaça major continuava sent l'espai central per a les celebracions d'aquesta festa general amb bous, músiques i balls.

També cal remarcar que pel que fa al que podriem dir, excés festiu, Castelló de la Plana, com s'ha dit abans, no era un cas aïllat i comptem amb nombrosos exemples d'altres llocs. Al respecte, és molt il·lustrativa del que estem parlant la campanya que va dur a terme el bisbe de Sogorb fra Alonso Cano (1870-1880) per a la prohibició de festes religiós-populars en la seua diòcesi -solament a Sogorb es celebraven més de 90 a l'any- a l'empara de les quals, com es va dir llavors, «se desbordaba el exceso y el libertinaje». En la seua obstinació, el bisbe Cano va aconseguir que el Real Consell l'abril de 1775 publicqués un Decret dirigit a totes les autoritats del Regne

en el qual s'instava que prenguessen mesures sobre aquest tema. Però les veus eclesiàstiques no eren les úniques, figures il·lustrades com ara Campomanes o Jovellanos, entre d'altres, també es van mostrar crítiques sobre aquest tema. Sens dubte, l'herència festiva del barroc i el seu univers devocional pesava encara molt en una societat que requeria no solament unes reformes que l'apartaren d'unes formes de religiositat popular ostentoses i supersticioses, en molts casos, sinó també d'uns canvis que la conduïren cap a nous models socials i productius.

TEMPS DE TRANSFORMACIONS

El veritable canvi no començaria a produir-se fins a la centúria següent. Un canvi que havia de ser gradual, però implacable i que va arribar de la mà de la revolució burgesa. Analitzar aquest procés en relació amb les festes a Castelló de la Plana d'una manera rigorosa requereix d'una anàlisi específica i exhaustiva. Únicament vull apuntar que la transcendència de les transformacions econòmiques i socials que es van produir, com no podia ser d'una altra manera, va tenir la consegüent plasmació en els actes festius, no solament en les festes en general -enteses aquestes com unes celebracions amb nom i data-, sinó també, i molt important, en aquella part de cultura popular que havia estat implícita en aquelles festes fins llavors i que, a poc a poc, ja havia començat un lent però inexorable camí de l'oblit.

El germen d'allò que que arribaria a ser una nova festa major va començar a apuntar en 1839. Es va commemorar llavors l'heroica defensa de Castelló del setge carlista durant els dies 7, 8 i 9 de juliol de 1837. A partir d'aquell moment, amb criteris historicistes i deliberadament orientats a exaltar i perpetuar el mite del liberalisme castellonenc, es va iniciar un recorregut que va propiciar que en l'últim quart del segle XIX les denominades Festes de Juliol foren ja les festes majors de Castelló de la Plana.

«Foc i festa»

Henri Bouché

Sembla, en principi, una desconexió entre els termes amb els quals encapsalem estes paraules: foc i festa o, millor dit, el foc en la festa. Pero, avancem, el nostre propòsit es, paradoxalment, relacionar els dos termes: el foc en la festa. Per aixó parlarem en primer lloc del terme “foc” i, després, del “món de la festa”. Finalment analitzarem la suposada relació entre ells.

El foc, com és conegut, forma part dels quatre elements originaris de la naturalesa, juntament amb l'aigua, la terra i l'aire com dirien els filòsofs. Des de l'antiguitat és considerat com el representant telúric del sol. El filòsof Heràclit d'Éfes (frg.76) diu textualment: *El foc viu de la mort de l'aire, i el aire de la mort del foc; l'aigua viu de la mort de la terra i la terra de la mort de l'aigua.* Ara bé de la lectura d'este pàrraf –gens clar ni interpretat de la mateixa manera per tots els especialistas- l'únic que deixa més clar és que fa pensar en la teoria dels quatre elements en íntima conexió; res més. Però sí hi ha que pensar que amb el procés d'humanització s'aplega , generalment a la conquesta i a l'ús del foc.

Un altre filòsof modern (Lévi-Strauss) arriba a sostenir que el pas de la naturalesa a la cultura va ser possible per l'aparició del “cuit”, les maneres de cuinar. Baste dir que el foc en totes les representacions intel·lectuals que sobre l'origen de l'humanitat s'han formulat, té un rol nuclear (González i Buxó).

En sentit pràctic, el foc ha estat necessari per a la supervivència del gènere humà, especialment. I l'aplicació a la metalurgia va atorgar als antics ferrers un status rellevant i inclús temible com a co-nexidors de l'essència del foc. La història de les religions ens mostra nombrosos exemples.

Fins i tot, la mitologia –les mitologies- exposaren en el seu específic llenguatge l'origen del foc. Així, el conegut mite grec de *Prometeu* ha estat sempre present. Diu el mite que *Zeus* estava en males relacions amb els homes, mentre que *Prometeu* els apreciava i tractava sempre de defensar-los. La inexistència del foc en la humanitat era una mancança fonamental i el tità *Prometeu* va resoldre el problema robant el foc de la fragua d'*Hefest*, mentre que *Zeus* li donà un dur càstig per aquest motiu.

No hi ha dubte que l'un i l'altra es conjuguen perfectament. I aixó és el que volem i-lustrar. El foc en la festa.

Però el foc té moltes perspectives d'aplicacions i ús, de vegades utilitzades no solament en els coneguts treballs de forja, per exemple, o de l'alquímia o altres usos. Fins i tot, la manipulació que fan d'ell un medi del chamanisme i rituals d'iniciació. I, naturalment, sense oblidar la part sociològica: al voltant del foc la societat es reuneix per a parlar i organitzar la vida del poble. Encara no fa massa temps en el nostre país, al nord, sobre tot, es reunia la gent del poble al forn comunal, junt al foc, per a parlar de tot quant concernia a la societat local, a mode d'assemblea, per a tractar els assumptes de la comunitat. Una vessant important per al govern local. Així deia l'antropòleg Lisón Tolosana: *Los hornos, propiedad del común, son frecuentemente el lugar de reunión de los vecinos y a veces hasta celebran en ellos los concellos* (1979:139).

Per altra banda, la metalurgia, gràcies al foc, va fer progresar la "indústria", en forma artesanal, en principi, la qual cosa transformà la vida del poble i naixqueren noves professions, una de les quals, la dels ferrers, especialment, adquiriren un status extraordinari per aconseguir el tractament dels materials mitjançant el foc. Una ver-tadera transformació de la sociedad.

Més tard, la denominada indústria pesada, motor de la nova era, canviaria el món, gràcies, altra volta, a l'efecte del foc en diverses

fòrmules i recursos. Un d'ells –i no el menys important, encara que revolucionari- fou la invenció del “misto” o llumí, feta pel químic John Walker en 1827.

No obstant, la preocupació pel foc és molt antiga: la primera qüestió fou plantejada en el sentit de mantenir encés el foc tot el dia i tota la nit, sempre. Aleshores, les religions es convertiren en guardianes del foc per mantenir-lo sempre encés i naixqué el culte en els santuaris. El culte es convertí en motiu d'adoració com al sol per considerar-lo com el més noble dels elements i com una imatge de l'astre. En llocs com Pèrsia es mantenia cercat per murs i sense sostre on la gent anava a certes hores per a pregar, tirant essències i flors odorífiques. En Grècia els temples es coneixien sota el nom de Pyreia o Pirateia (d'ahí, pirotècnia actual). Tot estava a cura dels sacerdots que el conservaven secretament com a element sagrat dedicat al Ser Suprem. I amb vestals que col.laboraven. L'adoració i les pràctiques culturals s'extengueren per totel món. Inclús, avui, com element festiu, com veurem després. Fins i tot, la maçoneria hi té, entre els seus símbols, el foc com a creació i il.luminació per un costat i destrucció y purificació per l'altre. I també en el cristianisme donà lloc a una heregia, el sabeïsme, els quals adeptes eren pirólatres, adoradors del foc. Entre els caldeus, cananeus i fenicis s'estengué el seu culte. Els mites ens informen de la varietat i regularitat del seu origen i les seues analogies en totes les cultures. Així, per exemple, el robatori, el qual encara es recorda en el folclore. (Ben prop teniem encara l'expressió plástica, teatralitat, d'este robatori en la veïna Vilafranca). També, com a cosa curiosa, direm que en països com la mentada Pèrsia, quan el rei estava agonitzant s'apagava el foc en les ciutats més significatives del regne i no es tornava a encendre fins coronar al sucesor.

Per altra banda, quan l'home va domesticar aquest element els hàbits dels primitius van canviar radicalment: es va fer possible cuinar els aliments, ja des de fa un milió d'anys. Poc a poc el foc trobà infinitat d'aplicacions pràctiques, pero també lúdiques i festives. La fase primera, més bé instrumental, feu possible el progrés en general en diversos camps de la vida quotidiana, des de l'alimentació i les seues diversitats fins l'aplicació industrial. I no menys important i negativa en la guerra i la destrucció. Al seu derredor proliferà una

nova sociologia, s'estableixen noves relacions socials i s'entrecreuen costums i tradicions.

Hi ha encara costums que es repeteixen en diverses latituds allunyades unes d'altres como és el pas per damunt de les brases com ocorre avui en en España. En San Pedro Manrique (Soria) i fa quasi un segle en Vilafranca. També en llocs tan alunyats com Tahití, Trinidad,, Japó, Índia, etc. Voltar les fogueres, saltar-les, escampar-les i altres practiques poden observar-se en determinats llocs. La propia església cristiana utilitza el foc en determinades cerimònies, entre elles la Pasqua. I en sentit lúdic –més que ritual- és notable l'increment de *correfocs i dimonis* que s'organitzen actualment de manera festiva. Veurem en el proper capítol de foc i festa els festivals que encara se celebren en el nostre país.

I hi ha que dir que el foc está íntimament lligat a la vegetació, és obvi. L'arbre té relació directa amb la agricultura, tant en el sentit pràctic de labor com en el de ritualisme. Ho veurem després. Cal adelantar que en la festa la llenya té un paper fonamental, i l'arbre també i tota aquella vegetació matèria inflamable que s'utilitza. Des de la maniobra de la fricció entre dos maderes fins l'aparició del llumí, el foc s'alimenta de les diverses tècniques i elements que el fan possible. I eixe mode d'utilització comporta un transport y els diversos medis una preparació i tot un ritual d'adaptació a l'encesa, així como diverses formes de foc (a terra, en forma de pira o de baraca, d'arrel, foguera, etc.).

Finalment, abans de pasar a la festa direm que el foc està present en frases fetes i aforismes diversos. Veiem: *passar les mans en el foc, jugar amb foc, si el fuego està junto a a'estopa viene el diablo y sopla, afegir llenya al foc, entre dos focs...*són proverbis o expresions metafòriques-metonímiques que deriven d'alguna qualitat del foc.

Ara després parlarem de la festa i, més concretament, del binomi foc-festa, del foc en la festa. Pero, parlant tant d'ella un es pregunta, qué és la festa?

En primer lloc reproduïm el que ja diem en el follet de promoció d'aquestes Jornades:

La festa és l'espill d'un poble. És com l'expressió comunitària, ritual i alegre d'experiències i anhels comuns, centrats en un fet històric passat i comunitari.

Malgrat ser portadora d'alegria, la festa és una cosa molt seriosa perquè apunta a la transcendència i, quasi sempre, fa referència al món diví, a Déu o als sants.

Es tracta d'una manifestació que forma part integrant de la vida social amb els seus vessants religiós, cultural i social i amb manifestacions serioses i lúdiques.

Canvia, fins i tot, el temps: d'un temps ordinari es passa a un temps sagrat. D'una autoritat establerta a una autoritat festiva. D'unes accions quotidianes a una inversió de l'ordre social. Tot canvia, inclús l'espai es ritualitza i es transforma, així com la mateixa comunitat.

És una manera de contraposar el temps laboral diari al temps lúdic de joc i diversió.

És també una reafirmació de la identitat grupal: hom se sent més del poble i distingeix els forasters dels de la vila dins d'un clima de germanat.

La gent es vesteix de festa, els carrers adquireixen un toc nou (s'emblanquinen les cases, es guarneixen els carrers, s'exornen els balcons...).

Es tracta d'una alliberació de les repressions quotidianes i, alhora, és un fenòmen de catarsi, purificació. Una ruptura del ritme diari.

L'estudi de la festa és un mode científic i etnològic d'entendre la vida dels pobles i la seua salut.

Diu el professor Ariño Villarroja que toda festa és una recreació del món. I posa com a exemple la festa d'Any Nou o Cap d'any: "En esta fiesta mito y rito coinciden: la muerte y resurrección del año se convierte en metáfora o símbolo de la muerte y resurrección del cosmos y de la sociedad (1950, 121)".

Però les festes no són totes iguals, n'hi ha una tipologia en la festa religiosa vista des de distintes perspectives. La primera, el temps:

parlem, doncs, d'un temps sacralitzat i basat, també, en els temps atmosfèric com els solsticis i els equinoccis, especialment. Igualment té influència l'espai simbòlic i abstract, sobre tot en distintes àrees culturals. El temps i l'espai són dos factors bàsics per a localitzar l'ubicació de la festa.

La festa també ha estat definida per l'excés contra l'ordre, una situació de transgressió i caos en contraposició al cosmos. Així, entre les funcions de la festa destacarem la vivència social i ritual del caos: la gent es concentra en el centre del poblat, balla i es diverteix fins convertir el comportament institucional (gamberrisme, per exemple), mostra desòrdens en l'alimentació (fa menjades totèmiques –bou-), fins l'esgotament. Alguna cosa ha de ser sacrificada (el bou), cremada (les fogueres), destruïda (les falles). Hi ha una visió circular de la festa: tot retorna fins l'any següent, on es retorna a l'orden originari.

Igualment es distingeix una funció psicosocial, un sentit de vàlvula “d'escape”, una ruptura necessària del temps laboral. Hi té, també, una funció política, social i econòmica.

Com a resumem diriem que la festa és un fet cultural-social, pendent encara d'una teoria explicativa per fer. I, naturalment, és lògica la perspectiva lúdica de joc i entreteniment, a banda d'altres valors com el religiós i el cultural i tradicional.

Especial interès hi té la festa religiosa, d'origen sagrat, amb l'acte central, que és el sacrifici. Quan una societat, especialment, vivència ritual i festivament “la crisis, necesita traspasar sus problemas al chivo emisario” (Aguirre, (1993, 330) y es entonces cuando algo debe ser destruido, quemado o matado”. Este és el cas de les falles, les fogueres de Sant Joan o Sant Atoni o els bous, embolats o no, bé de carrer, bé de plaça.

Freud diu en Tòtem y tabú que el sacrifici es realitza amb l'animal tòtem, guardat tot l'any, i, arribat el moment, sel'l mengen. (Recordem la serenata del bou a Vilafamés). Traga el lector les conseqüències respecte a les nostres festes, que recorden, en altre sentit, algunes d'estes experiències.

No hi ha necessitat de dir que el fet religiós de les festes –de moltes d'elles- és un fet humà i complexe en el quel apareixen creències,

símbols, practiques, cerimònies, rites...que ens parlen precisament de la complexitat del món sacre.

Per aixó la festa té un sentit, una esència, una estructura, una morfologia i diverses perspectives, però no és un assumpte qualsevol, sinó molt complexe i digne d'estudi, el qual afecta a la comunitat. Un sol no pot fer una festa necessita del concurs del grup al qual pertany. Els animals juguen, és cert, però sols el ser humà celebra festes.

La festa té, per tant, un caràcter popular i és, además, una expressió de llibertat i espontaneïtat compartida pel grup que la celebra, així com un caràcter lúdic. Hi ha, com també van dir Nietzsche i Freud, un component com l'excés, l'absència de prohibicions, la inexistència de tabús. I no ens oblidem de la dedicació hagiogàfica, quasi sempre present.

Hi ha diversitat de festes, que ara seria difícil nomenar: Nadal, Cap d'Any, Reis, Setmana Santa, romeries, Corpus, Carnestoltes, Mayos, Pasqua, de grups socioculturals y professionals, polítiques ...familiars i privades: bateig, comunió, casament...

El foc ha estat quasi sempre unit a les celebracions festives, tant dins l'església com pel carrer en les processons, il.luminant amb ciris i espelmes el trajecte. Inclús ara amb l'encesa del foc en Pasqua. Però, a més dels oficis litúrgics el foc i la llum ha estat un recurs de la vida del poble en festes: balls al carrer il.luminats per un cremaller per exemple (en alguns pobles és freqüent esta denominació com el cas del ball del cremaller de Benicasi). El bou embolat en terres valencianes és tot un ritual cada vegada més nombrós en les festes patronals. Processons i alguna romeria amb coets aèris com Sant Vicent a Borriol i traques, despertades junt a la banda de música i pasacarrers en festes, etc.amb castells de foc . I no parlem ara de les festes de la Magdalena amb tronadors, coets, masclets, castells de foc. De tot açó sap molt el ponent Manolo Carceller. La pirotècnia és abundant a la nostra terra sense oblidar les falles i les fogueres de sant Joan a Alacant.

No cal parlar de les falles, que tots coneixem. El professor Ariño, del que ja hem parlat, té un llibre exclusivament dedicat a les falles i crec que no hi ha que dir més. Una investigació exhaustiva.

Per altra banda, cada dia està adquirint major popularitat els que denominem “Correfocs” de Catalunya, Balears, Galitzia i València, especialment. És un fenomen interessant. Fa uns dies a Morella es van reunir 300 dimonis amb motiu de la VIII edició de correfocs. Ací, mateix, a Castelló hi ha una quadrilla, un grup dit “Dimonis de la Plana” amb mig centenar de components, que hi fan no solament actuacions pirotècniques diverses en llum, so i color, sinó que organitzen tallers infantils, sense cap perill- i donant xerrades populars, segon ens informa Sergio Malavé. L'espectacle inclou distints actes i moments: el correfoc, la despertà, la passejà i la cordà.

No obstant, la nostra província és pròdiga en fogueres amb motiu de la festivitat de Sant Antoni del Porquet, amb distints medis i materials: troncs, ramatge, malea. I en formes diverses: troncocòniques, piramidals, per terra escampades. Mostres en la Comunitat i en les nostres comarques en tenim: Forcall , (la barraca, buida), Morella, Vilanova, Borriol, La Pobla, Cabanes, Vilafranca, Benicàssi, Orpesa, Torreblanca, Vila-real, etc. Quasi tots els pobles de la província encenen fogueres a Sant Antoni, amb profusió de foc i pirotècnia, a més de la pràctica d'enramar la foguera, revestir-la i, inclús, com en Forcall rematar la foguera amb un “maio” com reminiscències d'antics rituals. I, naturalment, fer focs auxiliars (les tronques forcallanes, per exemple).

Al mes de gener, a l'entorn del dia 17, mort de sant Antoni, de sud a nord de la província i de l'este a l'interior, pot veure's un camí ígneo que recorre tots els pobles.

També contavem abans (ara cada dia menys) amb fogueres dedicades a San Joan el Baptiste (al solstici d'estiu) i a Santa Llúcia. Com hem vist, doncs, el foc i la festa están units: l'un sense l'altra no farien els actes complets. I la pirotènia ha aportat un ric complement a la festa del foc. Un dels bons exemples és la Magdalena a Castelló.

I per a acabar, un consell, tret del refranyer: “Festa de foc, no la mires de prop”. I així, acaben esta xarradeta, no siga cosa que en tant de parlar del foc provoquem un incendi.

V

TALLERS
TALLERES

«El cant d'estil a Castelló»

L'Associació de Cant d'Estil de Castelló porta a terme des de la seua creació una sèrie d'activitats per difondre i donar a conèixer el cant valencià a la nostra ciutat. Fruit d'aquest objectiu presenten aquesta aproximació al cant d'estil i les albaades.

El **cant d'estil** i les **albaades** tenen les seues arrels en l'encreuament de les tradicions cristiana, musulmana i jueva que conviuen en les nostres terres al final de l'Edat Mitjana. Compartixen trets amb el folklore de l'àrea mediterrània tant en la zona nord (Mallorca, Itàlia...) com amb el sud (Magrib, Turquia...) i es pot afirmar que la seua presència s'estén per gran part de la geografia del País Valencià, des de les Planes de Castelló fins als Camps d'Alacant i Elx.

Les albaades i el **cant d'estil** constitueixen el que es coneix com a **cants a l'aire**, encara que el seu origen respectiu siga diferent. El cant d'estil, per una banda, prové de les cançons que acompanyaven les diferents faenes agrícoles. Estes formes tradicionals es consoliden com a gènere, igual que va ocórrer amb el flamenc i la jota d'estil aragonesa, en l'últim terç del segle XIX i principis del XX. Els intèrprets comencen a ser cantadors "d'ofici", és a dir, són contractats per majorals, quintos, clavaris... a canvi d'una compensació econòmica, i gaudixen de gran fama. El seu art passa de generació en generació. La primera què tenim coneixement cert, és la generació de Maravilla i Carabina (aprox. 1870-1920) fins a les actuals, generació del Xiquet del Carme i Victorieta.

D'altra banda, les albaides tenen un origen urbà i es tenen notícies d'aquest tipus de cançons ja des del segle XI, bé com a forma de seguici, com a homenatge, o crítica.

Tant en el cant d'estil com les albaides, tres són els elements imprescindibles, siguen hòmens o dones: cantador, músics i versador.

La labor del qui versa té gran dificultat perquè qui es dedica a ella ha de dominar l'art de "versar", és a dir, la part tècnica de la composició, mesurada i rimada, i, a més tindre enginy suficient per a improvisar les lletres que tracten sobre temes pròxims als espectadors presents a la cantada. Per a versar s'ha de tindre en compte l'"estil" i l'accentuació mètrica que facilite la labor del cantador.

El cant improvisat no és exclusiu del País Valencià sinó que apareix per tota la geografia de l'estat espanyol: *bertsolarismo* en el País Basc, el trovo en la regió de Múrcia, glosat en Balears, la *regueifa* a Galícia... no obstant això el cant d'estil presenta la característica que el versador no canta sinó que apunta a cau d'orella la lletra al cantador, que ha de mantindre el final del terç fins que haja comprés l'apunt d'aquest. Aquesta dicotomia cantador-versador dota al nostre cant d'un punt afegit de dificultat i virtuosisme.

Centrem ara l'atenció en la figura del cantador o cantadora. Per a ser cantador d'estil és necessari tindre unes determinades qualitats vocals que permeten dur a terme la seua execució i fonamentalment dominar la tècnica de les diferents vares (que són les estructures musicals sobre els quals es practica la variació i la improvisació). Sobre l'esquema de la vara el cantador pot adornar la melodia amb la seua veu d'acord amb la inspiració o "estil", imprimint una forma personal d'interpretació. De manera general el cant d'estil es pot interpretar com "cant pla", la forma antiga de cantar, més senzilla i austera, o adornar la frase musical amb melismes o requints: "cant requintat". En la cantada és el cantador qui dóna l'ordre de començar a la rondalla indicant-li, per mitjà de l'expressió "a l'estil de...", la vara triada i que marcarà la introducció musical executada per la rondalla.

En el cant d'estil es diferencien les següents vares (equivalent dels pals en el flamenc): *l'u*, el més adornat i d'influència islàmica; *l'u i dos*, de caràcter més dolç; *l'u i dotze*, també d'influència morisca

i que precisa de cantadors amb veu forta i gran expressivitat, i *la riberenca*.

Per un altre costat trobem les albaides que són, tal vegada, el cant més popular i conegut, i el que ha mantingut en major grau la seua presència en les nostres comarques. A diferència del cant d'estil, la música que acompanya a les albaides està executada per dolçaina i tabal que repeteixen la melodia bàsica a la què els músics poden dotar de variacions pròpies. Una vegada acaba la introducció musical comença el cant *a capella* (sense instruments) dels cantadors que es van alternant en l'execució dels terços (com s'anomenen els versos) per a acabar amb la melodia final a càrrec del dolçainer i el tabaleter.

No és estrany que els cantadors d'estil també interpreten peces que es poden emmarcar en el cant a l'aire com *els cants de batre* en els que no hi ha cap tipus d'acompanyament musical.

Queda finalment referir-nos al tercer element present en el cant d'estil, els músics. Ja hem mencionat en els apartats anteriors el paper de la dolçaina i el tabal en les albaides. Les altres vares s'acompanyaven en els seus començaments amb instruments de corda: guitarra, bandúrria, guitarró, i de castanyoles. Al començament del segle XX es van afegint instruments de vent en la melodia introductòria de les diferents vares. Esta presència de vent es pot relacionar amb la creixent presència de bandes en els pobles del nostre territori.

El cant valencià, amb les seues dos manifestacions, **cant d'estil i albaides**, és viva al llarg de gran part de la geografia del País Valencià, des de la part meridional del Maestrat, en les comarques del nord fins als camps d'Alacant i Elx. Cert és que en l'actualitat en la nostra comarca de La Plana de Castelló esta forma tradicional d'expressió musical no gaudeix d'una gran presència. Fruit d'esta circumstància naix l'Associació de Cant d'estil de Castelló.

L'origen de l'associació es remunta a l'any 2008 quan un xicotet grup de persones va començar a assistir a les classes d'albaides que per primera vegada s'impartien en l'Associació de Veïns del Primer Molí. Allí el mestre Pep Martí, únic cantador d'estil de la nostra ciutat i que ha mantingut viva la tradició, va començar a transmetre el

seu saber a la forma tradicional, és a dir cara a cara, encara que en l'actualitat l'aprenentatge del cant d'estil ha entrat en els estudis del conservatori.

Després de la jubilació de Pep Martí, s'ha fet càrrec de les classes la cantaora i mestra, Teresa Segarra, emparats per l'Escola Municipal de Dolçaina i Tabal i Cant d'Estil.

L'Associació de Cant d'Estil de Castelló organitza Mostres de Cant d'Estil, trobades d'escoles i participació en rondes, festes populars i de carrer, casaments, inauguracions, etc. amb el desig que la bellesa i riquesa del cant d'estil valencià i les albaides no s'oblidi i cada vegada siga més popular i apreciat.

«El ball perdut, el ball pla de Castelló»

Alicia Pastor, Presidenta de l'Agrupació d'Entitats

La música i la dansa de tradició oral es perpetua a través del temps gràcies a la memòria d'unes persones que en el seu dia van ser dipositaries d'uns coneixements que des de temps antics anaven passant dels majors als més joves, i molt sovint de pares a fills dins d'una mateixa família.

Els gremis i els carrers celebraven festes patronals on concorrien rondalles i grups de balladors. La festa es vivia al carrer de forma íntima i tradicional. Igualment les danses també participaven en els grans esdeveniments festius que organitzava l'Ajuntament com podia ser la processó del Corpus, les festes de juliol i d'agost, les desfilades cíviques, o els actes de benvinguda a algun personatge il·lustre que estava de pas per la ciutat.

Enric Ribes i Sangüesa¹ en el seu llibre “Cuadros de Costums Castellonencs” parla dels balls que s'organitzaven, a finals del segle XIX, a les festes dels carrers Escultor Viciano, Governador i Pescadors així com al raval de Sant Fèlix i al de la Trinitat. Informa també sobre els balladors i les balladores que ensenyaven i organitzaven a diferents agrupacions de gent que participaven en les festes.

Anomena, entre altres persones, a la filla de Peris el calciner, al Rull dels Mestrets, a la filla de Marco i a la filla de Monsó que formava parella amb el seu germà Ramón.

¹ Ribes i Sangüesa, E. (1916). “Cuadros de costums castellanencs”. p 104.

Coronació de la Verge de Lledó. Pas pel carrer Ruiz Zorrilla.

Tots ells ja eren hereus d'un saber antic i tradicional que havien rebut de la Barrusca, la Rulla, la senyo Nela i de molts altres balladors i músics.

A l'entrar el nou segle els costums anaven canviant al mateix temps que anava canviant la societat.

El Heraldo de Castelló recull que a les festes de juliol de l'any 1902 es va celebrar, a la plaça de bous, la festa de les Rondalles, on va acudir nombrosíssim públic degut a la novetat de l'exhibició del Ball perdut que va ser ballat per més de cinquanta parelles.

Com veiem ja eren uns espectacles organitzats per a ser vistos sense necessitat d'un entorn tradicional i amb unes condicions quasi professionals.

El pas d'una societat agrària a una societat industrial, la pandèmia de la grip anomenada *la cucaracha*, la guerra del Marroc i sobretot la Guerra Civil Espanyola va provocar una sèrie de grans canvis socials i culturals que es van manifestar en tots els estaments de la societat. La guerra va ocasionar unes grans pèrdues personals i referent al tema que ens ocupa a poc a poc es va anar trencant la cadena de transmissió oral que mantenia viva la cultura tradicional. Tot es va haver d'organitzar de cap nou, va haver-hi costums que es van perdre per a sempre i músiques i danses que se'n van anar amb els últims balladors que les podien recordar.

Un d'aquells balls que es va perdre, entre altres, va ser el **Ball Perdut**. Ara sabem que era més que un ball, que era una festa participativa i un esdeveniment festiu molt arrelat a la ciutat, però durant molts anys sabíem ben poc d'ell.

Teníem una sola música que es tocava amb dolçaina i tabal i concretament venien Xamberga i Illescas a assajar amb nosaltres quan l'havíem de ballar.

Sabiem que el Ball Perdut acabava en una **anguila**, i poc més, però la comparació amb altres balls de dolçaina i tabal, que contínuament veiem en diferents pobles, ens va fer veure algunes similituds entre tots ells.

Així, sense saber ben bé què era el que buscàvem vam encetar el procés de recuperació del Ball Perdut que es va produir en dos temps diferenciats.

En la primera part Joan Valls i jo

vàrem començar el treball de recerca motivat pels enregistrament de música i dansa que vàrem anar a fer a una trobada de balls plans organitzada a Les Coves de Vinromà l'any 1995 i on clarament moltes de les músiques que allí vam escoltar i enregistrar eren músiques que també havíem escoltat a Castelló.

Gonzalo Puerto² en el seu llibre "*Danzas procesionales de Morella y del Maestrazgo*" es fa ressò del gran èxit que va tindre el Ball de Coves quan va vindrà a Castelló el 1892 i durant uns anys a aquest ball se li va denominar Ball Perdut. A Coves mai li han dit així al seu ball, però allò ens va fer pensar que ací a Castelló quan la gent va veure ballar el ball de Coves el van relacionar amb el nostre ball de Castelló. Possiblement perquè compartiren músiques paregudes i coreografies d'estil similar i perquè els balls plans a cada poble prenen noms diferents, encara que molt pareguts.

El ball pla és un conjunt de balls i danses que anaven afegint-se segons la moda i el costum i que es ballaven de forma participativa a les festes de cadascun dels pobles on els dolçainers eren convidats. Amb un protocol molt marcat que organitzava el bastoner o cap de dansa formava part de les processons i dels esdeveniments més importants. Ens vam adonar que segurament el nostre Ball Perdut era el Ball Pla de Castelló. El ball més antic i més tradicional de la ciutat.

Ball Perdut de Castelló de la Plana.

2 Puerto, G. (1956). "Danzas procesionales de Morella i del Maestrazgo". p 121.

Programa de festes de juliol, abans de 1936. Ball Perdut de Castelló de la Plana.

Filmació del Ball Perdut, l'any 1924.

A partir d'aquest moment calia preguntar a la gent major i buscar també entre els llibres i les partitures que teníem al nostre abast. Perquè si era un ball pla havien d'haver més músiques i segur que havia d'haver-hi informació en els arxius municipals. Vam parlar amb moltíssimes persones que ens van donar informacions molt interessant, però de sobte, tot ens va quadrar quan l'àvia d'una xiqueta que ballava a l'escola Bernat Artola ens va dir que coneixia el ball perfectament perquè ella el va ballar a la coronació de la Mare de Déu de Lledó l'any 1924. Era la senyora Teresa Arrufat i a partir d'aquest moment i gràcies a ella i a la seua família tot es va accelerar.

De forma molt il·lusionant vam engrescar al grup de dansa en el comboi de trobar un ball nou o diferent per a Castelló.

Vàrem buscar a l'arxiu municipal el *Heraldo* de maig de l'any 1924 i en la programació de les festes de la coronació concretava: "Lunes, día cinco de mayo, a las cuatro de la tarde Balll Perdut que recorrerà las calles de la capital, bailandose al son de dulzaina y tabal las típicas danzas vistiendo las parejas a la entigua usanza".

La senyora Teresa i la seua família es van acomboiar i ens va mostrar el vestit que va usar el dia del ball. Era un faldilla i un *justillo* de color blau que "sa mare li va tenyir amb un xavo de fugina", ens va mostrar també el davantal i el mocador de pit brodat amb llustrins i fil d'or i l'adreç i la pinta daurada que va dur per a ballar.

Ens va regalar una fotografia on ella i la seua parella Sentet estaven preparats per al començament del ball en entrar al carrer d'Enmig cantó a Antoni Maura.

Ella tenia nou anys, i a "Sentet mo'l van matar quan a la guerra". Cite literalment les seues sentides paraules.

Sobre les músiques que van ballar ella ens va cantar quatre cançonetes. La primera va ser *l'arenilla* amb la introducció de la *resalada*, música que anys abans ja em cantava la meua àvia Amparo Andreu. La segona va ser unes seguidilles. La tercera un *tara-taita* que està present al ball pla de molts pobles i que és la música que ací ballen els Nanos del Corpus i finalment una altra música, molt coneguda també, que encara tenim en període d'estudi.

Són músiques que formaven part de la memòria col·lectiva nostra però, que no havíem situat mai dins del Ball Perdut.

Com diem abans, els costums havien canviat i ara aquelles músiques formaven part d'altres estructures musicals que usaven aquelles frases populars per a poder compondre pasdobles i peces de nova factura.

En el *Dictionnaire de la Danse*, de F. Herrera i M. Weber³ trobem una definició del Ball Antic de la Plana o Ball Pla i ens diu que aquest ball estava format per vàries dansetes: **la Tana, l'Arenilla, les Seguidilles, la Marineria la Bolangera i l'Anguila.**

Amb aquesta informació li vam preguntar per què se li deia el nom de **Ball Perdut** i ens va respondre que el ball s'organitzava a la plaça Major, per a des d'aquest punt traslladar-se i recórrer els carrers i carrerons més cèntrics de la vila.

La senyora Teresa literalment deia: **"Ballàvem ací i la gent venia a veure'ns i llavors fugíem corrent cap a un altre carrer i ens seuien per trobar-nos i per això li déiem el Ball Perdut"**.

Vuit van ser les parelles principals a les quals s'afegiren moltes altres, totes convenientment assajades pel senyor Marco, extraordinari ballador i mestre reconegut. Els assajos es duen a terme a *l'almudí* al carrer de l'Aigua, seu del parc de bombers.

El següent pas havia de ser aportar documentació i més informació al voltant d'aquell ball. Les partitures les vam trobar en un recull de música tradicional que va fer Pepito Garcia⁴ l'any 1947. Són dos toms que recullen una gran part de la música tradicional que estava a punt de desaparèixer. Vam poder obtindre la partitura de les Are-

3 Herrera, F. Weber, M. (1995) "Dictionnaire de La Danse". P 6.

4 García Gómez, J. (1979) "Obras Musicales de José García Gómez" recull de 1947.

nilles, les Seguidilles i la Bolangera per a dolçaina i tabal. Totes elles sota la denominació de música popular de Castelló.

Ricardo Carreras⁵ en les seues “Cronicas del Castellón Ochocentista” ens fa tota una explicació de com els llauradors vestits amb la millor roba que tenien feien un *desfile ritmico que llamaron el Ball Perdut* i que després d’anar d’un raval a un altre finalitzava davant la casa de l’alcalde i enfront a la del governador en senyal d’agraïments a les autoritats.

I ens parla de la funció del Ball Parat i del Ball Perdut d’aquesta manera:

“Tiene cada barrio su modo su idiosincrasia. Mientras encierran unos en su recinto la alegría estrepitosa de la fiesta i disponen en amplia via el rústico estrado, en donde llegades las noches se danzara **“el Ball Parat”**, otros Barrios tendran una alegría mas expansiva i generosa i la expandiran por todo el pueblo en una d’aquellos desfiles ritmicas que llamaron **el Ball Perdut**.

El Ball Perdut. He aquí el prestigio, la gloria y el lucimiento de la prestància y de la belleza de las galas lujosas!

Un hierofante en zaragüelles, tocado de amplio felpudo sombrero, al brazo colgante recio cayado – dirigirà e iniciarà los ritmos al repiquetear de las castañuelas y cantarà sus ordenes y guiarà la comitiva i serà él quien saca del recinto del barrio a aquella juventud engalanada i bullidora i quien la conducte “perdida” por el pueblo...”

En acabar tenien per costum fer una sessió de cants de ceccs i algun guinyol per als xiquets. Era una festa sencera i completa.

Amb tot aquell material vam entendre que era necessari parlar-ho amb els grups de dansa i posar tot el que teníem a l’abast dels que volgueren participar en l’estudi de la informació i començar amb tots ells la segon part del procés de recuperació.

Ens vam reunir amb els grups de balladors adults que hi havia a la ciutat. El grup Castelló, el Millars, el Forcat i el Ramell. Posteriorment es va afegir l’Escola de Dansa.

Els grups van aportar els músics, dolçainers i tabaleters que van començar a dependre les músiques que ja teníem.

5 Carreres, R. (1921) “Boletin de la Sociedad Castellonense de Cultura”. Tomo segundo. Pp189-191.

Com ja pensàvem els grups amb un treball propi de recerca van augmentar el nombre de músiques i van aportar el començament del ball que és una anguila de M. Asensi partitura de 1932.

Així com una introducció a la música habitual que des de sempre coneixíem.

Per a poder discernir les passades dels balls vam disposar també d'una pel·lícula sobre el Ball Perdut de curta duració que es va enregistrar dins de les festes de la Coronació i que està dipositada als arxius de la confraria de Lledó.

Amb tot el que sabíem vam intentar ser els més fidels possibles al ball. Vam procurar que les coreografies foren simples i que els passos de balls foren els més coneguts d'acord a les músiques i que pogueren ser ballades per la gran majoria de la gent.

Vàrem enregistrar un CD per a donar a conèixer les músiques i facilitar l'aprenentatge a tothom.

Era moment de tornar a ballar el Ball Perdut.

L'Agrupació d'Entitats del Ball Perdut es va formar l'any 2006 per a poder aconseguir diferents objectius. Mantenir el ball amb els acords als quals havíem aplegat democràticament de forma que els canvis foren consensuats. Aprendre el ball, difondre'l, ensenyar-lo a altres balladors i ser els portadors de la memòria col·lectiva que al llarg del temps pugui aconseguir la pervivència de les danses

El ball havia de tornar a ballar-se dins d'un context festiu adient com són les festes de Lledó i li vam proposar a la Confraria de Lledó la possibilitat que es ballés dins de la Processó General del diumenge de festes de Lledó. Amb el vis i plau de la Confraria, els grups de dansa ja estan participant cada any, ballant el Ball Perdut i encapçalant la processó.

I per una altra banda per a què la gent de la ciutat poguera aprendre a ballar vam crear uns tallers de dansa en diferents localitzacions de Castelló i el grau.

Finalment vam demanar a l'Ajuntament que ens deixara organitzar una dansada participativa a la plaça Major, eix vertebrador i punt social i cultural dels pobles on tenim documentat que començava i finalitzava el recorregut del ball perdut i on totes i tots poguérem retrobar-nos ballant enmig de la festa i la presència indubtable del sentir col·lectiu.

Com antigament es feia, després del ball fem un *refresquet* i tot seguit un *bureo* i si ve bé un cant a l'aire o un *romancet*.

Els grups de dansa estem des de l'any 2006 recuperant i organitzant el ball pla de Castelló i pensem, emocionats, que hem superat les nostres expectatives. Cada any participen més de cent parelles i estem veient com cada any en vindran més ja que el ressò i la crida del nostre ball està aplegant als pobles veïns. El Ball Pla de Castelló roman viu i esperem que les músiques que tenim i les que encara ens falten per esbrinar pervisquen i motiven a la gent a assolir la integració natural en la societat de la cultura tradicional que ens és pròpia i que ens enriqueix quan podem gaudir d'ella i quan la podem mostrar i compartir.

VI

EXPOSICIÓ
EXPOSICIÓN

Cartell de les Jornades.

Posant el mantó de Manila i la mantellina a una xica del paner.

Indumentàries de Setmana Santa.

Sant Roc del Canyaret, del carrer Cassola.

Betlem cassolà.

La sala de l'exposició.

Col·lecció d' instruments artesanals fets pel Enrique Serrano "El tio Canya".

Xiques del paner, a la Festa del Raval.

Ajuntament de
Castelló
Cultura